શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ અંક : ૩૪

કબીરસંપ્રદાય

(એના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત, કબીરની વિચારધારા, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને તેની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર.)

: લેખક :

રા. રા. કિસનસિંહ ગો. ચાવડા

: પ્રકાશક :

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઇ

મૂલ્ય ૧-૦-૦

સં ૧૯૯૪ સને ૧૯૩૭

પ્રકાશકના બે બોલ

ગુજરાતના ધર્મો અને સંપ્રદાયો સંબંધી

ગ્રંથાવલિ—૫

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ—એ ગુજરાતના "મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો વા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમા તેમના પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેમની અસર" એ નામની ઐતિહાસિક તેમજ સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ, નહીં કે ખંડનાત્મક કે વિવાદાત્મક શૈલીએ લખાવેલી, ગ્રંથાવલિ પ્રકટ કરવાનો ઉપક્રમ ઈ. સ. ૧૯૨૩ થી આદરેલો છે.

(૧) તેને અનુસરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથાવલિના પહેલા ગ્રન્થ તરીકે "જૈન અને બૌદ્ધધર્મ-તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર" એ નામનો નિબંધ હરીફાઈથી લખવા વિદ્વાનોને આમંત્ર્યા હતા. એ આવેલા નિબંધોમાથી રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી. વકીલનો નિબંધ પસંદ થયો હતો; અને તેમને એ ગ્રંથયોજના પ્રમાણે ઠરાવેલું છાપવાનું પારિતોષિક રૂ. ૫૦૦ લઈ પોતાને ખર્ચે પોતાના માલિકીહક્કથી છપાવવા વારંવાર જણાવાયું હતું: પરન્તુ અનેક ઘટતી તાકીદો કર્યા છતા તેમ તેમણે માગેલી બીજી સવળતાઓનો લાભ લેવા દેવાનુ ઠરાવ્યા છતાં તેમણે એ નિબંધ છાપવાની વ્યવસ્થા કરી જ નહીં. એટલે સને ૧૯૩૦ માં પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશીને "જૈનધર્મ, તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમા પ્રચાર અને તેની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર" એ વિષે એક ગ્રન્થ લખવાનું સભાએ સોંપેલું છે.

(૨) ઉપરાંત "બૌદ્ધધર્મ–તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર" એ વિષે એક અલગ ગ્રન્થ કોઈ વિદ્વાન્ પાસે લખાવવાનો વિચાર ચાલે છે.

(૩) તે પછી "વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ–તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર" એ સૌના નિરૂપણનો એક નિબંધ હરિફાઇથી લખવા સભાએ વિદ્વાનોને આમંત્ર્યા હતા. તેમાંથી રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો નિબંધ પસંદ થયો હતો. અને તે તેમણે સભાની યોજના પ્રમાણે રૂ. ૫૦૦ લઈ પોતાને ખર્ચે પોતાના માલિકી હક્કથી સને ૧૯૧૭ મા છપાવ્યો હતો. એ પ્રથમ આવૃત્તિ ખપી જતાં સભાએ તેના માલિકી હક્ક તેમની કનેથી ખરીદી લીધા અને દ્વિતીમ સુધારેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રન્થ હવે સુધારેલા–વધારેલા સ્વરૂપમા ગુજરાતી વાચક સમૂહ સમક્ષ થોડાક સમયમા પ્રકટ થનાર છે.

(૪) તે પછી ઉપલા જણાવેલા ધોરણે જ "શૈવધર્મનો ઇતિહાસ–તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર" એ નિબંધ પણ હરીફાઇથી લખવા વિદ્વાનોને આમંત્ર્યા હતા; અને એમ આવેલા નિબંધોમાંથી રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો નિબંધ પસંદ થયો હતો. અને તે તેમણે રૂ. ૫૦૦ નું પારિતોષિક લઈ પોતાના માલિકી હક્કથી સને ૧૯૨૫ માં છપાવ્યો પણ હતો. તેની પહેલી આવૃત્તિ ખપી જતાં, સભાએ તેના માલિકીહક્ક ખરીદ્યા, અને તે સુધારી–વધારી અદ્યતનીય કરવાનું કામ તેમને જ સોંપવામા આવ્યું હતું. એમણે એમ તૈયાર કરેલો એ ગ્રન્થ ગુજરાતી વાચક સમૂહ આગળ ચાલુ વરસમાં રજુ થઈ ગયો છે.

(૫) તે પછી "અહુનવર, એ નામનો સર્જનજૂનો મંત્ર–પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દૃષ્ટિએ અવલોકન" એ નિબન્ધ રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાનો સભાએ પ્રકટ કરેલો છે.

(૬) તે પછી "શાક્ત સંપ્રદાય–તેના સિદ્ધાન્તો ગુજરાતમાં પ્રચાર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર" એ વિષે એક ગ્રંથ દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, બી. એ., માજી દિવાન સાહેબ ખંભાત, એમણે તૈયાર કરી આપતાં સભાએ સને ૧૯૩૨ માં પ્રકટ કર્યો છે.

(૭) હવે "કબીર સંપ્રદાય–તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર" એ ગ્રંથ રા. રા. કિસનસિંહ ગો. ચાવડાએ લખેલો પ્રકટ થાય છે.

આ ઐતિહાસિક, સૈદ્ધાન્તિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ લખાવાતી ગ્રંથાવલિને પૂરતું પ્રોત્સાહન અને ઉત્તેજન વાચનરસિક ગુજરાતી જનસમૂહો તરફથી સવેળા મળતું જશે, તો ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી જનસમૂહોમાં પ્રચલિત આવા 'બીજા ધર્મો–ઈસ્લામ, જરથોસ્ત, ખીસ્ત તેમ જ મોટા ધાર્મિક સંપ્રદાયો, તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર' એ વિષે ગ્રન્થો લખાવવાનો પોતાનો ઉપક્રમ ચાલુ રાખવા શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની ધારણા છે; અને તે સંબંધમાં તજ્જ્ઞ વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલે છે. પ્રભુઇચ્છા હશે તો સભાનો એ મનોરથ પાર ઉતરશે. વાચનરસિક જનસમૂહ આ ગ્રંથાવલિનો લાભ લઈ શકે તે માટે તેની કિમ્મત પડતર ભાવે રાખેલી છે, એ અત્ર જણાવવાની જરૂર જણાય છે.

મુંબઇ, આસો વદિ ૧ — બુધવાર, તા. ૨–૧૦–૩૭.

અંબાલાલ બુ. જાની
સહાયક મન્ત્રી: શ્રી ફા. ગુ. સભા.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા–મુંબઈ

૩૬૫, સભામન્દિર, વિઠ્ઠલભાઇ પટેલરોડ, કોંગ્રેસ લાઇન, મુંબઇ નં. ૪

શાળા, પાઠશાળા, અને પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ
માટે અર્ધી કિંમતની ગોઠવણ.

રાસમાળા ભા ૧-૨	રૂા. ૫—૮-૦
ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨ (સાથે)	,, ૧—૦-૦
રસકલ્લોલ	,, ૦-૧૦-૦
આહુનવર	,, ૦—૮-૦
શાક્તસંપ્રદાય	,, ૧—૮-૦
ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કીર્ણ લેખો ભા ૧-૨ દરેકના	૪—૮-૦
મહાભારત પદબંધ ભાગ ૧ લો આદિ અને સભાપર્વ	,, ૧—૦-૦
ભાગ ૨ જો આરણ્યક પર્વ	,, ૧—૦-૦
ભાગ ૩ જો વિરાટ અને ઉદ્યોગપર્વ	,, ૧—૦-૦
ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો તથા વાર્તાઓ	,, ૦-૧૨-૦
ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (ગુજ)	,, ૧—૦-૦
પ્રબંધચિંતામણિ (ગુજ)	,, ૧—૦-૦
પંચદંડ	,, ૦-૧૨-૦
રૂપસુંદરકથા	,, ૦—૮-૦
રાજતરંગ ભા ૨ જો	,, ૦-૧૨-૦
બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા	,, ૦—૬-૦
હંસાવતિ વિક્રમચરિત્ર	,, ૦-૧૨-૦
જીવન અને ઉત્ક્રાન્તિ (સચિત્ર)	,, ૦-૧૨-૦
શ્રી. કૃષ્ણલીલા કાવ્ય સચિત્ર) [illegible]	,, ૦-૧૨-૦
હવામાન શાસ્ત્ર અને ગુજરાતની આબોહવા	,, ૧—૦-૦
ચૂડીનો ઇતિહાસ (સચિત્ર)	,, ૦-૧૨-૦
ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભા ૧	
[illegible] નાં વ્યાખ્યાન	,, ૩—૦-૦
ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને વ્યાપારી ભૂગોળવિજ્ઞાન	,, ૦-૧૨-૦
કબીર સંપ્રદાય અને સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર	,, ૧—૦-૦
શૈવધર્મ (ગુજરાતમાં પ્રચાર, સિદ્ધાન્તો)	,, ૧—૦-૦

૧

પ્રવેશક

ઇતિહાસ માત્ર નોંધ નથી. ઇતિહાસ છે નોંધ અને મીમાંસા, બોધ અને કલા, એમ ચાર પાંખડીનું ફુલ, ચાર પહેલોવાળું રત્ન, ચાર સ્રોતના સંગમથી થનો મહાનદ, ચાર જુદા જુદા બુદ્ધિવ્યાપારોનું ચોકું. પરંતુ ઇતિહાસવિદ્યા અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિની વિચારણાનું આ ગૌરવ હિન્દી માનસ હજી હવે ધીરે ધીરે જ શીખતું આવે છે. ભાવનામૂર્તિઓને સર્વસ્વ સમર્પનાર આપણી સંસ્કૃતિ તેમને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ જેવી સજીવન અને વાસ્તવિક પણ માનવા-મનવવાને શતાબ્દીઓ અને સહસ્રાબ્દીઓથી મથતી આવેલી છે, અને આર્ય બુદ્ધિની આ એક નબળાઈનું એક અતિવિચિત્ર પારણામ આ પણ આવેલું છે, કે પાર્શ્વ અને મહાવીર, બુદ્ધ અને અશોક, પૃથ્વીરાજ અને જગદેવ જેવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની આસપાસ આપણે દંતકથાઓ અને ચમત્કારો ગૂંથીગૂંથીને એ રાફડાઓના ડુંગરા તળે આપણે તે તે જીવનને લગતી વાસ્તવિક હકીકતોને દાટી દઇને અને વિકૃત કરી નાખીને લગભગ અલભ્ય બનાવી દીધી છે.

> રામ ઝરૂખે બૈઠકે
> સબકા મુજરા લેત
> જૈસી જિનકી ચાકરી
> વૈસા ઉનકો દેત."

"મન લગ્ગો મેરા યાર ફકીરી મેં

જો સુખ પાયો રામભજનમેં સો સુખ નાહિં અમીરીમેં—મન લગ્ગો૦
ભલા બૂરા સબકો સુનિ લીજે કર ગુજરાન ગરીબીમેં—મન લગ્ગો૦

હાથમેં કૂંડિ બગલમેં સોટા ચારો દિસિ જાગીરીમે—મન લગ્ગો૦
આખિર યહ તન ખાક મિલૈગા કહા ફિરત મગરૂરીમે—મન લગ્ગો૦
કહત કબીરા સુન ભાઇ સાધો સાહિબ મિલૈ સબૂરીમે—મન લગ્ગો૦".

વગેરે હિન્દ જેવા મહાખંડમાંય ઠેર ઠેર જાણીતાં પદોના કવિ કબીર સાહેબના ખંડિત ઇતિહાસની પણ આપણી જનતાની ચમત્કારગ્રહતાએ એ જ વલે કરી નાખેલી છે એમના વિષે ચોક્કસ માહિતી એટલી તો ઓછી ઉતરી આવી છે કે તે બધી સીધે સીધી નોંધવામાં દશ વાક્ય પણ ન જોઇએ

કબીર સાહેબ મુસ્લિમ જુલાહા નીરૂના પુત્ર હતા. તેને ત્યાં જ ઉછર્યા હતા આજીવિકા માટે પોતે પણ એ જ ધંધો કરતા હતા અને કાશીમાં ઘણો સમય રહ્યા હતા મુસ્લિમો પોતાનો અમલ જેમ જેમ વિસ્તારતા ગયા તેમ તેમ મારી ઠોકીને હજારો હિન્દુઓને વટલાવતા પણ ગયેલા તે વખતના હિન્દુ આચારમાં ખાનપાન શુદ્ધિનો મહિમા પણ એટલો બધો વધી પડેલો હતો, કે મુસ્લિમ સરદાર ચડાઈ કરતા જે ગામ આગળ પડાવ કરે, ત્યાંના જળાશયોને "અભડાવે," એટલે તે ગામની આખી વસતી પોતાને વટલાયલી માને, એમ પણ હતું

શ્રી રામાનંદના જીવનમાં તે વખતના હિન્દુઓની શૌચાશૌચભાવનાનું આથી યે ઉત્કટ દૃષ્ટાન્ત જોવામાં આવે છે શ્રી રામાનુજની પરંપરામાં એમનાથી (એમને ન ગણતાં) ત્રીજા પાટે આવેલા આચાર્ય રાઘવાનંદ કાશી આવીને વસ્યા હતા, અને કિશોર વયથી એમના શિષ્ય થયેલા રામાનંદ પોતાની અપૂર્વ વિદ્યા અને શક્તિએ થોડા વખતમાં જ એમના મુખ્ય અને માનીતા શિષ્ય બની રહ્યા હતા ભરજુવાનીમાં શ્રી. રામાનંદ યાત્રાએ નીકળ્યા, અને ન્હાના મોટાં તમામ તીર્થોમાં ઘૂમતા ઘૂમતા તથા રસ્તે રસ્તે જુદા જુદા પંથો અને આચાર્યોના મંતવ્યો વિષે જ્ઞાન મેળવતા મેળવતા તેમ ચર્ચામાં તે સર્વ આગળ

પોતાનો પ્રભાવ પાડતા પાડતા, વર્ષો પછી જ્યારે તે પાછા કાશી આવ્યા, ત્યારે એમની દિગ્વિજયના જેવી યશસ્વી મહાયાત્રાથી અદેખાઇએ ધૂંધવાતા એમના એક બે ગુરુબંધુઓએ ગુરુજી આગળ સવાલ મૂકયો: "ગુરુજી! આટઆટલા લાંબા પર્યટનમાં એમનાથી જાણ્યે અજાણ્યે કંઈ કંઈ અશુદ્ધિઓ થઈ ગયેલી હોવી જ જોઇએ, તો એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી દેહશુદ્ધિ કરવી ઘટે ખરું ને?" રાઘવાનંદજીના અનુયાયીઓમાંથી ઘણી મોટી સંખ્યાને પણ આ સૂચના અવશ્ય અમલમાં મુકવા જેવી લાગી, પરંતુ રામાનંદને પોતાને એ ન રુચી; અને એ તો દૃઢ રહેશે, જરાય મચક નહીં આપે એમ રાઘવાનંદજીએ જ્યારે જોયું, ત્યારે એમની પોતાની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારીના જેવી કફોડી થઇ ગઇ. એક બાજુ એમનો પોતાના પટ્ટશિષ્ય માટે અનહદ અંગત પ્રેમ અને સકારણ પક્ષપાત, અને બીજી બાજુ અનુયાયીઓની અંધ હઠને લીધે તેમનો મોટો ભાગ બંડ કરે એવો સંભવ, એટલે એમણે પોતે જ ખુશીથી રામાનંદજીને રજા આપી,–"ભલે તો ત્હમે ત્હમારી જુદી ગાદી સ્થાપો, મ્હારા આશીર્વાદ છે." રામાનંદી અને રામાવતને નામે જાણીતા સંપ્રદાયના આરંભનો ઇતિહાસ આ પ્રકારનો છે.

કબીરનાં માતાપિતા અને એમની આસપાસના કાશી પ્રગણામાંના વણકરો એક બે ઝમાના કે થોડા સમયથી જ મુસલમાન થયેલ, એટલે ખાનપાન, નમાજપદ્ધતિ, સાધુસંતોને બદલે ફકીર દરવેશોને પૂજવા, ઊંડી ધર્મજિજ્ઞાસા હોય તેટલે દરજ્જે બ્રહ્મજ્ઞાનને ઠેકાણે સૂફીઓ અને ઓલિયાઓનું જ્ઞાનામૃત મેળવવું, વગેરે બાબતોમાં તેઓ આસપાસની હિન્દુ વસતીથી જુદા પડી ગયેલા, તથાપિ તેમના પૂર્વજોની તેમને વારસે મળેલી હિન્દુ સંસ્કૃતિ તરફનો એમનો સમભાવ છેક ઉડી ગયેલો હોવો જોઇએ, એમ માની લેવું તે અનૈતિહાસિક અને તેમને અન્યાય કરવા જેવું છે. કબીર ઉછરતો હતો તે સમયમા તે પ્રદેશના જાણીતા સૂફી શેખ તકી નામે હતા. કબીર સાહેબમાં ધર્મજિજ્ઞાસા જાગતાં પ્રથમ તેઓ આ સૂફીના શિષ્ય થયા.

શ્રી. રામાનંદે કાશીમાં પોતાનો નવો સંપ્રદાય માંડતાની સાથે હિન્દુ સંપ્રદાયોની પરંપરાપ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિઓમાં મૌલિક અને ક્રાન્તિકારક ફેરફારો દાખલ કર્યા. "वर्णानाम् ब्राह्मणो गुरुः" એ સૂત્ર કરતાં "ब्रह्म वेत्ति स ब्राह्मणः" એ સૂત્રને તેમણે આગળ કર્યું. શૌચાશૌચ અને બાહ્યાચાર શુદ્ધિ કરતાં તેમણે સાચી ભક્તિની તન્મયતાને કિંમતી ગણી. અને આમ "જાતિ પાતિ પૂછે નહિ કોઈ, હરિકો ભજે સો હરિકા હોઇ" એ માનવ માત્રની સમાનતાનું મહાસૂત્ર, મુસ્લિમ અત્યાચારોએ ચોતરફથી ક્ષુબ્ધ થઈ ગયેલા મધ્યકાલીન હિન્દુ સમાજમાં પ્રથમ પહેલું સક્રિય વ્યવહારમાં મૂકાય છે આ શ્રી. રામાનંદને હાથે. શંકરાચાર્યથી માંડીને તે વખત લગીના આચાર્યોના મુખ્ય શિષ્યો લેખે બ્રાહ્મણો જ લેવાતા. શ્રી. રામાનંદે એ પ્રણાલિકા તોડી. એમના બાર મુખ્ય શિષ્યોમાં બે ઓઓ છે; પીપા ઠાકોર લડાયક હિંસક કોમના છે, ધનો ભગત જાટ કણબી છે; સેણો ભગત વાળંદ છે; કબીર સાહેબ મુસ્લિમ વણકર છે; રેદાસ અંત્યજ ચમાર જાતિનો છે; અને વળી પોતે પર્યટણના અમૂલ્ય ફાયદા જાતે અનુભવેલા, એટલે પોતાના શિષ્યોના ન્હાના મોટા ટોળાઓને તેઓ પરિભ્રમણમાં મોકલતા જ રહેતા, તેમ રોજ ને રોજ કાશીક્ષેત્રમાં આવતા યાત્રાળુઓમાંથી સંન્યાસીઓ, જ્ઞાનીઓ, સાધુઓ, ભગતો આદિને માટે પોતાનો અખાડો સદાય ખુલ્લો રાખતા. જ્યાં ને ત્યાં આચારાદિના ન્હાના ન્હાના વાડાઓ અને પ્રત્યેકની બીજા બધા સામે અમાનુષી સૂગ, એવું એમના આ અખાડામાં મુદ્દલ નહીં, તેથી પણ ઘણા ત્યાં આકર્ષાતા અને બાથ ભેરો ભિરે ઉદાર સહનશીલતા, તથા અંતરની એકતા હોય ત્યાં ઉમળકાભર્યા આલિંગનના પ્રત્યક્ષ પાઠ શીખતા.

હિન્દુ-મુસ્લિમ ભાંડાભાંડી અને કાપાકાપીના સૈકાઓ પછી આમ રામ-રહીમની એકતાના સનાતન પાયા ઉપર બંનેના ભાઈચારાના નવા યુગનો અરુણોદય ઇતિહાસ શ્રી. રામાનંદથી ગણે છે,

અને શ્રી. રામાનંદની જ પરંપરામાં કબીર અને નાનક આવે છે. થોડી વાર પછી ગોસાંઈ તુલસીદાસજીએ શ્રી. રામાનંદની પરંપરામાં જ પ્રકટ થાય છે, અને નિર્ગુણ ઉપાસનાનો તેમ 'સખી ભાવ ગોપાલજી' એ બંધુભાવનો ફેલાવ વધતો જાય છે.

કબીર સાહેબ શ્રી. રામાનંદના શિષ્ય થયા તેમા પાછલી રાતનું અંધારુ, ઘાટનાં પગથિયાં ઉતરતા શ્રી. રામાનદનો પગ અજાણ્યા મુસ્લિમ પર પડવાનો અકસ્માત, એમના મુખથી રામ! રામ! એ સહજ ઉદ્‌ગાર, અને તેને જ પોતાનો ગુરુમંત્ર માની લઈ કબીર સાહેબનું બળજબરીએ શ્રી. રામાનદના શિષ્ય થવું, —એ કશાયે બાલિશતાની જરૂર જ નથી. કબીરને ભગત લેખે અને શક્તિએ શ્રી. રામાનદે લાયક દીઠા, અને પોતાના નવા સંપ્રદાયની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જ તેમણે એમને સ્વીકારી લીધા. વળી કબીર પોતાની અસાધારણ પ્રતિભા અને પાત્રતાએ જ બધા શિષ્યોમા મોખરે પણ આવ્યા.

રામાનુજ, રામાનંદ અને કબીર ત્રણેએ અસાધારણ લાંબા આયુષ્ય ભોગવ્યા. વળી ભૂલવું નહીં કે મુસ્લિમ ગણનાના ૧૦૦ વર્ષ = ૩૫,૫૦૦ દિવસ = વર્ષના ૩૬૫¼ દિવસને હિસાબે લગભગ ત્રણ વર્ષ ઘટી જાય. અને કબીર સાહેબ સિકંદર લોદી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે હયાત હતા, તેમ રામાનંદ અને રામાનુજની પણ જન્મ-સાલના કરતા નોંધાયલી મૃત્યુસાલ વધારે માનવા લાયક જણાય છે.

રામાનંદીઓ દેશભરમા ઘૂમતા જ રહ્યા, ચર્ચાઓ કરતા જ રહ્યા, તેની સાથે સાથે ભજનો અને પદો, સાખીઓ, છપ્પા અને પ્રભાતિયાં સંભળાવતા જ રહ્યા. કબીર સાહેબની કૃતિઓના અતિ ત્વરિત અને અતિ બ્હોળા ફેલાવનો ખુલાસો પણ એ જ છે. રામાનદી સંપ્રદાયની પર્યટણવિશિષ્ટતા જ એની સાચી અને પૂરી બંધબેસતી ચાવી છે. વળી હિન્દુ-મુસ્લિમ ધર્મવિરોધ, સંસ્કૃતિવિરોધ, આચારવિરોધ,

અને સ્વાર્થવિરોધે હાલહવાલ થતા દેશને ઊંડામા ઊંડા એટરે ધર્મના પાયા ઉપર ઐક્ય અને બંધુભાવના નવા સર્જનની પરમ આવશ્યકતા હતી, ચોતરફ ચાલી રહેલ સત્યાનાશમાથી ઉગરવાનો એક માત્ર ઉપાય આવો નવો કે ફરી પ્રકટાવાતો પ્રકાશ હતો, તો અગત ચરત થતી અને મહાભ્રમણે ચડેલી પ્રજામા જૂની સંસ્કૃત વિદ્યા, તેની પરંપરા, તેના સાધનો, તેની શાલાઓ, આદિ તમામ લૂના પડ્યા હતા, ક્યાક મહા પ્રયત્ને અને મરવા વાકે જ જીવતા 'તા, બોલીના ઝરણો જ સર્વત્ર કુદરતી વહને વહી રહ્યા હતા, તેમા જરાતરા મુશ્કેલીએ ઘણા મોટા પ્રદેશમા એકસરખી સમજાય એવી આ ચોટ ચટકદાર, વાસ્તવ જીવનાનુભવના રંગે રંગેલી, ગેય અને ઝટ યાદ રહી જાય એવી ટૂંકી તથાપિ અર્થઘન કૃતિઓ, મનભર સુભાષિતો અને સાહિત્યના નવા અને વળી સુગમ અવતાર લેખે પણ–ધર્મ અને પંથના ઝઘડાનો જેને સ્થાયી અણગમો એવા દુનિયાદારીના રસિકોને પણ કાને આવતા જ જિતી લે એવી હતી (કથાનો, કાવ્યનો કે નાટકનો ઇતિહાસવિકાસ જોતાય જણાશે કે ન્હાની ન્હાની કૃતિઓ, ખેલેડો, સંવાદો, પ્રવેશોના છોટા રૂપમા કનાબીજ ફૂગી નીકળે છે, પછી તેનો બીજે ત્રીજે એમ એક પછી એક ફાન લેવાય તેમ તેમ કૃતિઓ મોટી સંકુલ આખા વિષયની સમગ્રતાને ન્યાય આપવા મથતી જોવામા આવે છે, અને અંતે સિદ્ધ થાય છે નવનકથા, મહાકાવ્ય, પચાખી નાટક આદિના સુસંસ્કૃત સુપરિષ્કૃત ઘાટ) આ દૃષ્ટિએ ગોસાઇ તુળસીદાસજી અને જાયસીની મહા કૃતિઓના મૂળ પણ કબીરના આ છોટા છોટા કુદરતી અને મોઇ પ્રશ્ન કરે ટીકા કરે દાખલો આપે વાધો ઉગાવે મુશ્કેલી ગર્જુ કરે અને તત્કાલ વહેતા નિખાલસ અને નિર્મલ પારદર્શક સુંદર અને મધુર ઝરણા છે

રામાનંદ–જ્યોતિશિખા શુધ થઈ તે પ્હેલા તેમા કબીર–જ્યોતિશિખા ભળી સોક્રેટીસ–જ્યોતિશિખા શુધ થઈ તે પ્હેલા તેમા પ્લેટો–જ્યોતિશિખા ભળી જીસસ–જ્યોતિશિખા શુધ થઈ તે પછી

કેટલેક સમયે પોલ-જ્યોતિશિખા પ્રકટી. તેણે પોતાનું સ્નેહ-સર્વસ્વ ઈસામય થવામાં હોમી દીધું, તે એટલે સુધી કે એ પ્રવૃત્તિઓના ફળ રૂપ ક્રિશ્ચિયાનિટીમાં ઈસાવાદ અને પોલવાદ બેમાલુમ રીતે અભેદ પામી એકાકાર થઇ ગયા છે, અને ક્રિશ્ચિયાનિટીનું દીર્ઘાયુ ઈસુના ભાવનાવાદને કેટલું આભારી છે, તથા પોલના વિચાર-મિનાર પ્રમાણેની વ્યવસ્થાને કેટલું આભારી છે, તેનું તારતમ્ય માનવબુદ્ધિની શક્તિમર્યાદાથી પર રહી જાય એવો ગહન કોયડો છે. કબીર સાહેબ મુસલમાન છતાં તેમને બેશક તેમની લાયકાત ઉપર-થી જ પોતાના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક લેખે સ્થાપવા જેટલી ઉદારતાવાળો એક આચાર્ય હિન્દુ સંસ્કૃતિ પોતાની પ્રતિષ્ઠિત સર્વોચ્ચ આચાર્યપીઠિકાની એક ઉપર સ્થાપી શકી, તો તે સૂરી બંદી પ્રહ્લાદના જેવી ભક્તિભાવનાને ય અપનાવી શકયો, મુસ્લિમ કલેવરમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાના બંધુભાવને ખીલવી રહ્યો, પ્રકાશી રહ્યો, અને હિન્દુ ભગતો અને સંતોની અમર પ્રણાલિમાં સ્થાન પામ્યો. ધર્મદષ્ટાઓની આકાશગંગામાં તારા જેવો સ્થિર જ્યોત સ્વયંપ્રકાશ દીપી રહ્યો.

ગ. રા. ભાઇશ્રી કિસનસિંહ આ પુસ્તકના "કબીરનો ગુજરાતમાં પ્રભાવ," અને "કબીર સંપ્રદાયની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર" એ છેલ્લા પ્રકરણોમાં મીરાંથી માંડીને એમના પોતાના વડીલના ગુરુ નિરાંત ભગત લગીની ગુજરાતી કવિતામાં બાહ્ય અસરો કઇ કઇ અને કેટલી જોવામાં આવે છે, એ મોટો પ્રશ્ન તપાસે છે. ગો. મા. ત્રિ., કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, કનૈયાલાલ મુનશી, આનંદશંકર ધ્રુવ, આદિએ કરેલી એકદેશી ચર્ચાઓમાંથી ઉપયોગી અવતરણો ટાંકે છે, અને અંગત માહિતીની તેમ સંશોધને પ્રાપ્ત કરેલી કેટલીક મુદ્દાની હકીકતોને પણ પોતાની ચર્ચામાં ગૂંથી લઈ, આખો વિષય સમગ્રપણે વિશદતાથી અને ગુજરાતી સાહિત્ય-વાટિકામાં જાણે એક ખૂણો (સદાઈ કાળજી કે સંભાળ દેખરેખ

વિનાનો પડી રહેલો તેને) સંસ્કારતા હોય એવી સેવાબુદ્ધિએ રજૂ કરે છે. પુસ્તકનો આ ખંડ તેના બીજા કોઈ પણ ખંડ કરતાં, ગુજરાતી વાચકની દૃષ્ટિએ, ઉતરતા ગૌરવનો નથી જ. અખાની કૃતિઓમાં કબીરવાણીની અસર સામસામાં અવતરણો સાથે વધારે વિગતથી એમણે દર્શાવી હોત તો આ ખંડનું મૂલ્ય તેઓ સારી પેઠે વધારી શકત. વળી કબીરવાણી એવું બળ નથી કે તેને રામાનંદી સંપ્રદાય કે કબીર પછીના ભગતો અને સંતોની ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વમાંથી ગુજરાતમાં વહ્યા જ કરતી વાણીથી અલગ રાખીને—આ અસર તો કબીરવાણીની જ બીજા કશાની નહીં, એ પ્રમાણેનું એકે વિધાન શાસ્ત્રીય ચોકસાઈથી થઈ શકે.

આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ તપાસનારા અને તેમાં બહારથી આવેલા બીજા સંસ્કારો આદિના બનાબન વિષે મીમાંસા કરનારા આપણે સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણવાણિયા, ઉપનિષદો, વેદાન્ત, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, પુરાણો, કાલિદાસાદિ કવિઓનાં કાવ્યો, ભર્તૃહરિ આદિનાં શતકો, પંચતંત્ર, સિંહાસનદ્વાત્રિંશતિ, અરેબિયન નાઇટ્સ, શેખસાદી, હાફીઝ આદિ એક બે મોટાં વર્તુલોમાં જ ભમ્યા કરિયે અને ગોથાં ખાયા કરિયે, તો તો શહેરો અને દરબારો, બજારો અને ધોરી રસ્તા, વાડીઓ અને ઉપવનોમાં જ આખી પ્રજા આવી જાય, એવી અપર્યાપ્ત માન્યતાનું પરિણામ છે. ગામડાં અને ખેતરો, જંગલો અને ડુંગરા રણો અને કચ્છો અને છૂટાછવાયાં વિકટ સ્થળોમાંય આપણી નિરક્ષર પ્રજા કુદરતને ખોળે વસે છે. મંદિરો અને મેળા, ગુજરી અને ઉત્સવો, તીર્થો, ભગતો અને ભટકતા સાધુ સંન્યાસી, વૈરાગી, ભીખારીઓ કનેથી પણ સંસ્કારો મેળવે છે, અને એ પ્રસંગો અને જીવનાનુભવોય તેમનામાં બીજકો નાખે છે, વિચારણા પ્રેરે છે, સૌંદર્ય અને કલા ભાવના આરચ્યા, બલ અને ટેક વિકસાવે છે, અને તેમને પશુવૃત્તિમાંથી ઉંચે લઇ માણસાઇમાં આણે છે તથા દિલ્લગીરીનો પણ પ્રમાદ ખાટવાના સંદેસ, ઉત્સાહ અને ટેક તેમનામાં પ્રેરે છે.

નિરક્ષર ગ્રામ્ય આરણ્યક જનતામાં પણ સુસંસ્કાર અને શિષ્ટતા અને ભાવનાના ઉદય સાધતી આ સાધનસામગ્રી કંઠસ્થ જ હોય છે. ગુરુ, શિષ્ય, યુગલ કે સહકારી સાથી ,ન્હાનાં મોટાં મંડળોમાં જ પ્રકટ થાય છે. કર્ણોપકર્ણ જ ફેલાય છે અને ત્રુટી ત્રુટી ફરી સંધાતી પરંપરામાં બાહ્યાકાર વેશ આદિમાં પલટતી પલટતી પણ ગર્ભસ્થ હીર અસલ સ્વરૂપે અતિવિસ્તીર્ણ પ્રદેશોમાં સજીવન રાખી રહે છે. ઉત્તમોત્તમ સાધનસામગ્રી ગુટકાસંગ્રહ આદિ રૂપે ગ્રંથાકૃતિ પામતી આવે છે, ત્યાં તેનાથી દશ ગુણુ શતગુણુ કંઠસ્થ સાધનસામગ્રી પેદા થતી જાય છે. પ્રજાના ઐક્યને સક્રિય સદાપ્રવૃત્તિમય બનાવવાને સારૂ વસતીના ઘણા મોટા પ્રમાણને વાંચતું લખતું બનાવી શકિયે નહીં, ત્યાં લગી આ કંઠસ્થ જ રહેતાં અને કર્ણોપકર્ણ જ ફેલાતાં બધો આપણા સાહિત્યના સમગ્ર ઉત્પાદનમા મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યા જ કરશે. અને આપણે આપણો ઇતિહાસ ઉકેલવા માટે જેમ જેમ પાછળના અને વધુ પાછળના સૈકાઓમા દષ્ટિ લંબાવી શકીશું, તેમ તેમ સુશિક્ષિતો જ લાભ લઇ શકે એવા ગ્રંથસ્થ બધો કરતા આ ભિન્ન પ્રકારના બધોનો પ્રજામાનસ અને પ્રજાસંસ્કૃતિના ઘડતરમા હિસ્સો વધારે અગત્યનો માલુમ પડશે.

આ ચોપડીનો વચલો ભાગ કર્તા પોતાના વિષયના એક ત્રીજા પાસાને સમર્પે છે. આમાં પણ એમનુ લખાણુ ઉપલબ્ધ સાધનોનો પૂરતો લાભ લઈને જવાબદારીથી કરેલું માલુમ પડશે. 'કબીરના નિર્ગુણ રામ,' 'જીવશિવસગનસંબંધ,' 'કબીર અને આનંદ,' 'કબીર અને ગુરુ,' 'કબીર અને સૂફીવાદ,' 'કબીર અને રહસ્યવાદ, (Mysticism,')' 'કબીર અને સાંકેતિક પરિભાષા,: 'કબીર અને માયાવાદ,' કબીર અને હઠયોગ,' વગેરે મથાળાં પણ આ વિભાગનાં ગહનતા, ગૌરવ અને ગાંભીર્ય જણાવવાને પૂરતાં છે. પરંતુ આવા વિષયો વિષે એક વિદ્વાન સૂક્ષ્મ અને અધિ-

કારી અભ્યાસી શું કહે છે તથા તે પોતાનાં વિધાનોની સાધારતા દર્શાવવાને કેવી કેવી રીતે મથે છે, તે જોવામાં સારી પેઠે રસ પડે એવા શ્રેષ્ઠ વાંચકોને પણ કઈક ચેતવવા પ્રાપ્ત થાય છે. સૉક્રેટીસ પછી પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલ ઉપરાંત જે જે ઍપિક્યૂરિયન, સ્ટૅઇક, સિનિક ચિંતકો થયા તે દરેકે દરેક પોતાને સૉક્રેટીસ દાદાના ચેલા અને પોતરા અને હકકદાર વારસ માનતા ગણાવતા હતા; જો કે આપસઆપસમા ખંડનમંડનના ઝઘડાઝઘડીમાંથી પરવારતા જ ન્હોતા ! અને આ એમની વાદાવાદી અખાડાબંધુઓના રોજિંદા દાવપેચ કે "બોલકણા હોઇ બાધના વોય આપણી બાજ઼," એ પ્રકારની ય નહોતી. અને આ દાખલો ફિલસૂફોનો, જ્યારે કબીર સાહેબ તો હતા કવિ અને વળી અગમનિગમના જાણભેદુ. સુવ્યવસ્થિત વિચાર-માલાઓની એકત્ર મિનારા શી કે અનેકકોણી પ્રમાણમેળી ઘટનાઓ વિવિધ સુંદર અને કાવ્યમતાએ તેજોમય પણ હોઇ શકે. તથાપિ શ્રેષ્ઠ કવિતાની અજબ સુંદરતા કોઇ પણ પ્રમાણસર સુરેખતા કે સૌ શ્રોતા એક રીતે જ નિર્દેશે એવી સુવ્યવસ્થાથી પર હોવામાં જ એની વિશિષ્ટ અનન્ય મોહકતા રહી છે. અને વળી અગમનિગમનું ત્રીજૂં નેત્ર તો હારે ત્યાં જ સૌથી વધારે પ્રજળે અને બાજે ત્યાંજ સુધા-શીતળતાના અનુભવાવે એવું સર્જન વડે સંહાર, સંહારદ્વારા સર્જન કરનારૂં હોય છે. માથાં કાપી કાપીને અપૂર્વ સંજીવન બક્ષતી જાય એવી મહામાયા એ એક જ છે.

> આવ્યા અનન્ય પરમામરિ એ પદાવલિ
> એ મંત્રસિદ્ધ ગુટિકા ભવતાપહારિ;
> આત્માતણી તરસ ભૂખ નિવારતી એ
> હત્તા હણી અમરતા સ્ફુરજંત એ સુધા !

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

મુંબાઇ, સપ્ટેંબર ૧૯૩૭.

નિવેદન

કબીર સાહેબ વિશે અને ગુજરાત તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પર એમના પ્રભાવ વિશે એક ગ્રંથ હોવો જોઈએ, એવો નિર્ણય શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ કર્યો, અને ભાઈશ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીની સૂચનાથી એ કાર્ય શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ સોંપી મને એ પ્રિય કાર્ય કરવાની તક આપી, એ માટે હું એ બન્નેનો આભારી છું. ઉપરાન્ત આ પુસ્તક લખવામાં સહાયક થાય એવા ઘણા પુસ્તકો સૂચિત કરી અને ઘણા મેળવી, ભાઈશ્રી અંબાલાલ જાનીએ મારા તરફ મોટાભાઈ જેટલો સ્નેહ દર્શાવ્યો છે.

શાન્તિનિકેતનના મારા એક વર્ષના નિવાસ દરમિયાન મારી ત્યાંની 'થીસીસ' માટે મેં આ જ વિષય પસંદ કરેલો એટલે આ પુસ્તકની ઘણી વિગતો અને ઘણાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ મારા અધ્યાપક શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેન સાથે ચર્ચી જવાની મને વિરલ તક મળી છે. ખાસ કરીને કબીરના રહસ્યવાદને (જેને માટે મેં 'મર્મભાવના' શબ્દ વાપર્યો છે) તાત્વિક અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજવામાં મને એમણે ખૂબ સહાય કરી છે.

કબીરસંપ્રદાયની શાખા રાધાસ્વામી સંપ્રદાય વિશે મને પ્રથમ જાગૃત કરનાર કાકાસાહેબ કાલેલકર છે. એમની સાથેની એ સંપ્રદાય વિશેની ચર્ચા પછી જ મેં અલ્હાબાદ અને આગ્રાના રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના કેન્દ્રોની મુલાકાત લીધી અને કબીર સાહેબની સાધનાને એ સંપ્રદાયે કઈ રીતે સ્વીકારી છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આવી જ રીતે જયપુર પાસે આવેલા દાદુ સંપ્રદાયના કેન્દ્ર નારાયણા મોકલીને

દાદુપથીઓની દષ્ટિએ કબીર સાહેબને જોવાનો સુયોગ શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેને મને કરી આપ્યો હતો આ ઉપરાન્ત બનારસ અને દામાખેડાના કબીરના મૂળ મદિરોમા કેટલાક હસ્તલિખિત ગ્રથો જોઈ જવા માટે મદદ કરનાર કાશી વિદ્યાપીઠના સ્નાતક અને કબીરભક્ત ભાઈ દુલારે સહાયનો હું ઋણી છુ ગુજરાતમા મને કબીરમદિરો વિષે માહિતી આપનાર, અને સુરતના કબીરમદિરના જૂનામા જૂના પજા મેળવી આપનાર, વડોદરાના શીયાબાગ કબીર મદિરના સેવક અને "સ્વસવેદ" નામના કબીરસપ્રદાયના માસિકના તત્રી ભાઈ મોતીદાસજી ચૈતન્યની સહાય મને ખૂબ મૂલ્યવાન નીવડી છે સુરીસપ્રદાય અને કબીરસંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ઘણી માહિતી પૂરી પાડનાર અને પોતે સઘરેલી સામગ્રી વાપરવા દેનાર, અલ્હાબાદ યુનીવરસીટીના પ્રો રામકુમાર વર્મા અને સુરી ફ્લિસુફીના અનન્ય ઉપાસક અલ્હાબાદનિવાસી બાબુ સુંદરદાસની ઉપકાર નોધ સ્વીકારું છુ.

આમ તો આ પુસ્તક લખવામા ઘણાં પુસ્તકોનો આધાર મેં લીધો છે, પણ મુખ્યત્વે તો શ્રી શ્યામસુંદરદાસની કબીરગ્રથાવલિ, પ્રો. રામકુમારનો 'કબીરકા રહસ્યવાદ' અને શ્રી અબુબાઇના 'આત્મસિદ્ધિયોગ' ની સહાય ખાસ ઉલ્લેખ માગે છે,

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા માટે શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો અને ખાસ કરીને ભાઈ અંબાલાલ જાનીનો તથા પુસ્તક માટે પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે પ્રો બળવંતરાય ઠાકોરનો અત કરણથી આભાર માનું છુ

મુંબાઇ   કિસનસિંહ ચાવડા

૭-૧-૩૭

સહાયક પુસ્તકોની સૂચી

અંગ્રેજી

૧	મિસ્ટિસિઝમ	લેખક-અંડરહીલ
૨	ધિ મેસેજ ઓફ ઇન્ટીરિઅર પ્રેયર	મૂળ લેખકઃ આર. પી. પૂલેન અનુવાદકઃ લિયોનોરા યાર્કસ્મિથ
૩	સ્ટડીઝ ઇન મીસ્ટીસિઝમ	લેખકઃ આર્થર એડવર્ડ વેર.
૪	પર્સનલ આઇડીયાલિઝમ એન્ડ મીસ્ટીસીઝમ	લેખક· વિલિયમ રાલ્ફ ઇન્જ.
૫	મીસ્ટીસીઝમ ઇન હીથેન્ડમ એન્ડ ક્રિશ્ચિયનડમ	લેખકઃ ડો. ઇ લ્મેમન અનુવાદકઃ જી એમ. જી. હન્ટ.
૬	મીસ્ટીકલ એલીમેન્ટ ઇન મહમદ	લેખકઃ જોન કલાર્ક કલાર્ક આર્ચર
૭	ધી આઇડીઆ ઓફ પર્સનાલીટી ઇન સુફીઝમ	લેખક· રેનોલ્ડ. એ. નિકોલસન.
૮	ધી મીસ્ટીસીઝમ ઓફ સાઉંડ	લેખકઃ ઇનાયતખા
૯	ધી હિન્દુ મેટાફીઝીક્સ	લેખકઃ મન્મથનાથ શાસ્ત્રી
૧૦	ધી પર્શીયન મીસ્ટીક્સ (જામી અને રૂમી)	લેખક. હેડજેન્ડ ડેવીસ.
૧૧	સુફી મેસેજ	લેખકઃ ઇનાયતખા.
૧૨	કબીર એન્ડ કબીરપંથ	લેખકઃ વેસકટ
૧૩	ધી ઓકસફર્ડ બુક ઓફ મીસ્ટીકલ વર્કસ	લેખકઃ નિકોલસન એન્ડ લી.
૧૪	બીજક	લેખકઃ અહમદશાહ.

૧૫ સ્કેચ ઓફ ધિ રીલીજીયસ સેક્ટસ ઓફ ધી હિંદુઝ — લેખક એચ એચ વીલમન
૧૬ ગેઝેટીઅર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી વોલ્યુમ ૯ પાર્ટ ૧ ગુજરાત પોપ્યુલેશન સેક્શન
૧૭ ધી ઇમ્પીરીયન ગેઝેટીયર ઓફ ઇન્ડીઆ, વોલ્યુમ ૬.
૧૮ ગુજરાત એન્ડ ઇટસ લીટરેચર — લેખક કે એમ મુનશી
૧૯ માઇલ સ્ટોન્સ ઈન ગુજરાતી લીટરેચર — લેખક દિ બ કે એમ ઝવેરી

હિન્દી

૧ બીજક — (કબીર સાહેબનો મુખ્ય ગ્રંથ શ્રી પૂર્ણદાસની ટીકાવાળી આવૃત્તિ)
૨ કબીરગ્રંથાવલિ — લેખક શ્યામસુંદર દાસ
૩ કબીરસાહબકા પૂરા બીજક — લેખક પાદરી અહમદશાહ
૪ સંતબાની સંગ્રહ — (બેલવેડીયર પ્રેસ અલ્હાબાદ)
૫ કબીર સાહેબકી જ્ઞાન ગુદડી, રેખતે ઔર ઝુલને — (પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે)
૬ કબીરચરિત્ર બોધ — લેખક યુગલાનંદ
૭ યોગદર્પણ — લેખક કન્નોમલ એમ એ
૮ કબીરવચનાવલિ — લેખક અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય
૯ કબીરકા રહસ્યવાદ — લેખક રામકુમાર વર્મા
૧૦ બ્રહ્મનિરૂપણ — (કબીરકાર્યાલય વડોદરા પ્રકાશિત)
૧૧ મિશ્રબંધુવિનોદ — લેખક મિશ્રબંધુ
૧૨ હિન્દી નવરત્ન — લેખક મિશ્રબંધુ
૧૩ હિન્દી સાહિત્યકા ઇતિહાસ — લેખક પં રામચંદ્ર શુક્લ

ગુજરાતી

1. ૧ હરિલીલા ષોડશ કલાનો ઉપોદ્ઘાત·
   ગુજરાતમા ભક્તિમાર્ગનો પ્રચારઃ લેખક : અંબાલાલ જાની
2. ૨ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક સાતમુ લેખક· હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
3. ૩ હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લેખકઃ કિસનસિંહ ચાવડા
4. ૪ આશ્રમભજનાવલિ (પ્રકાશક· નવજીવન પ્રકાશનમંદિર)
5. ૫ અર્જુનવાણી (પ્રકાશક· નવજીવન પ્રકાશનમંદિર)
6. ૬ આત્મસિદ્ધિયોગ અનુવાદકઃ અંબાલાલ પુરાણી
7. ૭ પથિકના પુષ્પો લેખકઃ અંબાલાલ પુરાણી
8. ૮ "વસંત" માસિક સંવત ૧૯૬૧ શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧ લું

જીવનકથા

સમયની કઠોર આવશ્યકતાઓ વિભૂતિઓને જન્મ આપે છે. કબીર સાહેબનો જન્મ પણ જાણે સમયની વિશેષ આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે થયો હોય, એમ લાગે છે. સમયના ઉચિત ઉપયોગના અજ્ઞાનથી પીડાતા અને પુરૂષાર્થની સામે ઉદાસીનતા સેવનાર હિન્દુઓની દયાળુતાએ, એ સમસ્ત જાતિનું કરૂણ અધ:પતન કર્યું હતું. હિન્દુ જાતિ પોતાના શૌર્ય અને પૌરૂષ હારી બેઠી હતી. વીરતાની સાથે સાથે વીરગાથાઓ અને વીરગીતોનો અંતીમ પ્રતિધ્વનિ પણ રણુથંભોરના પતનની સાથે વિલીન થઈ ગયો હતો. શહાબુદ્દીન ઘોરી (મૃત્યુ સં. ૧૨૬૩)ના સમયથી આ દેશમાં મુસલમાનોનો પગપેસારો થયો હતો, અને ગુલામ કુતુબુદ્દીન ઐબકે (સં. ૧૨૬૩–૭૩) તો ગુલામવંશની સ્થાપના કરીને ભારતમાં

પઠાન સલ્તનતના પાયા દઢ કરી દીધા હતા. હિન્દુસ્થાનની લક્ષ્મી ઉપર લુબ્ધ મુસલમાનોના વિકરાળ સ્વરૂપને એમની ધર્માન્ધતાએ વધારે ભયાનક બનાવ્યું હતું, અને એ ભયાનકતા અલાઉદ્દીન (સં ૧૩૫૨–૭૨) ખીલજીના સમયમાં એના ઘોર સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ.

ખેતરોમાં લોહી અને પરસેવો એક કરનાર ખેડુતોની કમાઈનો અર્ધાથી વધારે હિસ્સો જમીનવેરાના રૂપમાં રાજતિજોરીમાં જમા થતો હતો. પ્રજા અન્નવસ્ત્ર માટે તલસતી હતી. સોનાચાંદીની તો કલ્પના જ નહીં, પણ હિન્દુઓના ઘરમાં તાંબાપીતળના વાસણો રહે, એ પણ સુલતાનને ખટકતું હતું કોઈ હિન્દુ ઘોડેસ્વારી કરે કે જરા સફાઇબંધ કપડાં પહેરે, તો એ એનો ગુન્હો ગણાવા માંડ્યો. નામ માત્રના અપરાધને ખાતર કોઇની ચામડી ઉતારી તેમાં ભુસું ભરાવી દેવું, એ તો રમત વાત હતી અલાઉદ્દીન ખીલજીના બેટા કુતુબુદ્દીન મુબારક(સં ૧૩૭૩–૧૩૭૭)ના શાસનકાળમાં જ્યારે દેવગિરિના રાજાને બંદીવાન બનાવી, દિલ્હી લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એની આવી જ દશા કરવામાં આવી હતી. મંદિરોને જમીનદોસ્ત કરીને એને ઠેકાણે મસ્જીદો બંધાવવાના મુસલમાનોના જન્મહક્કનો અમલ તો ક્યારનોય શરૂ થઈ ગયો હતો. સ્ત્રીઓના માન અને શીલની રક્ષા પણ મુશ્કેલ બની ગઈ હતી. ચિતોડ ઉપર અલાઉદ્દીનની બે ચઢાઈઓ માત્ર રૂપસુંદરી પદ્મિનીને ખાતર જ કરવામાં આવી. ચિતોડપતિ મહારાણા ભીમસિંહે અસ્ત થતી હિન્દુપતપાદશાહીનો પરચો મુસલમાનોને બરાબર દેખાડ્યો, પણ એ અસંખ્ય મુસલમાન સેના સામે એ નરવીર હાર્યો અને હણાયો. ભીમસિંહના પડ્યા પછી શીલની મહારાણી પદ્મિનીએ હજારો રાજપૂતાણીઓ સાથે જૌહર કરી, પોતાના સૌન્દર્યને ભસ્મ કર્યું

તઘલખવંશની સ્થાપના પછી પણ હિન્દુઓનાં દુઃખ જરાય ઓછાં ન થયાં. ઉલટું મહમદ તઘલખ(સં. ૧૩૮૨–૧૪૦૮)ની

બેદરકારીભરી અસ્તવ્યસ્ત રાજ્યવ્યવસ્થાએ એ દુઃખોને વધારી દીધાં. દિલ્હીની સમસ્ત રાજધાની ખસેડીને દૌલતાબાદ વસાવવામાં આવી; અને જ્યાં અરધી વસતી સ્થિર થવા માંડી ત્યાં પાછો હુકમ છૂટ્યો અને બિચારી જનતાને રોકકળ કરતાં દિલ્હી પાછાં આવવું પડ્યું. એ વખતે હિન્દુઓને માટે જીવવું એ ઝેર જેવું હતું. ચારે તરફ નિરાશા અને અસહાયતાનો અંધકાર વ્યાપ્યો હતો. આશાની તેજરેખાને માટે જનતા વલવલી રહી હતી. હિન્દુ સોહીએ ખુશરો દ્વારા હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપનાનો (સં. ૧૩૭૮) પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. ત્યારબાદ ઘણા સમય સુધી બધી જ આશાઓ ધૂળમાં મળી રહી.

તૈમુર લંગડાની સવારી અને કત્લેઆમે તો દેશને ઉજ્જડ બનાવીને નિરાશાની ખીણમાં ધકેલી દીધો. હિન્દુ જાતિમાંથી જીવન-શક્તિનાં બધાં લક્ષણો ધીરે ધીરે ગળી ગયાં. વિપત્તિના શિખરે પહોંચીને માણસ આખરે ઈશ્વરનું શરણ શોધે છે, અને પોતાનાં દુઃખોમાંથી મુક્તિની આશા સેવે છે, પણ જ્યારે એમાંય એ સફળ નથી થતો, ત્યારે તો ઈશ્વરતત્ત્વ ભણી પણ એ બેદરકાર બને છે, અને ઉપેક્ષાથી જુવે છે, એટલું જ નહીં પણ અંતે એ નાસ્તિક બની જાય છે.

સમય અને સ્થિતિ

કબીર સાહેબના જન્મસમયે હિન્દુઓની આ દશા હતી. એ સમય અને સ્થિતિ અનીશ્વરવાદને માટે ખૂબ અનુકૂલ હતા. જો કોઇએ એ વેળાએ એવો પ્રવાહ ચલાવ્યો હોત તો એની સફળતા અને સિદ્ધિ માટે શંકા નહોતી. પરંતુ કબીરે આ સમય, સ્થિતિ અને મનોદશાનો ખૂબ દક્ષતા, ચતુરાઈ અને સમયસૂચકતાથી ઉપયોગ કર્યો. આ વિષમ કાળમાં પૌરુષ અને સામર્થ્યથી હતાશ બનેલી જનતામાં ભક્તિના મધુર સંગીતથી કબીરે નવો પ્રાણ પ્રકટાવ્યો. દરેક પ્રકારની

ભક્તિને માટે પ્રજા તૈયાર નહોતી. મૂર્તિઓનાં અશક્તિ અને દંભ સં. ૧૦૮૧ માં સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ ચુક્યાં હતાં. મહમદ ગીઝનીએ આત્મરક્ષાથી છુટાછેડા કરી બેઠેલા શ્રદ્ધાળુ હિન્દુઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ સોમનાથનું મંદિર જમીનદોસ્ત કરીને ચું'ચાં કરનાર હજારો હિન્દુઓને કતલ કરી નાંખ્યા હતા. ગજેન્દ્રની આર્દ્ર સાંભળીને દોડી આવી ગ્રાહથી એને છોડાવનાર સગુણ ભગવાન લોકસંઘના ઘોરતમ સંકટ વખતે પણ ન આવ્યા. એવે સમયે, સગુણ ભક્તિનું નામ લેવા પણ પ્રજા તૈયાર નહોતી. પંઢરપુરના ભક્ત નામદેવની સગુણ ભક્તિ પ્રજાને જરાય આકર્ષી શકી નહીં. એમાં અંતે એમને પણ જ્ઞાનમાર્ગી નિર્ગુણ ભક્તિનો ઉપદેશ કરવો પડયો. એ સમય નિરાકાર અને નિર્ગુણ બ્રહ્મની ભક્તિને માટે અનુકૂલ હતો. જો કે નિર્ગુણની શક્તિનો સત્વશાળી અનુભવ શક્ય નહોતો, માત્ર આભાસ જ મળી શકે એમ હતું. પરંતુ અખંડ પ્રવાહમાં તણાતા માણસને માટે તીરે ઉભેલા ઈશ્વર શા કામનો? ડૂબતાને કાજે તો એના તરફ ધસી આવતો એક પાટિયાનો ટુકડો પણ એના હૃદયમાં જીવનની આશા પુનરૂદીપ્ત કરી દે છે અને એનો આશરો મેળવવા એ અનાયાસે જ હાથ લંબાવે છે.

કબીરે પોતાની નિર્ગુણ ભક્તિ દ્વારા આ પ્રકારની આશા હિન્દુ જનતાનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરીને લાંબા સમય સુધી એનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું. જો કે ભક્તિની જીવનવ્યાપક અસર તો સગુણ ભક્તિ અને તેમાંય રામભક્તિએ કરી, પણ એનાથી કબીર સાહેબના જીવનબળની અસરનાં મૂલ્ય અને પ્રતિષ્ઠા જરાય ઓછાં થતાં નથી. કબીર સાહેબે જો નિર્ગુણ ભક્તિમાં પ્રજાને લીન ન કરી હોત તો પાછળથી તુલસીદાસની રામભક્તિ અને સુરદાસની કૃષ્ણભક્તિને પ્રજાએ આટલા હર્ષથી વધાવી ન લીધી હોત. એવો કબીર સાહેબનો આવિર્ભાવ એવે સમયે થયો કે જ્યારે મુસલમાનોના અત્યાચારોથી કચરાયલી હિન્દુ પ્રજાને જીવવાની આશા નહોતી. એટલું જ નહીં પણ

જીવવાની ઇચ્છાય ઓગળતી જતી હતી. એને તો મૃત્યુ અથવા ધર્મપરિવર્તન વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો. એટલે પ્રેમસ્વરૂપ ઇશ્વિરને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કબીર સાહેબે હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેને માનવતાનું એક સમાન રૂપ દેખાડ્યું; અને ભેદભાવનાં દૃશ્યોને પાછળ મૂકી દીધાં. એટલું નહીં પણ કબીરના નિર્ગુણવાદે તુલસીદાસ અને સૂરદાસના સગુણવાદ માટે માર્ગ મોકળો કરી દીધો, અને ઉત્તરભારતના ભાવી ધર્મમય જીવનવિકાસને માટે સરળતા કરી આપી.

જે સમયે કબીરનો આવિર્ભાવ થયો એ જ સમય ભક્તિની લહેર માટે અનુકૂલ હતો. એ લહેરને વિકસાવવાના અને વિસ્તારવાનાં પ્રબળ કારણો હતા. હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે હવે ઐક્યની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થતો હતો. આ અનુભવના મૂળમાં એક એવી સામાન્ય ભક્તિના માર્ગનો વિકાસ ગર્ભિત હતો કે જેમા ભગવાનની એકતાના આધાર ઉપર મનુષ્યોની એકતા પ્રતિપાદિત થઈ શકે આ ભક્તિનો મૂળ આધાર ભારતીય બ્રહ્મવાદ તથા મુસલમાની ખુદાવાદની સ્થૂલ સમાનતા હતી. ભારતીય અદ્વૈતવાદ અને મુસલમાની એકેશ્વરવાદના સૂક્ષ્મ ભેદ તરફ ધ્યાન આપવામાં ન આવ્યુ અને બન્નેના વિલક્ષણ મિશ્રણથી નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગનો ઉદય થયો.

વળી મુસલમાનોના આગમનથી હિન્દુ સમાજ ઉપર એક બીજો પણ પ્રભાવ પડયો. કચડાયલા શૂદ્રોને પોતાની હલકી દશાનું તીવ્ર ભાન થયું અને તેમણે પોતાની અવદશા ટાળવા સામે માથું ઉંચક્યું. એમણે જોયુ કે મુસલમાનોમા બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રો એવા ઉચ્ચનીચ ભેદ નથી. ઇસ્લામમાં વ્યવસાયના ભેદ તેમ જ ઉચ્ચનીચની અસમાનતા જેવું કંઈ જ નથી. એટલે આ કચડાયલી હિન્દુ જાતિમા જ એવા ભક્તો અને મહાત્માઓ પેદા થયા કે જેમણે માનવતાના એક સમાન સ્વરૂપની ઘોષણા કરી; અને આ ઘોષણાએ હિન્દુઓની ઉચ્ચ ગણાતી જાતિઓમાં સાચું જ્ઞાન પ્રકટાવ્યું.

પ્રભુભક્તિ એ સર્વ માનવોને માટે છે, એ સમાનતા અને વિશ્વબંધુત્વનો વિચાર અને સિદ્ધાન્ત પ્રસારવાનું પ્રથમ માન સ્વામી રામાનંદને ઘટે છે એમણે જ ચારે વર્ણને માટે સમાનતાની ભૂમિકા ઉપર ભક્તિમાર્ગનો બોધ કરી, જનતાને પ્રોત્સાહિત કરી આ નિર્ગુણ ભક્તિએ વર્ણભેદથી ઉત્પન્ન થતી ઉચ્ચતા અને નીચતા દૂર કરી, એટલું જ નહીં પણ વર્ગભેદની અસમાનતાનો પણ વિનાશ કર્યો.

જન્મકાળ

કબીર સાહેબ આ નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તક હતા એમના જીવનચરિત્રના સંબંધમા સત્ય હકીકતનો હજી સુધી નિર્ણય થઈ શક્યો નથી એમના જન્મ અને મૃત્યુના સવતોના વિષયમા પણ હજી એટલો મતભેદ છે કબીર સાહેબ માટે જેટલું લખાયુ છે તેટલુ બધુ દતકથાઓને અને સાપ્રદાયિક કથાઓને આધારે જ લખાયુ છે એટલે એમનો સમય પણ અનુમાનોને આધારે જ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન દરેક લેખકે કર્યો છે એમના જન્મ અને મૃત્યુનો સમય દરેક ગ્રથમા જૂદી જૂદી રીતે દર્શાવવામા આવ્યો છે "કબીર કસૌટી"મા જન્મ સ ૧૪૫૫ અને મૃત્યુ સં ૧૫૭૫, "ભક્તિ-સુધા-બિંદુ-સ્વાદ"મા સ ૧૪૫૧ અને ૧૫૫૨, અને કબીર સપ્રદાયમા આ સવતો ૧૨૦૫ અને ૧૫૦૫ મનાય છે ડૉ હટરે એમનો જન્મકાળ સં ૧૪૩૭ અને વિલ્સને મૃત્યુકાળ સ ૧૫૦૫ બતાવ્યો છે વેસ્કટે એમના "કબીર અને કબીરપથ'—'Kabir and Kabir Pantha મા આ સમય સ ૧૪૮૭ અને સં ૧૫૭૫ કહ્યો છે પડિત અયોધ્યાસિહ ઉપાધ્યાયે એમની "કબીર બચનાવલિ" મા જન્મસમય "કબીર કસૌટી"નો અને મૃત્યુકાળ "ભક્તિ-સુધા-બિંદુ-સ્વાદ' નો સ્વીકાર્યો છે "હિન્દી નવરત્ન' ના કર્તા મિશ્રબંધુઓ પડિત અયોધ્યાસિહ ઉપાધ્યાયની સાથે મળતા થાય છે કબીરપથીઓમા એમના જન્મના વિષયમા નીચેનું પદ પ્રસિદ્ધ છે

ચૌદહ સૌ પચપન સાલ ગયે, ચંદ્રવાર એક ઠાઠ ઠયે
જેઠ સુદી બરસાયત કો, પુરનમાસી તિથિ પ્રગટ ભયે
ઘન ગરજે, દામિનિ દમકે, બુંદે બરસે ઝર લાગ ગયે
લહર તલાવમેં કમલ ખીલે, તહં કબીર ભાનુ પ્રગટ ભયે.

આ પદ કબીરના મુખ્ય શિષ્ય અને ઉત્તરાધિકારી ધર્મદાસનું રચેલું મનાય છે. આ પ્રમાણે જન્મસમય સં. ૧૪૫૫ જેઠ સુદી પૂર્ણિમા અને સોમવાર નીકળે છે, પરંતુ ગણત્રી કરી જોતા સં. ૧૪૫૫ મા જેઠ સુદી પૂર્ણિમા સોમવારે નથી આવતી. આ પદને જો વધારે વિચારપૂર્વક જોવામા આવે તો એમાથી મ ૧૪૫૬ નીકળે છે. એમાં લખ્યુ છે ' ચૌદહ સૌ પચપન સાલ ગયે" એટલે એ વખતે સ. ૧૪૫૫ પૂરો થયો હોવો જોઇએ. જેઠ માસ વર્ષના પ્રારંભિક માસોમા હોવાથી "ચૌદહ સૌ પચપન સાલ ગયે" લખવુ સ્વાભાવિક લાગે છે, અને એ ઉપરાન્ત સં. ૧૪૫૬ મા જેઠ સુદી પૂર્ણિમા બરાબર સોમવારે આવે છે એટલે શ્રી. શ્યામસુંદર દાસે એમની "કબીર ગ્રથાવલિ" મા અને પંડિત રામચંદ્ર શુક્લે એમના "હિંદી સાહિત્યકા વિકાસ" મા સં ૧૪૫૬ ને જેઠ સુદી પૂર્ણિમાનો જન્મસમય સ્વીકાર્યો છે અને એ જ યોગ્ય લાગે છે.

મૃત્યુકાળ

એમના મૃત્યુના સંબધમા આ બે તિથિઓ મશહૂર છે —

(૧) સંવત પંદ્રહ સૌ સૌ પાચમો, મગહર કિયો ગમન,
અગહન સુદી એકાદસી, મિલે પવનમેં પવન.
(૨) સંવત પ્રદ્રહ સૌ પછત્તર કિયો મગહર કો ગવન,
માઘ સુદી એકાદસી, રલો પવનમેં પવન.

એટલે એક પ્રમાણે એમનો પરલોકવાસ સ. ૧૫૦૫ અને બીજા પ્રમાણે સં. ૧૫૭૫ નીકળે છે બન્ને તિથિઓમા ૭૦ વર્ષનું

અંતર છે. વાર ન આપવાને કારણે જ્યોતિષની ગણનાએ કસોટી થઈ શકે એમ નથી.

ડૉ. ફ્યુરે પોતાના "મોન્યુમેન્ટલ એંટીકવીટીઝ ઓફ ધી નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવીન્સીસ" નામક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે બસ્તરે જીલ્લામાં મગહર ગામમાં આમી નદીના દક્ષિણ કિનારે કબીર સાહેબનો રોજો છે. આ રોજો સં. ૧૫૦૭ (સન ૧૪૫૦)માં બીજલીખાં પઠાણે બનાવ્યો અને એનો જીર્ણોદ્ધાર સં. ૧૬૨૪ (સન ૧૫૬૭)માં નવાબ ફિદાઇખાએ કર્યો. જો આ સંવત સાચા હોય તો કબીરનું મૃત્યુ સં. ૧૫૦૭ પહેલા થયું હોવું જોઇએ. હવે જો એમનો જન્મ સં. ૧૪૫૬ અને મૃત્યુ સં. ૧૫૦૫ માનીએ તો એમની ઉમર માત્ર ૪૯ વર્ષની ઠરે છે. ડૉ. ફ્યુરેના સંવતો વિષે અત્યાર સુધી હિન્દી તવારીખનવેશોનો એવો ભ્રમ હતો કે એમણે પોતાના સંવતો રોજાના કોઈ શિલાલેખને આધારે આપ્યા હશે. એમાં એક પ્રકારની શાન્તિ પ્રસરેલી કે હવે કબીરનો સમય નક્કી થઈ ગયો, પણ તપાસ કરતાં ત્યાં શિલાલેખ જેવી કોઇ ચીજ નથી. અને ડૉક્ટર સાહેબે પણ દંતકથાઓને આધારે જ પોતાના સંવતો લીધા છે.

કબીર સાહેબ સીકંદર લોદીના સમયમાં હતા, એ વાત તો હવે સર્વસ્વીકૃત હકીકત છે, અને એના જ કોપને કારણે કબીરને કાશી છોડીને મગહર જવું પડેલું. સીકંદર લોદીનો શાસનકાળ સં. ૧૫૭૪ (સન ૧૫૧૭)થી સં. ૧૫૮૩ (સન ૧૫૨૬) સુધી મનાય છે. આ સ્થિતિમાં જો કબીરનું મૃત્યુ ડૉ. ફ્યુરેના સં. ૧૫૦૫ પ્રમાણે માનીએ તો એમનું સીકંદર લોદીના સમયમાં હયાત હોવું અસંભવિત સિદ્ધ થાય છે. ગુરૂ નાનકે કબીરના અનેક સાખી અને પદ પોતાના આદિગ્રંથમાં સંઘર્યા છે નાનકનો જન્મ સં. ૧૫૨૬ અને મૃત્યુ સં. ૧૫૯૬ માં થયું. રેવરંડ વેસ્કટે પોતાના "Kabir

and Kabir Pantha" માં લખ્યું છે કે નાનકની ઉંમર જ્યારે ૨૭ વર્ષની હતી ત્યારે એઓ કબીર સાહેબને મળ્યા હતા. નાનક ઉપર કબીરનો એટલો વ્યાપક પ્રભાવ લાગે છે કે વેસ્કટનું કહેવું વાસ્તવિક અને વાજબી લાગે છે. એમા કબીરના જન્મનો સંવત ૧૫૫૬ માનવાને માટે થોકબંધ કારણો અને હકીકત છે, અને એ માનવા પડે એવાં છે.

શ્રી. શ્યામસુંદરદાસે 'કબીરગ્રંથાવલિ' નું સંપાદન જે બે હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે કર્યું છે, તેમાથી એક સંવત ૧૫૬૧ ની લખેલી છે. હવે જો કબીરનું મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫ મા થયું હોય તો આ પ્રત ૫૬ વર્ષ પછી તૈયાર થઈ હોવી જોઇએ. કબીરના ઉત્તરાધિકારી અને મુખ્ય શિષ્ય ધર્મદાસે સં. ૧૫૨૧ મા જ્યારે કબીરની ઉંમર ૬૫ વર્ષની હતી ત્યારે પોતાના ગુરૂના વચનોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. જે રીતે કબીરની વાણીનો સગ્રહ આ પ્રતમા થયો છે, તે જોતા એમ માનવું પડે છે કે આ પહેલી સંકલના નથી. બીજા સંગ્રહોને આધારે આ સગ્રહ થયો હોવો જોઇએ અથવા તો કદાચ ધર્મદાસના સંગ્રહને આધારે જ આ પ્રત લખાઈ હોય એવું પણ બને.*

આ સર્વ વાતો અને હકીકતો ઉપર સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં એ સંભવિત લાગે છે કે કબીરનો જન્મ સં. ૧૪૫૬ અને

* ગ્રંથ સાહેબમાં કબીરનાં ઘણાં પદ અને સાખી છે. એમાંથી ઘણાં એવાં છે જે સં. ૧૫૬૧ ની હસ્તલિખિત પ્રતમાં નથી એટલે એમ માનવું પડે છે કે સં. ૧૫૬૧ વાળી પ્રત અધુરી છે, અથવા એ પ્રત લખાયા પછી ૧૦૦ વર્ષ દરમ્યાન ઘણી સાખીઓ કબીરને નામે પ્રચલિત થઈ ગએલી, જે વાસ્તવિક રીતે એમની નહોતી. જો કબીરનું મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫માં માનીએ તો એ વાત અસંગત નથી લાગતી કે આ પ્રત લખ્યા પછી ૧૪ વર્ષ સુધી કબીર જીવ્યા અને એ દરમ્યાન એમણે ઘણાં પદો અને સાખીઓની રચના કરી, જે ગ્રંથસાહેબમાં લેવાયાં હોય —લેખક

મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫ મા થયુ. આ હિસાબે એમનુ આયુષ્ય ૧૧૯ વર્ષનુ થાય છે, જે અસંભવિત નથી લાગતુ.

જન્મ અને માતાપિતા

કબીરસાહેબના જીવનની સમસ્ત ઘટનાઓ, પ્રસંગો અને હકીકતો માટે કોઈ સળંગ કે સુસબદ્ધ તવારીખ નથી. કબીર સંપ્રદાયમા પ્રચલિત દંતકથાઓ અને એ સંપ્રદાયના લેખકો ઉપર આધાર રાખ્યા વિના બીજો ઉપાય નથી. અને અત્યાર સુધીના કબીરના ચરિત્રલેખકે એ જ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે અલબત્ત એણે પોતાની સ્વતંત્ર વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શક્યાશક્યતાનો વિચાર જરૂર કર્યો છે.

એમના જન્મ વિષે એમ કહેવાય છે કે કાશીમા એક સાત્વિક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો અને એ સ્વામી રામાનંદજીનો મોટો ભક્ત હતો. એને એક વિધવા પુત્રી હતી. એ પુત્રીને લઇને એક દિવસ એ સ્વામીજીને દર્શને ગયો. પ્રણામ કર્યા પછી સ્વામીજીએ કન્યાને પુત્રવતી થવાની આશીષ આપી બ્રાહ્મણે ચોકીને જ્યારે પુત્રીના વૈધવ્યના સમાચાર કહ્યા ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું: મારૂં વચન તો નહીં મિથ્યા થાય, પણ એટલું થશે કે એ કન્યાનો પુત્ર તેજસ્વી અને મહાપ્રતાપી થશે.

આશીર્વાદના ફળ રૂપે બ્રાહ્મણકન્યાને પુત્ર થયો. પરન્તુ લોકલાજ અને લોકોપવાદના ભયથી એ છોકરાને કાશીમા લહર તળાવને કિનારે નાખી દેવામા આવ્યો. ભાગ્યવશાત્ થોડી ક્ષણો પછી નીરૂ નામનો એક મુસલમાન વણકર (જુલાહો) પોતાની પત્ની નીમા સાથે ત્યાથી નીકળ્યો. આ દંપતિને સંતતિ નહોતી. બાળકનું રૂપ પુત્રને માટે વલવલતા આ દંપતિના અંતરમા વસી ગયું અને એ

બાળકને સ્વીકારી ઉછેર્યું અને પોતાનું કરી ભાગ્યશાળી બન્યા. આ જ બાળક પાછળથી કબીર સાહેબને નામે મશહૂર થયો.

કબીરનું બ્રાહ્મણકન્યાનો પુત્ર હોવું અસંભવિત નથી. પરંતુ સ્વામી રામાનંદના આશીર્વાદની વાત તો ઘણી પ્રતિભાશાળી વિભૂતિઓના જીવનની આસપાસ ગુંથાઇ છે, તેવી જ રીતે કબીરની વાત પણ બ્રાહ્મણકન્યાનું કલંક ધોવા પાછળથી જોડાઇ હોવી જોઇએ. મુસલમાન ઘરમાં હોવા છતાં કબીરમાં જે હિન્દુત્વ તરફ પ્રેમ અને ઝોક દેખાય છે, એ એમનાં બ્રાહ્મણયોનીનો સંકેત દેખાડે છે. કબીર સાહેબે પોતે પોતાના માતાપિતાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, અને જ્યાં જ્યાં એમણે પોતાને માટે કંઈ પણ કહ્યુ છે, ત્યા પોતે વણકર છે અને કાશીના રહેવાસી છે, એટલું જ બતાવ્યુ છેઃ—

જાતિ જુલાહા મતિ કો ધીર હરષિહરષિ ગુણ રમૈ કબીર.

× × ×

મેરે રામકી અભૈપદ નગરી કહૈ કબીર જુલાહા.

× × ×

તૂ બ્રાહ્મન મૈં કાસીકા જુલાહા.

પરંતુ એમનાં કેટલાંક સંવેદનો ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમની એ હાર્દિક ઇચ્છા હતી કે જો પોતાનો જન્મ બ્રાહ્મણકુળમાં થયો હોત તો તે ઘણું સારૂં થયું હોત. પૂર્વજન્મમાં પોતે બ્રાહ્મણ હોવાની કલ્પના કરીને સંતોષ માને છે,

"પૂરબ જનમ હમ બ્રાહ્મન હોતે વો છે કરમ તપહીના
રામદેવકી એવા સુકા પકરિ જુલાહા કીના."

ગ્રંથસાહેબમાં કબીરનુ એક પદ છે. તેમા એ કહે છેઃ "પહલે દરસન મગહર પાયો, પુનિ કાસી બસે આઇ." બીજામાં કહે છેઃ "તોરે ભરોસે મગહર બસિયો, મેરે તનકી તપન બુઝાઇ." અને એ તો પ્રસિદ્ધ છે કે કબીર અંતિમ દિવસોમાં મગહર જઇને

વસ્યા હતા અને ત્યાં જ એમનો પરલોકવાસ થયો પરંતુ "પહલે દરસન મગહર પાયો, પુનિ કાસી બસે આઈ" થી તો એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે એમનો જન્મ મગહરમાં થયો હતો અને પાછળથી કાશીમાં આવીને વસ્યા હતા અને અંતે પાછા મગહર ગયા જો આ ધ્વનિ તરફ ધ્યાન આપીએ તો બ્રાહ્મણકન્યાને ઘેર જન્મ અને નીરૂ તથા નીમાને ઘેર ઉછેરની સમસ્ત કથા ખોટી ઠરે છે આ વિષય વધારે ચિન્તન અને શોધ માગે છે પરંતુ પહેલી શંકા તો એ થઈ છે કે ગ્રંથસાહેબમાં ઘણા પદ એવા છે કે જે કબીરના પોતાના નથી, પણ પાછળથી એમને નામે ચઢી ગયેલા છે જો આ દલીલ સ્વીકારીએ તો પછી આ મગહરના જન્મની વાતમાં વજૂદ ઠરતું નથી

કેટલાક કબીરને નીરૂ તથા નીમાના ઔરસ પુત્ર માને છે, પરંતુ આ મતના સમર્થનમાં હજી સુધી સંગીન કે પ્રામાણિક પ્રમાણો કોઈએ આપ્યા નથી કબીરની ઉપર આપેલી ઉક્તિ પ્રમાણે એઓ જાણે જન્મથી મુસલમાન નહેતા એમ દેખાય છે, પરંતુ 'જૌર ખુદાઇ તુરક મોહિ કરતા, આપે કંટિ કિન જાઈ' થી તો એમ ધ્વનિત થાય છે કે એ મુસલમાન માતપિતાની સંતતિ હતા બધી વાતો ઉપર સમ્યક્ રીતે વિચાર કરતાં એ મત ઠીક હોવાની સંભાવના છે કે કબીર સાહેબ કોઇ બ્રાહ્મણ અથવા હિન્દુ સ્ત્રીથી જન્મ પામીને મુસલમાન કુટુંબમાં ઉછર્યા હતા કદાચિત એમનું બચપણ મગહરમાં વીત્યું હોય અને પાછળથી કાશી આવીને વસ્યા હોય અને અંતકાળે પાછા મગહર ગયા હોય.

બાળપણ અને ગુરુજ્ઞાન

સાંપ્રદાયિક કથા આગળ કહે છે કે બચપણથી જ કબીર ધર્મપરાયણ નમ્ર અને ભક્ત હતા, અને જ્યારથી સમજણ આવી ત્યારથી તિલક આદિ કરીને રામનામ સ્મરતા, એ લોકોમાં ફરતા

અને કયારેક ઉપદેશ પણ કરતા. ત્યારે ભજન ગાઇ ગાઇને કબીરે ઉપદેશ દેવા માડયો ત્યારે લોકો એમને 'નુગરો' એટલે ગુરુ વિનાનો કહીને ચીડવવા અને મશ્કરી કરવા લાગ્યા. લોકવાયકા ચાલી કે જેણે ગુરુ કરીને એમની પાસેથી ઉપદેશ નથી લીધો, તેને બીજાને શો ઉપદેશ આપવાનો છે? એથી કબીરની ઇચ્છા કોઈ સંત પાસે ગુરુ મંત્ર લેવાની થઈ.

આ ગુરુને માટે પણ બે મત ચાલે છે. હિન્દુઓ કહે છે કે એઓ રામાનંદના શિષ્ય હતા, અને મુસલમાનો કહે છે કે એઓ શેખ તકીના ચેલા હતા. Kabir and Kabir Pantha" ના કર્તાએ લખ્યું છેઃ—

"ખજીનતુલ અસફિયા* મા લખ્યું છે કે "શેખ કબીર જુલહા શેખ તકીના ઉત્તરાધિકારી અને મુખ્ય શિષ્ય હતા. એ પોતાના સમયના મહાપુરુષ અને ઇશ્વરવાદીઓના નેતા હતા. એમણે સુફિયોના વિસાલ (ઇશ્વરમિલન) નામક સિદ્ધાન્તનો બોધ કર્યો હતો અને ફિરાક (વિયોગ)ના સંબંધમાં ચુપ રહ્યા હતા. અને એમને માટે એમ પણ કહેવાય છે કે ઇશ્વર અને એની સત્તા ઉપર હિન્દીમાં લખનાર એ પહેલા પુરુષ હતા. એમણે ઘણી હિન્દી કવિતાઓની રચના કરી છે. ધાર્મિક સહનશીલતાને કારણે હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેએ પોતાના નેતા તરીકે તેમને સ્વીકાર્યા. હિન્દુઓએ એમને ભકત કબીર અને મુસલમાનોએ પીર કબીર કહીને સત્કાર્યા."

આ ઉપરાન્ત નાભાજીની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ "કબીર સાહબને વર્ણાશ્રમ ધર્મ ઔર ષટ્ દર્શન કી કાનિ નહીં માની" લઇને એ અંગ્રેજ લેખકે ડરતાં ડરતા એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે કબીર મુસલમાન હતા, અને શેખ તકીના મુરીદ હતા.

* આ પુસ્તક મૌલવી ગુલામ સરવરનું રચેલું છે અને ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં લાહોરમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. —લેખક.

કબીર સાહેબ મુસલમાન હતા અથવા મુસલમાન કુટુંબમાં ઉછર્યા હતા, એ તો એમણે પોતે સ્થળે સ્થળે કહ્યું છે. પરંતુ એ સૂફી અને શેખ તકીના શિષ્ય હતા, એ વાત સ્વીકારવા જેવી લાગતી નથી, અને હજી સુધી સ્વીકારાઇ પણ નથી મી. વેસ્કટે જેટલા પ્રમાણો બતાવ્યા છે એ બધા જ બહારના છે. કબીર સાહેબના વચનો અને એમના જ અંશોમાથી એક પણ પ્રમાણ નથી, એટલે એ બહારના અને ઘણે અંશે મુસલમાન લેખકોના પ્રમાણો કે જે માત્ર દંતકથાઓને જ આધારે મૂકાયલા છે તેમને કેટલા પ્રામાણિક માનવા, એ સવાલ છે. કબીર સાહેબ પોતે કહે છે —

ભક્તિ લાયર ઉપજી લાયે રામાનંદ
પરગટ કરી કબીરને સાત દીપ નૌ ખંડ

× × ×

ચૌરાસી અંગકી સાખી, ભક્તિ કા અંગ
કાશીમે હમ પ્રગટ ભયે હૈ રામાનંદ ચેતાવે
(કબીર શબ્દાવલિ ૨ પૃ ૬૧.)

કાશીમેં કિરતિ સૂન આઇ કબીર મોહિ કથા સુઆઈ
ગુરુ રામાનંદ ચરણકમલ પર ધોબિન* દીની વાર.
(કબીર કસૌટી પૃ. ૫)

કબીર સાહેબના પોતાના જ આટલા વચનો એ સિદ્ધ કરવાને બસ છે કે એ રામાનંદના શિષ્ય હતા. પરતુ એને માટે બહારના પણ પ્રમાણો મળે છે. ધર્મદાસ કબીર સાહેબના મુખ્ય શિષ્ય હતા. એઓ કબીરસંપ્રદાયની એક શાળાના આચાર્ય પણ છે. એ કહે છે—

કાશીમેં પ્રગટે દાસ કહાયે નીરૂ કે ગૃહ આયે.
રામાનંદ કે શિષ્ય ભયે ભવસાગર પંથ ચલાયે.

* ધોબિન = માયા

)

ફારસીના એક તવારીખ ગ્રંથમાં મુહસિન ફની કાશ્મીરવાળા જે અકબરના સમકાલીન હતા, તેમણે લખ્યું છેઃ—

"કબીર જોલાહે એકેશ્વરવાદી થે. કોઈ આધ્યાત્મિક પથ-દર્શક મિલે, ઇસ ઇચ્છાસે વે હિન્દુ સાધુઓં ઔર મુસલમાન ફકિરો દોનોં કે પાસ ગએ; ઔર અંતમેં જૈસા કહા ગયા હૈ રામાનંદ કે શિષ્ય હુએ."

આ ઉપરાન્ત કબીરની પોતાની રચનાઓ એટલી તો હિન્દુ સંસ્કારો અને ભાવોથી ઉભરાય છે કે આપણને એમ જરૂર લાગે કે એમના જીવન ઉપર કોઈ પરમ તેજસ્વી અને આધ્યાત્મિક શક્તિસંપન્ન પ્રતિભાવંત હિન્દુ મહાત્માનો પ્રભાવ પડ્યો છે. કબીર અભણ હતા, એ એમના બધા ચરિત્રકારો સ્વીકારે છે. સત્સંગ એ એમનો જીવન-સ્વભાવ હતો. એટલે જો મુસલમાન ધર્માચાર્યોની એમની ઉપર અમર હોય તો એમનામાં અહિંસાવાદ અને જન્માન્તરવાદ જે ભર્યો ભર્યો લાગે છે તે કદિ લાગત નહીં. જે હિંસાવાદ મુસલમાની ધર્મનું મુખ્ય અંગ છે એની વિરૂદ્ધ તો કબીરે ગજબની વાણી ઉચ્ચારી છે. એમનો સૃષ્ટિવાદ પણ પુરાણમા વર્ણવેલો છે તે જ છે. આ ઉપરાન્ત હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિષેનું એમનું ઊંડું અને વ્યાપક જ્ઞાન અને ઇસ્લામ તરફની ઉદાસીનતા પણ આપણને એમ માનવાને કારણ આપે છે કે એમના ગુરુ હિન્દુ જ હોવા જોઇએ. આ ઉપરાન્ત એમના ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં શેખ તકીનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ત્યાં જે સદ્ભાવ, પૂજ્યભાવ અને સ્નેહ ગુરુ માટે પ્રકટ થવા જોઇએ તે જરાય પ્રકટ થતાં નથી. એમના પોતાના ગ્રંથોમા ઇસ્લામ વિષે જે ઉલ્લેખ મળે છે તે પણ ઉપલા મંતવ્યને ટેકો આપે છેઃ—

સુન્નત કરાય તુરક જો હોના ઔતરકો કા કહિયે
અરધ શરીરી નારી લખાને તો તે હિંદુ રહિયે
(કબીરબીજક)

किते मनावै पाथै परि किते मनावै रोई
हिंदु पूजै देवता तुरक न काहुक होई.
(कबीर बीजक)

આ બધી વાતો કબીર હિન્દુ ગુરુના શિષ્ય હતા, એ મતને પ્રામાણિક બનાવે છે. એ ઉપરાન્ત દંતકથાઓ અને ભક્તમાળની કથામા જે વર્ણન છે તે પણ રામાનંદજીના શિષ્ય તરીકે કબીરને વર્ણવે છે. કહેવાય છે કે કબીરને જ્યારે 'નુગરા' કહ્યા ત્યારે એમને ગુરુ કરવાની તમન્ના થઈ અને એ સ્વામી રામાનંદ પાસે ગયા. પરંતુ યવન હોવાને કારણે એઓ સ્વામીજી સુધી પહોચી શક્યા જ નહીં. એટલે કબીરે બીજી યુક્તિ શોધી. રામાનદજી રોજ સવારે વહેલા ગંગાસ્નાન માટે જતા હતા. એક દિવસ એ જ વખતે કબીરસાહેબ ઘાટના પગથિયા ઉપર જઇને સુઇ ગયા ઘાટ ઉતરતી વખતે સ્વામીજીનો પગ કબીર ઉપર પડયો એટલે કબીર સળવળ્યા. સ્વામીજીને લાગ્યુ કે કોઈ માણસ ઉપર પગ પડયો; એટલે તરત જ બોલી ઉઠયા: "રામ રામ." કબીર સાહેબે આ જ 'રામરામ' ને ગુરુમંત્ર માની લીધો અને કાશીમા રામાનંદજીના શિષ્ય તરીકે પોતે જાહેર થયા.

કબીરના સ્વજનોને કબીરની આ રીત ન ગમી. એટલું જ નહીં પણ રામાનદજીને કાને પણ આ વાત પહોંચી રામાનંદજીએ કબીરને બોલાવીને કહ્યુ–"કબીર! મેં ક્યારે તને ગુરુ મંત્ર આપ્યો?" કબીરે કહ્યુ–"બીજા ગુરુ તો કાનમા મંત્ર આપે, પરંતુ તમે તો મારા શિરપર ચરણ ધરીને રામનામનો ગુરુમંત્ર આપ્યો." સ્વામીજીને ઘટના યાદ આવી અને એ છલકાતા હેતથી કબીરને ભેટી પડયા. ગુરુ-શિષ્યનો આ સંબંધ જોઇને લોકો તો દંગ જ થઇ ગયા. એટલે હું તો મહસિન ફનીના આ મંતવ્ય સાથે મળતો થાઉં છુ કે–

"आध्यात्मिक पथ-दर्शक मिले, इसि इच्छासे कबीर साहब हिन्दू साधुओ और मुसलमान फकीरो दोनो के पास गओ, और

અંતમે જૈસા કહા ગયા હૈ સ્વામી રામાનંદ કે શિષ્ય હુએ."

આ ઘટના જો સત્ય હોય તો રામાનંદજીનું આ કાર્ય સાચે જ મહાન કાર્ય હતું. ભક્તિ આગળ જાતપાતના સર્વ ભેદને પાછળ મૂકી દઇ—

જાતિ પાંતિ પુછે નહીં કોઇ,
હરિકો ભજે સો હરિકા હોઇ;

એ માનવનાના સમાન હક્કનું પ્રતિપાદન એક સદ્‌ગુરુને શોભા આપે એવું સત્કાર્ય હતું. પોતપોતાના જૂદા જૂદા ઈશ્વિરોને પોતાનાં મંદિરોમાં સંતાડી રાખનાર આજના ધર્મગુરુને માટે આ રૂડો બોધપાઠ છે.

સંસાર જીવન

કબીર સાહેબના ગૃહસ્થ તરીકેના જીવન માટે પણ ઘણા મતભેદો છે. એમાં બે મુખ્ય છે. એક પક્ષ એમ માને છે કે લોઇ નામની એક રૂપવતી વૈરાગી કન્યા સાથે કબીરનાં લગ્ન થયાં હતાં, અને કમાલ અને કમાલી એના જ સંતાન હતાં. બીજો પક્ષ એમ માને છે કે લોઇ કબીરની સાથે આજન્મ શિષ્યા તરીકે રહી, પણ પત્ની તરીકે નહીં; અને કમાલ અને કમાલી એ સંતાન બીજાનાં, પણ કબીર સાહેબે ઉછેરીને મોટા કરેલા હતાં. બીજો પક્ષ કદાચ કબીરના સ્ત્રી તરફના સ્વાભાવિક તિરસ્કારને લઇ એમ માનતો હોય એમ લાગે છે. કારણ કબીર સ્ત્રીને અત્યંત ઘૃણાથી જુએ છે:—

નારી નસાવે તીન ગુન, જો નર પાસે હોય,
ભક્તિ, મુક્તિ નિજ ધ્યાનમેં પેઠિ સકે નહી કોઇ.
નારી કી ઝાંઇ પરત, અંધા હોત ભુજંગ
કબીર તીનકી કૌન ગતિ નીત નારીકો સંગ.

પરન્તુ એક પદમા કબીરે પોતે પોતાના લગ્નનો સ્વીકાર કર્યો છે.—

નારી તો હમ ભી કરી, જાના નહીં બિચાર,
જબ જાના તબ પરિહરિ, નારી બડા વિકાર.

આ ઉપરાન્ત કબીરે લોઇને સંબોધીને પણ ઘણા પદ કહ્યા છે –

રે યામેં ક્યા મેરા ક્યા તેરા, લાજ ન મરહિં કહત ઘર મેરા.

× × × ×

કહત કબીર સુનહુ રે લોઇ! હમતુમ બિનસિ રહેગા સોઇ.

ઉપરાન્ત દંતકથા પણ એ વાતને પુષ્ટિ આપે છે કે એક દિવસ ભ્રમણ કરતા કરતા કબીર સાહેબ ગંગાને કિનારે બનખંડી વેરાગીની કુટીરે જઈ પહોચ્યા. ત્યા એક જુવાન રૂપવંત છોકરીએ એમનો સત્કાર કર્યો. એટલામા બીજા ચાર પાચ સાધુઓ પણ ત્યા આવી પહોચ્યા. યુવતીએ સર્વ અતિથિઓને દૂધ પીરસી આતિથ્ય કર્યું. બીજા સાધુઓએ તો એ સ્વીકાર્યું, પણ કબીર પોતાના પાત્રને ન અડકયા. પેલી કન્યાને આશ્ચર્ય થયુ અને કબીરને આ અસ્વીકારનું કારણ પૂછ્યુ. કબીરે કહ્યું. ગગાપારથી એક ભૂખ્યો સાધુ અહીં આવે છે, તેને માટે આ દૂધ રાખ્યુ છે વેરાગી કન્યા કબીરના આ સૌજન્ય ઉપર મુગ્ધ થઈ અને એમની સાથે આવી, એમને ઘેર રહી. આ જ કન્યાનું નામ લોઇ હતું અને એણે જ પાછળથી કબીર સાથે લગ્ન કર્યાં હતા કમાલ અને કમાલી આ જ લોઇનાં સંતાનો હતા.

કબીરના સત્યપ્રેમ વિષે એક રૂડું ઉદાહરણ પણ એક દંતકથામાથી મળે છે. એક દિવસ કબીરને ઘેર વીસ પચીસ ભૂખ્યા ફકીરો આવ્યા એ દિવસે ઘરમા કશુ જ ખાવાનું નહોતું પણ લોઇએ એક ઉપાય બતાવ્યો કે હું એક શાહુકા ને ત્યાંથી થોડા

રૂપિયા લાવી શકીશ. કબીરને આશ્ચર્ય થયું અને પૂછ્યું શી રીતે! લોઈએ કહ્યું: એ શાહુકાર મારા રૂપ ઉપર મોહિત છે. એટલે હું કહીશ ને તરત જ એ રૂપિયા આપશે. બીજો ઉપાય નહોતો, એટલે લોઇ શાહુકારને ઘેર ગઈ, અને રાત્રે જવાનો વાયદો કરી રૂપિયા લઇ આવી. ફકીરોને જમાડવામાં દિવસ વીતી ગયો, રાત પડી. અંધારાનો પાર નહોતો અને વરસાદે તો માઝા મૂકીને વરસવા માંડયું હતું. કબીર બેચેન હતા. એમને લોઇના વચનની ખબર હતી, એટલે વરસાદ અને ઝંઝાવાતથી ન ડરતાં એક કામળો ઓઢાડી લોઇને ખભે ઉંચકી એ તો શાહુકારને ઘેર પહોંચ્યા. શાહુકાર તો રાહ જોઇને વલવલી રહ્યો હતો. લોઇને જોઇને એનો હર્ષ માયો નહીં, પરંતુ લોઇના કપડાં જરાય ભીંજેલાં ન જોઇને અને પગ તદ્દન કોરા અને સ્વચ્છ જોઇને એ ચકિત થયો અને પૂછ્યું: "તું કેવી રીતે આવી?" લોઇએ કહ્યું: "મારા સ્વામી મને ઉંચકીને અહીં લઈ આવ્યા." શાહુકારે થંભી ગયો. એના અંતરમાં કામના અંધકારને બદલે પશ્ચાત્તાપનો પુણ્યપ્રકાશ થયો. એ તો લોઈના પગમાં પડયો, અને બોલ્યો: "તમે મારી માતા છો. કબીર સાહેબે મારી આંખોના પડળ દૂર કર્યા છે." પછી બહાર આવીને એણે કબીરને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, અને ક્ષમા માગી. ત્યારથી એ કબીરનો શિષ્ય બની રહ્યો.

રેવરંડ વેસ્કટ લખે છે કે કબીરના જીવનમાં કાવ્યમય સૌન્દર્ય ભર્યું છે. કબીરનાં પોતાનાં ભજનોમાંથી એક બીજી પણ ઘટનાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

એક દિવસ સીકંદર લોદીના દરબારમાં કબીર પોતાને ઇશ્વર કહે છે, એ આરોપસર એમના ઉપર એક મુકદમો ચલાવવામાં આવ્યો. કાજીએ એમને કાફર સિદ્ધ કર્યા અને મંસુર હલ્લાજની જેમ એમને મૃત્યુદંડની શિક્ષા થઈ. બેડીઓથી જકડાયલા કબીરને નદીમાં નાંખી દેવામાં આવ્યા. પરંતુ જે કબીરને માયામોહની

શૃંખલા ન જકડી શકી, જેની પાપની બેડીઓ તૂટી ગઈ હતી તેમને આ જંજીરો પણ ન બાંધી શકી, અને એ તરતા તરતા પાછા કિનારે આવ્યા. બીજી વખત કાજીએ એમને ધીકતા અગ્નિકુંડમા નખાવ્યા. પણ ત્યાંય એમના શરીરને આંચ ન લાગી. છેલ્લી વાર એમના ઉપર ગાંડો હાથી છોડવામા આવ્યો, પણ હાથી નમસ્કાર કરીને નાસી ગયો. આ કથાના આધાર માટે નીચેનુ પદ મળે છેઃ—

અહો મેરે ગોબ્યંદ તુમ્હારા જોર, કાજી બકીલા હસ્તિ ઓર,
બાંધિ ભુજા ભલૈ કરિ ડારયો, હસ્તી કોપિ મૂંડ મૈ મારયો.
ભાગ્યો હસ્તી ચીસા મારી, વા મૂરતિ કી મૈં બલિહારી,
મહાબત તો કું મારૌ માટી, ઈસ હી મગાઉ ઘાલૌ કાટિ.
હસ્તીન તોરૈ ધરે ધિયાન, વાકે હિરદે બસૈ ભગવાન,
કહા અપરાધ સત હૌ કીન્હા, બાંધિ પોટ કુંજરકૂ દીન્હા.
કુંજર પોટ બહુ બંદન કરૈ, અજ હું ન સુઝૈ કાજી અંધરૈ,
તીનિ બેર પતિયાગ લીન્હા, મન કઠોર અજહૂં ન પતીના,
કહે કબીર હમારૈ ગોબ્યંદ ચૌથે પદ મૈ જનકો ગયંદ.

આ પદ જોતા એમ લાગે છે કે ત્રણે વખત એમને હાથી દ્વારા જ મારવાના પ્રયત્નો થયા હતા. નદી કે આગનો આમા ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ ગ્રંથસાહેબમા કબીરનુ નીચેનું પદ મળે છે, જેમાં જંજીરના બંધનનો ઉલ્લેખ મળે છે.—

ગંગ ગુસાઇન ગહિર ગંભીર જંજીર બાંધિ કરી ખરે કબીર,
ગંગાકી લહરિ મેરી ટુટિ જંજીર મૃગ છાલા પગ બૈઠે કબીર.

કમાલની વાત વિષે કબીરના પદો છે. અને એનાથી કમાલ અને કમાલી એ બન્ને કબીરના સંતાનો હતા, એવી જે હકીકત મળે છે તેને ટેકો મળે છે.

ડૂબા વંશ કબીરકા ઉપજા પૂત કમાલ
હરિકા સુમિરન છાડિ કે ઘર લે આયા માલ

૯

મૃત્યુ

કબીરે આજન્મ અંધશ્રદ્ધાનો સખત સામનો કર્યો છે અને એમના મૃત્યુએ જાણે એ વિરોધની પરિસીમા દેખાડી છે. કાશી મોક્ષધામ કહેવાય છે અને મગહરમાં મૃત્યુ થાય તો નરક મળે એવી માન્યતા ચાલી આવે છે. આ અંધશ્રદ્ધા હજી સુધી અખંડિત છે. કહેવાય છે કે આ અંધશ્રદ્ધા તોડવાને ખાતર જ કબીર અંતકાળે મગહરમાં જઇને રહ્યા. એમને તો એમના ભક્તિના બળ ઉપર વિશ્વાસ જ હતો. એટલે એમને એની પરવા જ નહોતી. એક ઠેકાણે કહ્યું છેઃ—

જો કાસી તન તજૈ કબીરા તૌ રામ હિં કહા નિહોર રે!

આ અંધવિશ્વાસનું એમણે સ્થળે સ્થળે ખંડન કર્યું છે.

(ક) હિરદૈ કઠોર મરયા બનારસી, નરક ન બંચ્યા જાઇ,
હરિકો દાસ મરે જો મગહર, સેન્યા સકલ તિરાઇ.

(ખ) જસ કાસી તસ મગહર ઉસર હૃદય રામસતિ હોઇ.

આદિગ્રંથમાં એમનું નીચેનું પદ મળે છેઃ

જ્યાં જલ છાંડી બહાર ભયો, મીના પૂરબ જનમ હો તપકા હીના.
અબ કહુ રામ કવન ગતિ મોરી, તજી લે બનારસ મતિ ભઇ થોરી.
બહુત બરસ તપ કિયા કાસી, મરનું ભયા મગહરકી બાસી.
કાસી મગહર સમ બીચારી, ઓછી ભગતિ કૈસે ઉતરતિ પારી,
કહુ ગુરૂ ગજિ સિવ સંભુ કો જાને, મુઆ કબીર રમતા શ્રીરામે.

કબીર સાહેબનાં આ વચનો મૃત્યુના થોડા સમય પહેલાંનાં છે. પ્રારંભિક ચરણમા જે ક્ષોભ દેખાય છે તે એટલા માટે નથી કે બનારસમા મૃત્યુ થયું હોત તો તેમને મુક્તિની આશા હતી, પરંતુ કાશી એમની જન્મભૂમિ હતી. માતૃભૂમિ તો સૌને પ્રિય હોય છે. કાશીની સાથે એ પોતાનો સંબંધ પાણી અને માછલી જેવો બતાવે છે. એટલે એમને મન તો કાશી અને મગહર બન્ને સમાન હતાં.

પોતાની ગતિને માટે એમને જરાય સંદેહ નહોતો. કારણ ભગવાનની સર્વજ્ઞતામાં એમને અટલ શ્રદ્ધા હતી. "શિવ સબકો જાને." એટલે રામનામ રમતાં જ એમણે શરીર છોડ્યું. મરતાં મરતાંય કહ્યું–

"મુઆ કબીર રમત શ્રી રામ."

એમની અન્તક્રિયાને માટે એક વિલક્ષણ કથા છે. કબીરના હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને જાતિના શિષ્યો હતા. એટલે શબની અંત્યેષ્ટિક્રિયા વખતે મુસલમાનો તરફથી બીજલીખાં પઠાન અને હિન્દુઓ તરફથી કાશીરાજ વીરસિંહ અગ્રણીઓ તરીકે હાજર હતા. હિન્દુઓની ઇચ્છા શબને અગ્નિસંસ્કાર કરવાની હતી અને મુસલમાનો શરીરને સમાધિસ્થ કરવા માગતા હતા. મતભેદને કારણે તલવારો ચાલે એવી સંભાવના હતી. ત્યાં અકસ્માત શબપરની ચાદર ઉઘડી ગઈ અને સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે શબને ઠેકાણે ફુલનો ઢગલો જોવામાં આવ્યો. આખરે અર્ધાં ફુલ હિન્દુઓ અને અર્ધાં મુસલમાનો લઈ ગયા. હિન્દુઓએ ફુલને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને એની ભસ્મ ઉપર કાશીમાં સમાધિ બનાવી, જે હજુય 'કબીરચોરા' ને નામે મશહુર છે. મુસલમાનોએ ફુલોને મગહરમાં દાટ્યાં અને એની ઉપર કબર ચણાવી.

સંપ્રદાયના ભક્તોમાં આ બન્ને યાત્રાનાં સ્થળો છે. આ કહાણીની વાસ્તવિકતામાં કદાચ અવિશ્વાસ આણીએ, પણ રૂપકની દષ્ટિએ તો આ ભાવ અપૂર્વ અને ભવ્ય છે. જીવન આખું ભગવાનની ભક્તિને કાજે જીવી, જ્ઞાનનો પ્રકાશ વિસ્તારી, મૃત્યુ પછી પણ ફુલની સુવાસ જેવું પોતાના જીવનનું અમર તત્ત્વજ્ઞાન મૂકી, એ મહાત્મા સં. ૧૫૭૫ માં 'સત્યનામ' પામ્યા.

પ્રકરણ ૨ જું

કબીરની કાવ્યપ્રતિભા

વેદ, ગીતા અને ઉપનિષદોએ કવિને ક્રાન્તદર્શી દ્રષ્ટા કહ્યો છે. વેદમાં તો એના પ્રત્યેક દેવને 'કવિ' માન્યો છે. દેવો 'કવિ' એટલા માટે કે તેઓ સૌન્દર્ય અને આનંદના સ્વરૂપો અને ભૂમિકાઓમાં સર્વદા વિહાર કરતા હોય છે. કવિની મુખ્ય પ્રેરક શક્તિઓ ત્રણ: ૧ આનંદ-સૌન્દર્ય, ૨ સત્ય, અને ૩ સામર્થ્ય. કવિતા જીવનના વ્યક્તિગત અથવા વિરાટ્ હેતુઓ સાધવા માટે નથી. કવિતાસર્જન વડે ભલે નૂતન યુગનું પ્રભાત ઉઘડે, જીવનની કોઈ અમૂલ્ય આવશ્યકતા પૂરી પડે, અથવા કોઈ વિશિષ્ટ યુગસ્વરૂપનું ઘડતર થાય; પરંતુ કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ તો સૌન્દર્ય અને આનંદ જ છે, એમ વેદના ક્રાન્તદર્શી કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું છે. વર્ડ્ઝવર્થ જાણે આ સત્યનું સમર્થન કરતો હોય તેમ કહે છે: Poets are

the heralds of philosophy.— કવિઓ તત્ત્વજ્ઞાનના સંદેશવાહકો છે. શેલિએ માનવહૃદયમા સમયે સમયે જે દૈવી અંશ પ્રસ્ફુટિત થાય છે તેને જાગૃત કરવાનું ગૌરવ કવિતાને આપ્યું છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડે એને માનવજીવનનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ માન્યુ છે, અને હોરેશ તો ઉપનિષદના મહર્ષિઓની છેક નજીક આવીને કહે છે કે: કવિતાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને આનદ આપવો અને તેને વિકસિત કરી આપવો તે જ છે. મેટરલિંક અને કાર્લાઇલ પણ લગભગ આને જ મળતો કાવ્યનો હેતુ કહે છે.

કબીર સાહેબે એ સત્ય, સુન્દર અને અનન્તની ઉપાસના કવિતા દ્વારા કયે સ્વરૂપે કરી, તેનુ વિસ્તૃત દર્શન જ આ વિવેચનાનો હેતુ છે આ દર્શનને વધારે વિશદ કરવા માટે એ સમયના પ્રેરકબળોને જોયા વિના છૂટકો નથી આપણા દેશમા તે વખતે મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયા પછી હિન્દુ જનતાના હૃદયમાથી ગૌરવ, અભિમાન અને ઉત્સાહ ઓસરતા જતા હતા. એમની જ સામે એમના દેવમદિરો જમીનદોસ્ત થતા હતા, એમની જ દૃષ્ટિ સમીપ એમની દેવમૂર્તિઓ અને પૂજ્ય પુરુષોનું અપમાન થતુ હતું. હિન્દુ જનતા જાણે પોતાનું પૌરુષ હારી બેઠી હતી. એ વિષમ કાળમાં પૌરુષ અને સામર્થ્યથી હતાશ બનેલી જાતિમા ભગવાનની શક્તિ અને કરુણાનો સદેશ લઇને કવિઓએ નવો પ્રાણ પ્રકટાવ્યો. કાળના પ્રતિનિધિ કવિએ સમાજના હૃદયને સભાળવા અને લીન રાખવા ભક્તિનું મધુર સંગીત ગાયુ. ધીરે ધીરે ભક્તિનો પ્રવાહ એટલો વિશાળ અને પ્રબળ બનતો ગયો કે હિન્દુઓ જ નહીં પરંતુ સહૃદયી મુસલમાનો પણ એમા ભિંજાયા પ્રેમસ્વરૂપ ઇશ્વરને સન્મુખ રાખીને ભક્ત કવિઓએ હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેને માનવતાનુ એક સમાન રૂપ દેખાડયુ અને ભેદભાવના દર્શયોને પાછળ મૂકી દીધા.

ભક્તિનો એક ધસમસતો પ્રવાહ જે દક્ષિણ તરફથી ઉત્તરમાં આવી રહ્યો હતો, એને રાજનૈતિક પરિવર્તનને કારણે સૂના પડેલા

લોકસમાજના હૃદયમાં ફેલાવાનું પૂરું સ્થાન મળ્યું. રામાનુજાચાર્યે (સં. ૧૦૭૩) શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ભક્તિનું જે નિરૂપણ કર્યું હતું એ તરફ સમાજ આકર્ષાતો જતો હતો. ગુજરાતમા સ્વામી માધવાચાર્યજીએ (સં. ૧૨૫૪ થી ૧૩૩૩) પોતાનો દ્વૈતવાદી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ચલાવ્યો હતો. એ તરફ પણ લોકોનો ઘણો ઝુકાવ હતો. દેશના પૂર્વ ભાગમા જયદેવના કૃષ્ણપ્રેમમંગીતનું ગુંજન ઘણાં વિરોધી બળો વચ્ચે પોતાની ચોક્કસ અસર પાથરી રહ્યુ હતુ; એમાં મિથિલાના કોકિલકવિ વિદ્યાપતિએ પોતાનો સૂર મીલાવ્યો. ઉત્તર અને મધ્ય ભારતમાં ઇસ્વી સનની પંદરમી સદીમા રામાનુજાચાર્યની શિષ્યપરંપરામા સ્વામી રામાનંદ થયા. એમણે વિષ્ણુના અવતાર રામની ઉપાસના પર જોર દીધુ, અને એક જૂદો જ સંપ્રદાય જમાવ્યો. બીજી બાજુ વલ્લભાચાર્યે પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને લઇને જનતાને રસમગ્ન કરવા માંડી. આ રીતે રામભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિના ઉપાસકોની આખી પરંપરા ચાલી. આ પરંપરામા હિન્દી કળાને પ્રૌઢતા અને ગુરૂતા અર્પનાર ઘણા પ્રતિભાસંપન્ન અને તેજસ્વી કવિ થયા.

એક બાજુ પ્રાચીન સગુણ ઉપાસનાનુ કાવ્યક્ષેત્ર તૈયાર થઇ રહ્યું હતુ, ત્યારે બીજી બાજુ મુસલમાનોના વસવાટથી દેશમાં જે નવી પરિસ્થિતિ જન્મી, તેની દૃષ્ટિથી હિન્દુ-મુસલમાન બન્નેને માટે એક સામાન્ય ભક્તિમાર્ગનો પણ વિકાસ થવા માડ્યો. આ માર્ગ એકેશ્વરવાદનું એક અનિશ્ચિત સ્વરૂપ લઇને તૈયાર થયો; જે ક્યારેક બહુવાદ તરફ પણ ઢળતો અને ક્યારેક પયંગમ્બરી ખુદાવાદ તરફ પણ ઝુંકાવતો. આ ભક્તિવાદ "નિર્ગુણપંથ" નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ વાદ તરફ ઘસડી જનારી સૌથી પહેલી પ્રવૃત્તિ લક્ષિત થઈ તે ઉચ્ચનીચ અને જાતભાતના ભેદભાવનો ત્યાગ અને પ્રભુની ભક્તિ માટે મનુષ્ય માત્રના સમાન અધિકારનો સ્વીકાર. આ ભાવનો પ્રચાર અને વિસ્તાર જેમ બંગાળમા ચૈતન્ય

પ્રણ દ્વારા થયો તેજ પ્રકારે મહારાષ્ટ્ર અને મધ્ય દેશમા રામદેવ અને રામાનંદજી દ્વારા થયો. એ સમયે પ્રવર્તાવેલુ સૂત્ર "જાતિ પાતિ પૂછે નહીં કોઈ, હરિકો ભજે સો હરિકો હોઈ." આજે પણ એટલું જ સાચુ છે.

રામદેવ જો કે સગુણોપાસક હતા, છતા મુસલમાનોના અત્યાચારથી પીડા પામીને એમણે રામરહીમની એકતા સમઝાવવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ કર્યો છે. પરંતુ નિર્ગુણમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્ત્તક તરીકે તો કબીર સાહેબનું જ નામ આવે છે. કબીર સાહેબે એક તરફ રામાનંદજીના શિષ્ય બનીને ભારતીય અદ્વૈતવાદની કેટલીક સ્થૂલ વાતો ગ્રહણ કરી અને બીજી બાજુ કેટલાક સુફી ફકીર અને ઓલીઆઓ પાસેથી સુફીધર્મના સંસ્કારો પણ ઝીલ્યા એટલે એમની વાણીમા કેટલેક ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની ઝળક મળે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે સુફીઓના પ્રેમતત્ત્વની અને કચાક પયગમ્બરી ખુદાવાદની અસર પણ દેખાય છે. એટલે એમનુ લક્ષ એવી સામાન્ય ભક્તિનો પ્રચાર કરવા તરફ હતુ કે જેમા હિન્દુ મુસલમાન બન્ને સાથ દઈ શકે એટલે જ એમણે સંપ્રદાયનો પ્રચાર ન કરતા શુદ્ધ ઈશ્વરપ્રેમ અને સાત્વિક જીવનનો પ્રચાર કરવાનો હેતુ રાખ્યો હતો

આ રીતે દેશમા સગુણ અને નિર્ગુણના નામથી ભક્તકવિઓની બે ધારાઓ વિક્રમની પંદરમી સદીના અંતિમ ભાગથી માંડીને સત્તરમી સદીના અંત સુધી સમાન્તરે વહેતી હતી

રાઘવાનંદ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રધાન આચાર્ય મનાય છે. વિક્રમની ચૌદમી સદીમા એમનો સમય આવે છે. એમનુ નિવાસ-સ્થાન કાશી હતું એમની છેલ્લી અવસ્થામા સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોની રક્ષા કોણ કરશે, એ પ્રશ્ને એઓ ખૂબ ચિંતિત રહેતા. એ જ સમયે પ્રયાગના પુણ્યસદી શર્માને ઘેર રામાનંદજીનો જન્મ થયો રામાનંદની

માતાનું નામ સુશીલા હતું. ૭ વર્ષની વયે યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પછી એમને વિદ્યાભ્યાસ માટે રાઘવાનંદજીના આશ્રમમાં મૂકવામાં આવ્યા. એમની લોકોત્તર પ્રતિભા અને જ્ઞાનને જ જોઇને રાઘવાનંદે સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ રામાનંદજીને જ સોપ્યું અને પોતે નિરાતે પરલોકવાસી થયા.

રામાનંદજીએ ત્યાર પછી આખા ભારતવર્ષમાં ફરીને પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો. તત્વદષ્ટિએ પોતે રામાનુજાચાર્યના મતાવલંબી હોવા છતા એમણે પોતાનો ઉપાસનામાર્ગ સ્વતંત્ર રીતે કર્યો. પોતાના ઉપાસનામાર્ગ માટે એમણે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ ન લેતા લોકમંઘમા પોતાની અવતારલીલાને વિસ્તાર કરી ગએલા શ્રી રામચંદ્રનો આશ્રય સ્વીકાર્યો. એમના ઇષ્ટ દેવ રામચંદ્રજી થયા અને એમનો મૂળ મંત્ર 'રામનામ' સંપ્રદાયમા ગુંજ કરી રહ્યો. આ પરિવર્તનની સાથે જ એમણે ઉદારતાપૂર્વક મનુષ્ય માત્રને આ સુલભ ભક્તિનો અધિકારી માન્યો, અને દેશભેદ તથા વર્ણભેદને પોતાના માર્ગમાથી દૂર જ રાખ્યા. રામાનુજ સંપ્રદાયની દીક્ષા કેવળ બે જ જાતિઓને અપાતી હતી, પરંતુ રામાનંદે રામભક્તિનાં દ્વાર સર્વને માટે ખુલ્લા મૂક્યા. સં. ૧૪૫૬ ની આસપાસ એમનો સમય આવે છે.

કબીર સાહેબ આ જ રામાનંદજીના શિષ્ય હતા કબીરના સમય સુધી ચંદ બરદાઇ અને વિદ્યાપતિ ઠાકુરને બાદ કરીએ તો હિન્દીનો કોઇ પ્રતિભાશાળી કવિ થયો ન હતો. સં. ૧૪૭૫ની આસપાસ હિન્દી જગતમા એક તેજસ્વી અને પ્રતિભાવંત મહાકવિ અને મહાત્માનાં દર્શન થાય છે. આ વિભૂતિ તે કબીર સાહેબ.

કબીર સાહેબે પોતે એકેય ગ્રંથ લખ્યો નથી. કારણ એ અભણ હતા. એઓ માત્ર મુખેથી બોલતા અને એમના શિષ્યો એ લિપિબદ્ધ કરતા. 'બીજક'મા એમણે પોતે લખ્યું છેઃ

મસિ કાગજ છુવો નહીં, કલમ ગહો નહીં હાથ,
ચારિઉ જુગકા મહાતમ કબિરા મુખહિ જાનત બાત.

કબીરના જે ગ્રંથોનો આજ સુધી પત્તો મળ્યો છે, તેમાં લગભગ ૭૫ ગ્રંથો છે.[1]

આ ગ્રંથોમાંથી કેટલાક ગ્રંથ સંદિગ્ધ પણ છે કબીર સાહેબના મુખ્ય ગ્રંથો તો બીજક, સાખીગ્રંથ, બ્રહ્મનિરૂપણ, આદિગ્રંથ, શબ્દાવલી અને રમેની કહેવાય છે

કબીર સાહેબની કાવ્યપ્રતિભાની આલોચના કરતાં પહેલાં કવિતાનાં મૂળતત્ત્વો અથવા એની મૌલિક શક્તિઓ વિષે વિચાર કરી લેવો આવશ્યક છે, કારણ કે કબીર સાહેબે કવિતા ખાતર કવિતા નથી કરી, અને એ પહેલા કવિ નથી, પણ પહેલા સંત છે, જિજ્ઞાસુ છે.

તત્ત્વનું ચિંતન કરનાર જિજ્ઞાસુ સત્યપ્રાપ્તિ કરે અને કદાચ ભાષા દ્વારા પ્રકટ પણ કરે જીવનની જોડે એકતા સાધનાર તથા ભાવિને પોતાની સ્ફુરણજ્ઞાનની શક્તિ વડે જાણનાર યુગદ્રષ્ટા કે કર્મવીર નેતા આગામી યુગની આગાહી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ચોકસાઈપૂર્વક કરી બતાવે, પરંતુ એ બન્ને 'તત્ત્વદ્રષ્ટા' અને 'યુગમૂર્તિ' અથવા 'સમયમૂર્તિ' છે, કવિ નહીં.

આનો ભાવાર્થ એવો નથી કે તત્ત્વદ્રષ્ટા જે સત્યનું દર્શન કરે અથવા સમયમૂર્તિ જે ભાવિનું પુરોવચન કરે તે કવિતાનો વિષય બની શકે નહીં તાત્પર્ય એ છે કે કવિના માનસમાંથી પસાર થતા-પહેલવાળા હીરામાંથી પસાર થતાં શ્વેત સૂર્યકિરણની પેઠે-એ બન્નેના સ્વરૂપમાં એટલો તો ફેર પડી જાય છે કે તેને ઓળખવા મુશ્કેલ પડે આધુનિક જમાનામાંથી એક જ ઉદાહરણ તરીકે કવીશ્વર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કવિતામાં વ્યક્ત થયેલાં દાર્શનિક સત્યોના સ્વરૂપાન્તરનો વિચાર કરતાં ઉપરની દલીલનો મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ભાઈ અંબાલાલ પુરાણીએ 'કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ અને એના ધર્મ' વિષે ચિન્તનશીલ, રસાત્મક અને શુદ્ધ દૃષ્ટિભરી મર્મગામી

---

[1] આની વિગત મેં પ્રકરણ છઠ્ઠામાં આપી છે

ચર્ચા કરી છે. એ દૃષ્ટિએ થોડા મુદ્દા અહીં વધારે સ્પષ્ટ કરી લઇએ. કવિતાને જન્મ આપનાર માનસ-શક્તિ, તત્ત્વાન્વેષી બુદ્ધિ યા તો તર્કશક્તિ નથી, કે તેનાથી પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિમા કાર્ય કરતી સ્વયંસ્ફુરણાની જ્ઞાનશક્તિ નથી. કવિમાનસમા સત્યની શ્વેતજ્યોતિ ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગોમાં વહેંચાઈ સૌન્દર્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કવિમાનસમાં સાચી કવિતા જન્મે ત્યારે ચિત્તમાં ભાવની જાગૃતિ થઇને ભાવની રેલમાં તેનું ચૈતન્ય તરતું હોય છે. વળી વિચારની જાગૃતિ કવિમાનસમાં થાય તો પણ, પ્રેરણારૂપી સરસ્વતીના પ્રવાહ પેઠે વેગપૂર્વક પોતાની મેળે તર્કપરંપરાનો આશ્રય લીધા વિના જ ધસી આવે છે. કોઈ કોઇ વાર કવિમાનસમાં પૃથ્વીથી સ્વર્ગ તરફ, તો કોઇ વાર તેથી ઉલટા સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર ઉગ્ર મરતના વેગવાન ટોળા અને તેમની વિદ્યુતો ચમકે છે. ઇન્દ્રિયાતીત કોઈ મહાન સત્યના સૌન્દર્યદેહનું યા તો જીવનમા પ્રકટવા પ્રયત્ન કરનાર કોઇ ક્રિયાત્મક શક્તિનું કે બળનું, કે પછી રસસમાધિમાથી ઉદ્‌ભવના કોઈ આનંદમય સત્ય-સ્વરૂપનું દર્શન અને સર્જન એ કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ છે. કવિતા સૌન્દર્યમય દેહ વડે સત્યસૂર્યના દર્શન કરે છે, કેટલીક વાર પ્રચુરશક્તિપ્રવાહને કવિતાનો વાઙ્‌મય મંત્ર સ્પ્રીંગ માફક શક્તિના ગુંચળાને છોડી મુકે છે તેમ જીવનમા મુક્ત કરીને સર્વત્ર રેલાવે છે, તથા નવયુગનું સર્જન કરે છે, તો કોઈ વાર સત્યના સૂર્ય કરતાં સૌન્દર્યનિધિ ચંદ્ર અને તેના અધિષ્ઠાતા આનંદસ્વરૂપ સોમની રસરૂપે તે આરાધના કરે છે અને માનવને તે અમૃતરસનું પાન કરાવે છે.

આમ સામાન્ય માનવચેતનાની પાર્થિવતાને માટે, માનવની અસંસ્કૃત ઇન્દ્રિયોને માટે તથા પટુકરણ વિનાના તેના માનસને માટે જે સત્યના સૌન્દર્યસ્વરૂપનું, જે આનંદસ્વરૂપનું દર્શન અસંભવિત હોય છે તે સાચી અને તેથી ઉંચી કવિતા પ્રેરણાજનિત છંદયુક્ત વાણી વડે માણસને કરાવે છે. પ્રેરણાસૌન્દર્યનું દર્શન, આનંદની અનુભૂતિ,

વગેરેને કવિતાના ઉદ્દભવનાં કારણો ગણીએ તો પ્રેરિત છંદયુક્ત શબ્દ કવિતાના દેહની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પ્રેરણાપ્રેરિત શબ્દમાં સૌન્દર્યસર્જન કરી, માનવને આનંદપ્રાપ્તિનું અમર સાધન બની રહેવું, એ કવિતાનો મૌલિક ધર્મ. એવી ચિરંજીવતાની છાપવાળી કવિતાને માનવજાતિ કદિ પણ મરવા દેતી નથી.

આવા સર્જકોમાં પણ ચઢતી ઉતરતી શ્રેણી હોય છે. સુંદર ભાવિને આર્ષદૃષ્ટિ વડે જોનાર અને મંત્ર સ્વરૂપે પોતાના દર્શનને પ્રકટ કરી પ્રજાની ચેતનાને અથવા સંસ્કૃતિને પ્રથમ ઋચા ગાઇને અજ્ઞાનમાંથી કે જડતામાંથી આહ્‌વાન કરી, જાગૃત કરનાર ઋષિ કે કવિ વિરલ હોય છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમા એ પ્રમાણે કલાસર્જનની દૃષ્ટિએ અતિ ઉચ્ચ સ્થાને ન મૂકી શકાય તેવા, પરંતુ બીજાં અનેક કારણોને લઇને સીમાચિહ્ન બની જનારા પુરુષો થાય છે. અંગ્રેજ કવિવર બાયરનના ભક્તો એની શતાબ્દી ઉજવતા હતા તે વેળા ફરી પ્રશ્ન ઉઠેલો કે ઇંગ્લાંડનો સૌથી મોટો કવિ કોણ? અને બધી દિશાએથી જોન મોરલીના ઉત્તરના પડઘા સમો એક જ અવાજ–ઉત્તરરૂપે આવેલો–યુરોપની દૃષ્ટિએ તો બાયરન. આનું કારણ શું? રૂઢીમાંથી અને માનસિક પરતંત્રતામાંથી બાયરને મુક્ત કરેલી અંગ્રેજી કવિતાએ આગળ જતાં શેલી અને કીટ્સ જેવાપ્રતિભાવંત કલાસર્જકો નીપજાવીને જે સૌન્દર્યદૃષ્ટિ રચી, તેની સરખામણીમાં બાયરનની કવિતા ઝાંખી પડે તેવી છે. સુંદરતા, કલામયતા અને કલાવિધાયક તરીકેની પ્રતિભામાં બાયરન પછીના કવિઓમાંના ઘણા તેનાથી ચઢે છે. છતાં બારયન તેના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને લઇને અંગ્રેજી સાહિત્યમા સીમાચિહ્ન ગણાતો આવ્યો છે,' એ શા માટે? અરાઢમી સદીના સંધ્યાકાળ અને ઓગણસીમી સદીના પ્રભાતકાળ સમયે જ્યાં દૃષ્ટિ નાંખો ત્યાં રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ અને સામાજિક બંધારણો શૃંખલા રૂપ પડયાં હતાં, અને જાળમાં પડેલા પક્ષીની જેમ દેહને આત્મા તરફડતાં હતા. આ બંધનમાંથી મુક્ત કરવા ગોધા મંત્ર બાયરને ઉચ્ચાર્યા. એટલે કેવળ

અંગ્રેજી પ્રજાના નહીં, પરંતુ સમસ્ત યુરોપના માનસમાં થઈ રહેલ પરિવર્તનનો તે એટલો સાચો પ્રતિનિધિ હતો કે યુરોપના બીજા દેશોમાં બાયરનના જેટલી અસર ઘણા એથીય મોટા કવિઓની નથી થઈ.

કબીર સાહેબ વિષે પણ કંઈક આવું જ કહી શકાય. હિન્દી કવિતાના ઉષઃકાળે પ્રકટેલા આ કવિની બધી જ કૃતિઓ કવિતા-કલાની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ પ્રકારની નહોતી, છતાં હિન્દી કવિતામાં એની કાવ્યપ્રતિભા સીમાચિહ્ન ગણાય છે. કબીરના સમયની લોક-સ્થિતિ અને વાતાવરણ ઉપર વર્ણવ્યાં છે. એ સર્વ જીવનઝંઝાવાત-માંથી એણે જે નવીન તત્ત્વો પ્રકટાવ્યા, જે સ્વતંત્ર વાતાવરણ રચ્યું, પોતાની કવિતામાં જે તાજી હવા, રૂઢીબદ્ધ માનસને આંચકી દેતી અને તોડી પાડતી જે ચમત્કારિક ચિંતનભરી વિચારસરણી અને સરળ અકૃત્રિમ ભક્તિભરી જીવનસાધના એણે પ્રકટાવી, એને કારણે એ સમકાલીન પ્રજાના પલટાતા અને પલટાયલા માનસના પ્રતિનિધિ બની ગયા.

કબીરની જીવનસાધના ભક્તિ કરતાં જ્ઞાનની વધારે છે. એટલે સુરદાસ કે મીરાનાં જેવાં આત્મસમર્પણથી ભીંજાયલી સંવેદનાથી ભરપૂર, લલિત, મૃદુ અને મધુર ભક્તિગીતો એમણે ઘણાં નથી રચ્યાં. જોકે કેક કેક આવી ભક્તિભાવભરી રચના તેમનાં ગીતોમાં ઘણી થોડી છે; પરંતુ જેટલી છે તેમાં જ્ઞાન અને નીતિના ભજનો કરતાં વધારે ભીનાશ છે. ભક્તિયોગમાં બુદ્ધિ અને જ્ઞાન કરતા અંતઃકરણનું અર્પણ વધારે હોવાથી એ કઠિનમા કઠિન સાધના છે. દેખાવે સરળ પણ આચરણે દુષ્કર ભક્તિયોગ જીરવવો, એ કાચો પારો જીરવવા જેવું છે. બુદ્ધિવાદની લાંબી-પહોળી દલીલબાજી અને વાદવિવાદોમાં જેમની તપશ્ચર્યા સમાઈ જાય છે, જ્ઞાનના તર્કવિતર્ક અને વિતંડા-વાદમાં જેમની પ્રતિભા નીચોવાઈ જાય છે, એવા જ્ઞાનીઓ અને

કર્મકાંડીઓ કરતા પોતાના અંતઃકરણને નીચોવી, એમાથી આંસુની અમૃતધારા વહાવી, જગતની દુષ્ટતા ધોનાર ભક્તિમાર્ગીઓની ભક્તિની જીવનસિદ્ધિ વધારે વ્યાપક, ચિરંજીવ અને મહાન છે

આ પ્રેમભક્તિનો માર્ગ, જો ચાવી હાથ લાગી તો તો, સરલ અને સુગમ છે, અને જો ચાવી હાથ ન લાગી તો ત્રીજોરી તોડનારના કાંડા કપાય તેવો પણ છે ઘણાએ આ પ્રેમભક્તિમાર્ગના આલંબનાદિ વિભાગોનુ રહસ્ય જાણ્યુ નથી અને તેથી પતિત થયા છે, જેઓએ જાણ્યુ છે તે ભક્તો કૃત્યકૃત્ય થયા છે વિજાતિય વ્યક્તિ પ્રતિની પશુભાવમાથી છૂટેલી અને મનુષ્યભાવમા આવેલી રતિપ્રણયને વટાવીને સર્વ જાતિ વગેરે ભેદોનુ અતિક્રમણ કરનારી, સ્પષ્ટ બ્રહ્મવાદની ઉછળતી અને ઉત્કટ પ્રેમરસની મોટી નદી—પરાભક્તિને વરેલા ભક્તોના જીવનમાધુર્યથી ક્રૂર મનુષ્યજાતિના અંતઃકરણમા કંઈક ભીનાશ રહી છે, અને આ ભીનાશ જ માનવતાની જનેતા છે

કબીર સાહેબની કવિતામા જ્યા જ્યા પ્રેમભક્તિના તીવ્ર સંવેદનો ઉભરાય છે, ઊંડી અસહ્ય વેદના અને ઉત્કટ વલવલાટ પછીના સાક્ષાત્કારોથી થએલું શુદ્ધ જ્ઞાન શબ્દરૂપ લે છે ત્યા ત્યા શુદ્ધ કવિતાના દર્શન થાય છે કબીર પોતાના અંતઃકરણમા દિવ્ય આનંદના દર્શન કરે છે, અને એનાથી ખોવાઈ જવાય છે

કબીર રેખ સિંદુર અરુ કાજર દિયા ન જાય,
નૈનન પ્રીતમ રમિ રહા, દુજા કહા સમાય.

શંકરાચાર્યે પણ આનંદમસ્ત બનીને આવુ જ કંઈક કહ્યુ છે

किं करोमि, क्व गच्छामि, किं गृह्णामि, त्यजामि किम्।
आत्मना पूर्यते सर्व, महाकल्पोऽम्बुना यथा॥

આનંદના અતિરેકમા સાધકની વૈખરી મૂક બની જાય છે, અને તે પરા વાણીમા બોલે છે કબીરમા આ તન્મયતા મળે છે.

શંકરાચાર્ય બાહ્ય જગતને પોતાના અંતરજગતમાં તદાકાર કરી દે છે, ત્યારે કબીર સાહેબ પોતાના જ રંગમાં સંસારને રંગીને મસ્ત બની જાય છે, અને પોતાની ફુટેલી ખંજરી પર ગાય છેઃ

નૈહરવા હમકા નહિ ભાવે.
સાંઇકી નગરી પરમ અતિ સુંદર જહઁ કોઈ જાય ન આવે,
ચાંદ સુરુજ જહઁ પવન ન પાની, કો સંદેશ પહુંચાવે,
દરદ યહ સાઇંકો સુનાવે.
આગે ચલૌં પંથ નહિં સુઝે,
પીછે દોષ લગાવે,
કેહિ વિધિ સસુરે જાવં મોરિ સજની ! બિરહા જુર સતાવે,
વિષયરસ નાચ નચાવે.

પોતાના સાંઇની જે સુંદર નગરીની કલ્પના કબીરે કરી છે તેની કલ્પના મહાભારતયુગમા પણ કરવામા આવી છે. ભગવાન ગીતાકારે અર્જુનને કહ્યું છેઃ

न तद्भासयते सूर्यो न सशांको न पावकः ।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

માત્ર ગીતામા જ આ પરમ ધામનું વર્ણન નથી, પણ બીજા આર્ષગ્રંથોમાં પણ છે. श्वेताश्वेतर, ૬-૧૪, मुडक ૨, ૨, ૧૦ અને कठोपनिषत् ૫-૧૫ મા પણ આવા ચિત્રો આપણને મળે છે.

માનવ હૃદયમા કેટલીક એવી શંકાઓનું તોફાન ઉઠેલું રહે છે, કે જેની શાન્તિ નથી થતી. કેટલાક પ્રશ્નો તો હજી પણ એવા શંકાતોફાન જગવતા અણઉકેલ જ રહ્યા છે. श्वेताश्वेतर મા જે પ્રશ્ન પૂછાયો તે આ રહ્યોઃ

किं कारण ब्रह्म कुतः स्म जाता ।
जीयाम केन क्व च संप्रतिष्ठा ।

अधिष्ठाताः केन सुखेतरेषु ।
वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥

જ્ઞાની, વિજ્ઞાની, પંડિતોને જીજ્ઞાસુ પૂછે છેઃ આ વિશ્વનું કારણ શું? આપણે ક્યાંથી જન્મ્યા? જીવનમરણ, સુખદુઃખ વગેરેની જે વ્યવસ્થા છે તેનો વ્યવસ્થાપક કયો મહાપુરૂષ છે?

આવા જ કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા કાજે મોટા મોટા જ્ઞાનગ્રંથો રચાયા છે. ભક્ત અને જ્ઞાની કવિઓએ એકાદ ભજન કે ગીતમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે, અને એના જવાબનો સંકેત કર્યો છે. કબીર કહે છેઃ

વા ઘરકી સુધિ કોઈ ન બતાવે, જા ઘરસે જીવ આયા હો,
ધરતી આકાસ પવન નહિ પાની, નહિ તબ આદિ માયા હો.
બ્રહ્મા બિસનુ મહેસ નહિ તબ, જીવ કહાંસે આયા હો,
પાની પવનકે દહિયા જંમાયા, અગિન કે જામન દીન્હા હો,
ચાદ સુરજ દોઉ બને અહીરા, માથ દહિયા ઘીઉ કાઢા હો.
યે મનસા માયા કે લોભા, બાર બાર પછિતાયા હો,
લખ નહિ પરે નામ સાહિબકા, ફિરિ ફિરી ભટકા ખાયા હો,
કહે કબીર સુનો ભાઈ સાધો, વહ ઘર બિરલે પાયા હો.

જ્ઞાની અને પંડિતોના ગહન અને જટિલ તત્ત્વજ્ઞાનમા અને એમની માત્ર પોલી અને કૃત્રિમ દલીલબાજી અને તર્કપરંપરામાંથી જ્યારે ભક્તને કશું જ 'સત્' નથી મળતું, ત્યારે એ હારીને એમને કહે છેઃ

મેરા તેરા મનુઆ કૈસે એક હોઈ રે,
મૈં કહતા હૌં આંખિન દેખી, તૂ કહતા કાગદ કી લેખી;
મૈં કહતા સુરઝાવનહારી તૂ રાખ્યો ઉરઝાઇ રે.

અને સાચું છે, પંડિતોની કાગળમા લખેલી અને ભક્તોની આંખે દેખેલી, અંતઃકરણમાં અનુભવેલી વાતનો ક્યાં મેળ ખાય?

ભક્ત કવિઓએ મૃત્યુની ભયાનકતા ખસેડી નાંખીને એને સુંદર રૂપ આપ્યું છે. મૃત્યુ એ તો માણવા જેવું તત્ત્વ છે એવું ભરીને પણ ઘણા ભક્તોએ સિદ્ધ કરીને બતાવ્યું છે. મૃત્યુનું સૌન્દર્ય કબીરે કહ્યું છે:

ખેલ લે નૈહરવા કે દિન ચાર,
પહલી પહીની તીન જન આયે નૌઆ બ્રાહ્મણ વારિ;
બાબુલજી મૈં પૈયાં તોરિ લાગોં અબકી ગવન દેહ ટાર,
દુસરી પહીની આપે આયે લે કે ડોલિયા કંહાર,
ધરિ બહિયાં ડોલિયાં બૈઠારિન કોઉ ન લાગે કતેહાર,
લે ડોલિયા જાય બનમેં ઉતારિન કોઇન સંગી હમાર
કહે કબીર સુનો ભાઇ સાધો, ઇક ઘર હૈ દશ દ્વાર.

મીરાંનું આ દર્દગીત મશહૂર છે:

હેરી મૈં તો પ્રેમ દિવાની, મેરા દરદ ન જાણે કોઇ,
સૂલી ઉપર સૈજ હમારી કિસ વિધ સોણા હોઇ,
ગગનમંડલ પર સેજ પિયાકી, કિસ બિધ મિલના હોઇ;
ઘાયલકી ગતિ ઘાયલ જાનિ કી જન લાઇ હોઇ,
જૌ હરિકી ગતિ જૌં હરિ જાને, કી જીન જૌહર હોય,
દરદકી મારી બનબન ડોલું વૈદ મીલ્યા નહિ કોય,
મીરાંકી પ્રભુ પીર મીટેગી જબ વૈદ સામલીયા હોય.

મીરાંની આ ઉત્કટ પ્રેમસાધના એ જ મીરાંની અલૌકિકતા છે. કબીરે આ 'વિયોગી'ની સુંદર વ્યાખ્યા કરી છે.

નામ વિયોગી વિકલ તન તાહિ ન ચીન્હૈ કોય,
તમ્બોલી કા પાન જ્યાં દિન દિન પીલા હોય.

અને એમનું વિરહનું વર્ણન જુઓ:

કબીર સુપને રૈનકે પરા કલેજે છેક,
જબ સોવૌં તબ દુઈ જના, જબ જાગૌં તબ એક.

પ્રેમસાધનાનો અનુભવ વર્ણવતા કબીર કહે છે :

> યહ તો ઘર હૈ પ્રેમકા ખાલા કા ઘર નાહિ,
> સીસ ઉતારે ભુંઇ ધરે તબ પૈઠે ઘર માહિં;
> સીસ ઉતારે ભુંઇ ધરે તાપર રાખે પાવ,
> દાસ કબીરા યોં કહૈ ઐસા હોય તો આવ.
>
> પ્રેમ ન બાડી ઉપજે, પ્રેમ ન હાટ બિકાય,
> રાજા પરજા જેહિ રુચે સીસ દેઇ લઈ જાય.
> પ્રેમ પિયાલા જો પિયે, સીસ દક્ષિણા દેય,
> લોભી સીસ ન દે સકા નામ પ્રેમકા લેય.

કબીરે પોતાના પ્રિયતમનું વર્ણન કર્યું છે :

> સૌ જોજન સાજન બસે માનો હૃદય મઝાર
> કપટ સનેહી આંગને જાનું સમુન્દર પાર.

આ જ તદાકાર ભાવના. સાચો પ્રેમ 'બે'નો પડદો નથી રાખતો:

> જો દિલ દિલહી મેં રહે, સો દિલ કહું ન જાય,
> જો દિલ દિલ સે બાહિર સો દિલ કહાં સમાય?

મીરાં પ્રેમદિવાની બનીને ગાય છે :

> સખીરી મેરી નિંદ નસાની હો,
> પિયાકો પંથ નિહારતે સબ રૈન બિહાની હો.
> સખિયન મીલ કે સાખ દઈ, મન એક ન માની હો,
> બિન દેખે કલ ના પરી, જિય ઐસી ઠાની હો.
> અંગ છીન એસી ભઈ, મુખ પિય પિય બાની હો,
> અન્તર વેદન બિરહ કી વહ પીર ન જાની હો.
> જ્યો ચાતક ઘનકો રટે, મછની જીન પાની હો,
> મીરા બ્યાકુલ બિરહિણી સુધબુધ બિસરાની હો.

સંત સંગતિ મતિ મન કરિ ધીરા,
સહજ જાનિ રાંમહિ ભજૈ કબીરા.

પુત્રભાવે પણ કબીરે એક જ વલવલાટને જરા જૂદે સ્વરૂપે વ્યક્ત કર્યો છેઃ

હરિ જનની મૈં બાલક તેરા,
• કાહે ન ઔંગુણ બક સહુ મેરા.
સુત અપરાધ કરૈ દિન કે તે, જનની કૈ ચિત રહૈ ન તે તે,
કર ગહિ કેસ કરૈ જો ધાતા, તઊ ન હેત ઉતારૈ માતા.
કહે કબીર એક બુદ્ધિ બિચારી, બાલક દુઃખીદુખી મહતારી.

કબીરે જ્યાં ભક્તિની અકથ્ય વિરહવેદનાથી, વલવલાટથી, કે અસહ્ય સંવેદનાથી પોતાના ભાવો પ્રકટ કર્યા છે, ત્યાં માધુર્ય, કોમળતા અને લાલિત્ય એની મેળે આવ્યાં છે. ભક્તિની સાથે જ્ઞાન મેળવીને પણ જ્યાં જ્યાં તેણે કવિતા કરી છે ત્યાં ત્યાં પણ કવિતા સરજાઈ છે, પરંતુ જ્યાં માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન, ઉપદેશ અને નીતિનાં પદોની રચના કરી છે, ત્યાં કાવ્યકલાના અંશો ઘણા ઓછા થયા છે, અને ઘણે ઠેકાણેથી તો તે તદ્દન અદશ્ય થઈ ગયા છે. એટલે ઉપરનાં અવતરણોથી એટલું સ્પષ્ટ લાગે છે કે ઘણી સંવેદનાઓની ઉત્કટતામાં, ભાવની તન્મયતામાં, પ્રેમની સાધનામાં, પ્રિયમીલનની ઝંખનામાં કબીર મીરાં અને સૂરદાસની સાથે બેસે છે. પણ કબીર તો કવિ ઉપરાંત ઉપદેશક, જ્ઞાની અને આચાર્ય હતા. એટલે એમની રચનાઓમાં કવિતાના અંશો કરતાં ઉપદેશ, જ્ઞાન અને નીતિનાં તત્ત્વો વધારે હોય, એ સ્વાભાવિક છે. અને એ જમાનો જ એવો હતો કે જેમાં કબીરને એકલા કવિ રહેવું પાલવે એવું નહોતું. શુદ્ધ કવિતા ઉપરાંત એમણે રહસ્યવાદની કવિતા પણ કરી છે.

કબીરસાહેબ રહસ્યવાદી કવિ પણ છે. રહસ્યવાદના મૂળમાં અજ્ઞાત શક્તિની જીજ્ઞાસા કાર્ય કરે છે. સંસારનું સંચાલન કોઈ અજ્ઞાત-

શક્તિ દ્વારા થાય છે, એ વાતનો અનુભવ માનવ અનાદિકાળથી કરતો આવ્યો છે. એ અજ્ઞાત શક્તિને જાણવાની, એને સાક્ષાત્ કરવાની ઇચ્છા માણસને સર્વદા રહી છે, પરંતુ એ શક્તિ જગતના અન્ય દૃશ્ય રૂપની જેમ સ્પષ્ટ દેખાતી નથી, અને એનું જ્ઞાન પણ આ દૃશ્ય રૂપોના જ્ઞાનની જેમ સાધારણ વિચારધારા દ્વારા થતું નથી. પોતાની જ લગનીથી જેઓ આ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થઈ ગયા છે, તેઓએ જ્યારે જ્યારે પોતાની અનુભૂતિનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાની ઉક્તિઓ દ્વારા એને સ્પષ્ટતા અર્પવામાં અસમર્થ નીવડ્યા છે. કબીરે આ ભાવને બહુ યથાર્થ રીતે મૂક્યો છે:

> અકથ કહાની પ્રેમકી, કછૂ કહી ન જાઇ,
> ગૂંગે કેરી સરકરા, બૈઠા બેઠા મુસકાઇ.
>
> × × ×
>
> તજિ બાવૈં દાહિનૈ બિકાર, હરિ પદ દ્રિઢ કરી ગહિયે,
> કહૈ કબીર ગૂંગૈ ગુડ ખાયા, બૂઝે તો કા કહિયે।

આ જ રહસ્યવાદનું મૂળતત્ત્વ છે. વેદ અને ઉપનિષદોમા રહસ્યવાદની તેજરેખા મળે છે. ગીતામાં ભગવાનને મુખે એમની વિભૂતિનું જે વર્ણન કરાવાયું તે પણ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ છે. ઇશ્વરને પિતા, માતા, પ્રિયા, પ્રિયતમ પુત્ર અથવા સગાના રૂપમા જોવો, એ પણ એક પ્રકારનો રહસ્યવાદ જ છે; કારણ કે લૌકિક અર્થમાં પરમાત્મા આમાંથી કશું જ નથી.'

કબીરના રહસ્યવાદ વિશે એક આખું જૂદું જ પ્રકરણ લખવાનું હોવાથી અહીં એની વધારે ચર્ચા અનુચિત માની બંધ કરીએ.

રહસ્યવાદમાં માધુર્યભાવનો જે ઉદય થયો તે કબીરમાં વિદ્યમાન છે. વૈષ્ણવો અને સૂફીઓની ઉપાસના માધુર્યભાવથી ભરપૂર હોય છે. દાર્શનિકોએ પ્રભુને પુરૂષ અને જગતને સ્ત્રી રૂપી

પ્રકૃતિ કહ્યા છે. માધુર્યભાવ આનું જ ભાવિક રૂપ, જેમા પરમાત્માની પ્રિયતમના રૂપમા ઉપાસના થાય છે. મીરાએ તો કેવળ કૃષ્ણને જ પુરુષ માન્યો છે. કબીર પણ કહે છેઃ

૧ કહે કબીર ક્યાહિં ચલે હૈં પુરિષ એક અવિનાસી.

૨ સખી સુહાગ રામ મોહિં દીન્હા

અને રામની સુહાગણ પહેલા પોતાનો પ્રેમ નિવેદન કરે છેઃ

ગોકુલ નાયક બીઠુલા મેરો મન લાગો તોહિ રે.

આ જીવાત્માની પરમાત્મામા લગની લાગે છે તેના પ્રારંભિક સ્વરૂપનું વર્ણન છે. આ વિવાહ પહેલાનો પૂર્વાનુરાગ જોઇએ. કયારેક એ વિયોગિનીના રૂપમા પ્રકટ થાય છે અને વિયોગાગ્નિમા બળતા હૃદયના ઉદ્ગાર પ્રકટ કરે છેઃ

યહુ તન જાલૌ મસિ કરૌ, લિખૌ રામકા નાઉં
લેખણિ કરૌ કરંક કી, લિખિ રામ પઠાઉં

પ્રભુના વિયોગથી વિમાસતી સમસ્ત સૃષ્ટિનું દુ.ખ કેટલું સઘન બનીને કબીરના હૃદયને પીડે છે!

રામની વિયોગિની આકુળતાથી એ દિવસની વાટ જુએ છે, જ્યારે એ પ્રિયતમને આલિંગન દેશેઃ

વૈ દિન કબ આવેંગે ભાઇ!
જા કરનિ હમ દેહ ધરિ હૈ, મિલિબો અંગ લગાઇ.

અહીં જીવાત્મા પ્રભુને મળવા ઝંખે છે. એ ઝંખનાનો સંકેત છે. આ જંખનાની સાથે સાથે ભય પણ રહે છે કે સમસ્ત વિશ્વ જેનું વ્યકત રૂપ છે, એ પ્રિયતમને મળવા કાજે અસાધારણ તૈયારી કરવાની જરૂર છે. હરિની દુલારીને પોતે એટલી તૈયારી કરી શકશે કે નહી, એ આશંકાથી ભય લાગે છે. એને પોતાની જાત પર

વિશ્રામ નથી આવતો. પ્રિયમીલન સમયે કેવું વર્ણન કરવું પડશે એની પણ એને ગમ નથી પડતી:

મન પ્રતીતિ ન પ્રેમ રસના ઇસ તન મેં ઢંગ,
ક્યા જાણૌ ઉસ પીવસું કૈમે રહલી રંગ

પછી તો જીવાત્માને જેમ જેમ પરમાત્માનો અનુભવ થતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો ભય ઓસરતો જાય છે:

અબ તોહિ જાન ન દૈહું રામપિયારે
જ્યૂં ભાવૈ ત્યૂં હોહુ હમારે.

સખી સંપ્રદાયના કવિઓએ માણસને સ્ત્રી માની અને એમનાં નામો પણ સ્ત્રી જેવાં રાખીને, એટલે સુધી કે ઋતુમતી સ્ત્રીઓ જેવો અભિનય કરાવીને માધુર્યભાવના રહસ્યવાદને વાસ્તવવાદનું રૂપ આપ્યું છે. રહસ્યવાદ વાસ્તવવાદમાં પતિત થઈ જવાથી શુભ ઉદ્દેશથી પ્રવર્તિત અનેક ધર્મસંપ્રદાયોમા ઇંદ્રિયલોલુપતાના ગંદા બદબોભર્યાં પ્રગટીકરણો જોવામાં આવે છે. રહસ્યવાદી કવિઓ અને વાસ્તવવાદી કવિઓમાં અહીં જ મૂળગત ભેદ છે. વાસ્તવવાદી પોતાના વિષયનું યથાતથ્ય વર્ણન કરે છે અને રહસ્યવાદી માત્ર સંકેત કરે છે, પોતાના વર્ણ્ય વિષયનો આભાસ જ માત્ર આપે છે. એટલે રહસ્યવાદી કવિઓમાં જે એક પ્રકારનું અસ્પષ્ટ ધૂંધળાપણું આવે છે એનું કારણ એમની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ છે. પરમાત્માની સત્તાનો આભાસ જ કેવળ આપવામાં આવે છે. એટલે એઓ વ્યંજનાવૃત્તિથી વધારે કામ કરે છે, અને ચિત્રાધાન એમનું મુખ્ય ઉપાદાન હોય છે. એમની વાતો અન્યોક્તિના રૂપમા હોય છે. કોઈ પ્રત્યક્ષ વ્યાપારના ચિત્રને લઇને તેઓ બીજા પરોક્ષ વ્યાપારના ચિત્રની વ્યંજના કરે છે.

રસિકોની સંમતિ પ્રમાણે કબીરનો રહસ્યવાદ લુખ્ખો છે, એમનો માધુર્યભાવ પણ ફીકો લાગે છે, અને એમનાં ચિત્રોમાં પણ અનેકરૂપતા નથી દેખાતી. અને આવું લાગે એનું કારણ છે. કબીરે

પ્રયાસ કરીને પોતાની ઉક્તિઓને કાવ્યનુ માધુર્ય આપ્યુ નથી પરંતુ એમની લયલીનતા વ્યર્થ શી રીતે જાય? જે લોકો એમને લુખ્ખા માને છે તેમણે એમની રહસ્યમયી અન્યોક્તિઓ જોવી જોઇએ

કાહે રી નલિની ! તૂ કમિનાની, તેરે હી નાલિ સરોવર પાની,
જલમે ઉતપતિ જલમે બાસ, જલમે નલિની તોર નિવાસ
ના તલિ તપતિ ન ઉપર આગિ, ભેર હેત કહુ કાસનિ લાગી
કહૈ કબીર જે ઉદિક સમાન, તે નહીં મુએ હમારે જાન

કેટલુ કોમળ અને મોહક ચિત્ર છે! એમા સહજ માધુર્ય ભર્યું છે. પ્રકૃતિનો પ્રતિનિધિ મનુષ્ય નલિની છે, જળ બ્રહ્મતત્ત્વ છે. એમા જ પ્રકૃતિના વિવિધ રૂપોની ઉત્પત્તિ થાય છે એ જ પોષક તત્ત્વ છે, જે મનુષ્ય અને એના વિવિધ રૂપોમા બિરાજમાન છે. આ જળની શીતળતા આગળ કોઈ તાપ ઉભી શકતો નથી આ તત્ત્વ સમજીને આ પોષણસામગ્રીનો ઉપયોગ કરનાર (જ્ઞાની) શી રીતે મરી શકે?

સાસારિક જીવનની નશ્વરતાનુ કેટલુ પ્રતિભાવત વર્ણન છે!

માનન આવત દેખિ કરિ કલિયા કરી પુકાર,
ફુલે ફુલે ચુની લિયે, કાલ્હિ હમારી બાર

કાળને આવતો જોઇને અણઉઘડયુ યૌવન પોકાર કરી ઉઠે છે કે આજે તું વૃદ્ધોને લઇ જાય છે, પણ કાલે અમારોય વારો આવવાનો છે.

બાઢી આવત દેખિ કરિ તરિવર ડોલન લાગ,
હમ કટેકી કુછ નહી, પખેરુ ઘર ભાગ

રેલ એ કાળ છે, વૃક્ષનુ ડોલન એ વૃદ્ધાવસ્થાનો કપ છે, પક્ષી આત્મા છે આ ડોલન આત્માને ચેતવણી આપે છે કે શરીરના વિનાશનુ દુખ ન કરીને બ્રહ્મતત્ત્વમાં લીન થવાનો પ્રબંધ કરો. વૃદ્ધાવસ્થાના કપનુ કેવુ આર્થક રૂપક છે?

નાશ માત્ર નાનાઓનો છે, અને મોટાઓનો નથી, એમ નથી, નાશ તો સર્વનો છે:

ફાગુણ આવત દેખિ કરિ બન રુના માંહિ,
ઉંચી ડાલી પાત હૈ, દિન દિન પીલે થાહિ.

કબીરની ચમત્કારપૂર્ણ ઉલટી ધારા રહસ્યપૂર્ણ અને પ્રસિદ્ધ છે. કઠોપનિષદ પ્રમાણે મનુષ્યનું શરીર રથ છે જેને ઇન્દ્રિયોના ઘોડા જોડેલા છે, ઘોડાઓને મનની લગામ છે, જે બુદ્ધિ રૂપી સારથીના હાથમાં છે. પરમ પદનો પ્રવાસી આત્મા આ રથમાં અસવાર છે, એની ઇચ્છાનુસાર એના રથનું પરિપાલન થવું જોઇએ. શરીર સેવક છે, આત્મા સ્વામી છે. આ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. પરંતુ સ્વામી સુઇ જાય અને ઘોડાની લગામ નિરંકુશ ઢીલી પડી જાય ત્યારે આ ક્રમ ઉલટાઇ જાય છે. સ્વામીનું સ્થાન સેવક લઈ લે છે. રથને આધીન થઇને સ્વામી ભટકતો ફરે છે અને ઘોડાઓ (ઇન્દ્રિયો) અને રથ-(શરીર)ના સ્વચ્છંદી આચરણને પરિણામે સ્વામીજીને (આત્મા) અનહદ કષ્ટો પડે છે. ભવસાગરમાં પડેલા માણસોને આ ઉલટી અવસ્થાને ખાસ કરીને કબીરે પોતાની ઉલટ ધારામાં વ્યંજિત કરીને લોકોને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખ્યા છે.

ઐસા અદ્‌ભુત મેરા ગુરૂ કથ્યા, મૈં રહ્યા ઉભૈ ખૈ
મૂસા હસ્તી સોં લડૈ, કોઈ વિરલા પેખૈ
મૂસા બૈઠા બાંબિમૈં લારૈ સાપણિ ધાઇ,
ઉલટિ મૂસૈં સાપિણ ગિલી યહુ અચરજ ભાઇ.
ચીંટી પરબત ઉખણ્યાં, લે રાખ્યો ચૌડે,
મૂર્ગા મીનકી સૂં લડૈ ઝલ પાણી દૌડૈ.
સુરહી ચૂંપૈ બછનાલિ, બછા દૂધ ઉતારૈ,
ઐસા નવલ ગુણી ભયા સારદૂલહિ મારૈ.

ભીલ લુકયા બન બીઝમેં, મસા મર મારૈં,
કહૈ કબીર તાહિ ગુરૂ કરો, જો મા પદહિ બિચારે.

સર્ગનું કારણ પરબ્રહ્મ કોઇનું કાર્ય નથી, એ વાતનો સંકેત કરનાર આ રહસ્યપૂર્ણ પદ રહ્યું:

બાઝકા પૂત, બાપ બિન જાયા, બિન પાઉં તરવર ચઢિયા,
અસ-બિન પાખર, ગજબિન ગુડિયા, બિન ખડ઼ે સંગ્રામ લડિયા.
બીજ-બિન અંકુર, પડે બિન તરવર,
બિન સાખા તરવર ફલિયા,
રૂપ-બિન નારી પુહુપ-બિન પરિમલ
બિન-નરે સર ભરિયા.

કબીરે કવિતાને ખાતર કવિતા નથી કરી. એમની વિચારધારા સત્યની શોધમા વહી છે. એનો પ્રકાશ કરવો એજ એમનું ધ્યેય છે. એટલે એમની વિચારધારા જીવનપ્રવાહથી જૂદી નથી. એમા એમનું હૃદય તરબોળ છે. કબીર સાહેબની રચનાઓ વિપુલ છે. અનેક ઠેકાણે અર્થ, રૂપ, વિચાર અને ઉપમાઓની પુનરાવૃત્તિનો પાર નથી. ઘણી રચનાઓ તદ્દન સામાન્ય કોટિની છે. એટલે કબીર સાહેબની શુદ્ધ કાવ્યકલાની કસોટીએ ચઢે એવી કવિતા ઓછી છે, પણ છે ખરી. અને એમા કાવ્યનાં સૌન્દર્ય, સામર્થ્ય અને આનંદ વિરાજમાન છે. કબીરે પોતાને કદિ પણ કવિ નથી કહ્યા, પોતે તો પોતાને ભક્ત જ માનતા હતા. એટલે એમની વાણીમાં બળ છે. એમની વાતોમા સાચી વાતો કહી દેનાર માણસ જેવી એક બીજા જ પ્રકારની બીહાસ છે. એમની ઘણી ઉક્તિઓ કહેવતો બનીને લોકોની જીભે વસી ગઇ છે, એ એમની સત્યભાષી પ્રતિભાનું જ રૂપ છે. સહૃદય ઉમંગની લહરોમાં જે સહજ વિદગ્ધતા એમની ઉક્તિઓમાં છે તે અત્યંત ભાવમય છે. શબ્દોની તડામારથી ચમત્કાર આણવો, એ એમની પ્રકૃતિથી વિરૂદ્ધ હતું એમની શૈલી શબ્દાડંબર બનાવીને

અર્થનો નિર્મળતાને ઢાંકી, અતિરંજન કરનારી, અથવા અર્થઘનતાથી ખડબચડી અને કઠોર બની જનારી, અરંજનીય પણ નહોતી. એમની પોતાની જ એક પ્રકારની સરળ, સચોટ લક્ષ્યવેધી પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી હતી. એમની કવિતામાં ક્યાંય પ્રયત્ન નથી દેખાતો. જેની એમને અનુભૂતિ થઇ હતી તે સત્યના પ્રકારનું સાધન બનીને કવિતા સ્વયમેવ એમની જીભે આવીને વસી છે. એટલે અલંકારો જેટલા સ્વાભાવિક આવ્યા છે તેટલા જ સ્વીકાર્યા છે, ઉપમાઓ શોધવા પાછળનાં વલખાં એમાં નથી દેખાતાં. ભાવુકતાના દૃષ્ટિબિંદુથી કલા આડંબરોનાં બંધનોથી નિર્મુક્ત તથ્ય છે.

કબીરની કવિતામાં કેટલીક ખટકે એવી વાતો પણ છે. પુનરાવૃત્તિઓને કારણે ઘણે ઠેકાણે રોચકતાનો અભાવ છે. કેટલેક ઠેકાણે એમના જ્ઞાનની શુષ્કતાનું પ્રતિબિંબ એમની ભાષા ઉપર પણ પડ્યું છે. એટલે અડધી ઉપરાંત કવિતા દાર્શનિક પદો છે. એમા શુદ્ધ કાવ્યકલા ઘણી ઓછી છે. ઘણી ઉચ્ચ કોટિની કવિતા પણ શુદ્ધ ભાષા અને છંદશાસ્ત્રના અજ્ઞાનથી કદરૂપી બની ગઇ છે. પણ કબીર સાહેબનું પ્રકટીકરણ એ હિન્દી કવિતાના શરૂઆતના દિવસો હતા. કબીરની ભાષામા પણ ઘણી બોલીઓનું મિશ્રણ છે. અવધી, ખડીબોલી, પૂર્વી, પંજાબી, વ્રજ અને અરબી ફારસીના શબ્દોનો શંભુમેળો છે. આનું કારણ એ છે કે એમણે ઘણા દૂરદૂરના સંતો સાથે સમાગમ અને સહવાસ સેવ્યો છે, એટલે ભાષા અને વ્યાકરણની સ્થિરતા એમનામાં નથી.

હિન્દીના કાવ્યસાહિત્યમાં કબીરના સ્થાનનો નિર્ણય કરવો, એ અતિ મુશ્કેલ છે. તુલનાને કાજે એક જ ક્ષેત્રના કવિઓ લેવા જોઇએ. કબીરનાં કાવ્યો મુક્તિના ક્ષેત્રમાં જાય છે, અને તેમાંય ઘણી કવિતા જ્ઞાન અને નીતિપર પણ છે. નીતિકાવ્યોની સફળતાની કસોટી એની સર્વપ્રિયતા છે. / નાનક, દાદુ, સુંદરદાસ, બંદ અને

રહીમ, એ સર્વ રહસ્યવાદી કવિઓમાં કબીરનું પદ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, શુદ્ધ રહસ્યવાદ માત્ર એમનો જ છે.

પ્રભુના દરબારમાંથી પોતાને જે દેહ મળ્યો તેને સત્કર્મોનું ચંદન કે પાપકર્મોના ડાઘ લગાવ્યા વિના જેવું નૈસર્ગિક શરીર મળ્યું હતું, તેવું જ હરિને ચરણે પાછું ધરી દીધું.

——> ઝીની ઝીની બીની ચદરિયા

કાહે કે નાના કાહે કે ભરની કૌન તારસે બીની ચદરિયા.
ઇંગલી પિંગલા તાના ભરની, સુષમન તારસે બીની ચદરિયા,
આઠ કંવલ દલ ચરખા ડોલે, પાચ તત્ત્વગુન નીની ચદરિયા.
સાઇ કો સિયત માસ દસ લાગે ઠોક ઠોક કે બીની ચદરિયા,
સો ચાદર સુરનર મુની ઓઢી, ઓઢી કે મૈલી કિન્હી ચદરિયા,
દાસ કબીર જતનસે ઓઢી જ્યાકી ત્યા ધરિ દિન્હી ચદરિયા.

કપડાંમાં અત્તરના ડાઘ લાગે કે પાનની પીચકારીના લાગે, પણ આખરે તો એ બન્નેય ડાઘ જ છે, અને તેથી ખરાબ છે. આત્માને માટે તો પુણ્ય તથા પાપ બન્નેના બંધનો સમાન રૂપે માન્યા છે. આવી અદ્ભુત સાધનાનો સાધક કબીર ઉપદેશક હતો, જ્ઞાની હતો, આચાર્ય હતો, પણ ભક્તિથી ભીંજાયલો માનવતાની વંદનાનો અધિકારી કવિ પણ હતો.

પ્રકરણ ૩ જું

કબીરની વિચારધારા

કબીરે રામાનંદજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી, પણ કબીરના 'રામ' રામાનંદજીના 'રામ'થી જૂદા હતા. એમણે તો "નિરગુણ રામ, નિરગુણ રામ જપહુ રે ભાઈ" નો ઉપદેશ કર્યો છે. એમની રામભાવના ભારતીય બ્રહ્મભાવનાની સાથે મળતી આવે છે. એઓ 'રામ' ને સગુણ અને નિર્ગુણ બન્નેથી પર માને છે. કેટલાક પંડિતોએ કબીરના પદોમાંથી કેટલાક શબ્દો શોધીને આ સગુણ અને નિર્ગુણનો વિતંડાવાદ જમાવ્યો છે અને કબીરનો આ નિર્ગુણ રામ પણ સગુણ જ છે, એવો મત સ્થાપવાનો આગ્રહ સેવ્યો છે. પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે એવી રીતે શબ્દો માત્રથી જ કબીરનો આશય સ્પષ્ટ થાય એમ નથી. એમણે શબ્દોની જરાય દરકાર કરી નથી. અને એમણે કહ્યું પણ છે "અપરંપાર કો નાઉં અનંત." બ્રહ્મના

નિરૂપણને માટે શબ્દોના પ્રયોગમા જે અત્યંત શુદ્ધિ અને સાવધાની અનિવાર્ય છે તેની કબીર સાહેબ પાસેથી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કારણ કબીરની વિચારધારા એ દાર્શનિક ગ્રંથોના અભ્યાસ કે મનનચિંતનનું પરિણામ નથી, પણ એમનાં સાક્ષાત્કાર અને સારગ્રાહી પ્રતિભાનો જ પ્રસાદ છે. ભણેલા તો એ નહોતા, એટલે એમનું જે જ્ઞાન હતું તે સત્સંગ અને આત્મસંવેદનાનું ફળ હતું. એમણે હિન્દુ અને મુસલમાન સર્વ સંત-ફકીરો સાથે સમાગમ સેવ્યો હતો. એટલે એમની વિચારસરણીમાં ભારતીય બ્રહ્મવાદનું પૂર્ણ સ્વરૂપ મળે છે. છતાં એમા કેટલીક વાતો એમણે એવા રૂપે ઉઠાવી છે કે જે મુસલમાની એકેશ્વરવાદની સાથે વધારે મળતી આવે. પરંતુ આનું કારણ એ છે કે એમનું ધ્યેય સર્વદા હિન્દુ મુસલમાન ઐક્યમા જ રહ્યું છે.

સ્થૂળ દષ્ટિથી મૂર્તિદ્રોહી એકેશ્વરવાદ અને મૂર્તિપૂજક બહુદેવવાદમાં ઘણું અંતર છે; પરંતુ જો સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરવામા આવે તો એટલું બધુ અંતર નહીં લાગે જેટલું એકેશ્વરવાદ અને બ્રહ્મવાદમાં છે. ઘણા દેવદેવીઓને જૂદા જૂદા માનવા અને સૌનાં ગુરુ એક ઈશ્વરને માનવા, એ બન્ને પરિણામે એક જ માન્યતા છે. પરંતુ બ્રહ્મવાદનો મૂળ આધાર જ જૂદો છે. એમાં લેશમાત્ર ભૈતિકવાદ નથી. એકેશ્વરવાદમા ભૈતિકવાદ છે. એ જીવાત્મા, પરમાત્મા અને જડ જગત એ ત્રણેની ભિન્ન સત્તા માને છે, અને બ્રહ્મવાદ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ એટલે ચૈતન્ય શિવાય બીજા કોઈ અસ્તિત્વને સ્વીકારતો જ નથી. એ સિદ્ધાન્ત અનુસાર તો આત્મા જ પરમાત્મા છે અને જડ જગત પણ બ્રહ્મ છે. કબીરમાં ભૈતિકવાદ અથવા બાહ્યાર્થવાદ નથી દેખાતો, અને આત્મવાદની ઝલક તો એમણે સ્થળે સ્થળે દેખાડી છે.

બ્રહ્મ જે જગતમાં એક માત્ર સત્તા છે, એના શિવાય જગતમાં બીજું કંઈ નથી. જે કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મમાથી જ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એમા જ સર્વ લીન થાય છે. કબીર કહે છેઃ

પાણી હી તે હિમ ભયા, હિમ હૈ ગયા બિલાઈ,
જો કુછ થા સોઈ ભયા, અબ કુછ કહા ન જાઈ.

સૃષ્ટિ અને બ્રહ્મનો સંબંધ દેખાડવા માટે બ્રહ્મવાદીઓ સામાન્ય રીતે બે ઉદાહરણો આપે છે. જે રીતે એક નાનાશા બીજમાં વૃક્ષ રહ્યું છે તે જ રીતે સૃષ્ટિ બ્રહ્મમા અંતર્હિત રહે છે અને જે પ્રકારે દુધમા ઘી વ્યાપ્ત છે તે પ્રકારે બ્રહ્મ પણ આ સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. કબીર કહે છે:

ખાલિક ખલક, ખલકમે ખાલિક, સબ જગ રહ્યો સમાઈ.

સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ જ્યારે પોતાની લીલાનો વિસ્તાર કરે છે ત્યારે આ નામરૂપાત્મક જગતની સૃષ્ટિ બને છે અને એને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર પાછો એ સમેટી લે છે.

ઈનમેં આપ આપ સબહિનમૈ આપ આપ સૂં ખેલૈ,
નાના ભાતિ ઘડે સબ ભાડે, રૂપ ધરિ ધરિ મેલૈ.

વેદાન્તમા નામરૂપાત્મક જગત સાથેનો સંબધ ઘણી રીતે પ્રકટ કરવામા આવે છે. એમા પ્રતિબિંબવાદ મુખ્ય છે. કબીર કહે છે

ખડિત મૂલ બિનાસ કહો કિમ બિગતહ કીજૈ,
જ્યૂ જલમે પ્રતિબિંબ ત્યૂ સકલ રામહિ જાણીજૈ.

'જે પિંડમા છે તે બ્રહ્માંડમા છે,' એવું કહીને બ્રહ્મનું નિરૂપણ થાય છે, પરન્તુ માત્ર વાક્યને આશ્રયે જ્ઞાની થનારાઓને પાછો એમા જ સંશય થાય છે. એમને માટે કબીર કહે છે:

પ્યંડ બ્રહ્માંડ કથૈ સબ કોઈ, વાકે આદિ અસ અંત ન હોઈ,
પ્યંડ બ્રહ્માંડ છાડિ જે કથિએ, કહે કબીર હરિ સોઈ.

વેદાન્તના 'કનકકુંડલ ન્યાય' અનુસાર જે રીતે સોનામાથી કુંડલ બને છે અને કુંડલને તોડીને ઓગાળી નાખીએ તો પાછું

સોનું જ બની જાય છે, એ જ રીતે નામરૂપાત્મક દશ્યોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થાય છે અને પાછા સર્વ એમા જ સમાઈ જાય છે

જૈસે બહુ કચન કે ભૂષન યે કહિ ગાલિ તવવહિંગે,
ઐસે હમ લોક વેદ કે બિછુરે સુનિહિ માહિ સમાયહિંગે

આ રીતે 'જલતરગ' ન્યાય પણ છે —

જૈસે જલહિ તરગ તરગિની, ઐસે હમ દિખલાવહિંગે,
કહૈ કબીર સ્વામી સુખસાગર હંસ હિ હંસ મિલાવહિંગે

કબીર સાહેબે આ સંબધ પોતાની મૌલિક રીતે પણ પ્રકટ કર્યો છે

જલમે કુભ, કુભમે જલહૈ, બારહિ ભીતરી પાની,
ફુટા કુભ જલ જલહિ સમાના, યહુ તન કથૌ ગિયાની

આ નામરૂપાત્મક દશ્ય એ ચર્મચક્ષુઓને દેખાય છે પાણીમાં ઘડો છે અને એની બહાર અને અદર પાણી છે બાહ્ય રૂપનો નાશ થવાથી અદર અને બહારનુ પાણી મળી જાય છે, એ પ્રમાણે બાહ્ય રૂપના અભ્યતરનો બ્રહ્મ પણ પોતાના બહારના બ્રહ્મમા સમાઈ જાય છે

ઘણી રીતે એવુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે પરિવર્તનશીલ નાશવાન દશ્યોનો આધાર જે એક અ યય તત્ત્વ ઉપર હોય છે તે જ યથાર્થ છે જે કઈ દેખાય છે તે અસત્ય છે, માત્ર માયાત્મક ભ્રાન્તિ છે કબીર કહે છે

સસાર ઐસા સુપિન જૈસા જીવન સુપિન સમાન

જે મનુષ્ય માયાના આ વિસ્તારને સત્ય સમજીને એમા લપટાઈ જાય છે તેને શુદ્ધ હંસ રૂપ જીવ અર્થાત્ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ નથી થતી બુદ્ધ દેવના 'દુ ખ સત્ય'ના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કબીરનો વિચાર પણ છે કે આ સસાર દુ ખનુ ઘર છે

દુનિયા ભાંડા દુઃખકા, ભરી મુંહા મુહ મૂખ,
અધ્યા અલહ રામકી, કુરર્હં ઊણી કૂખ.

સંસારનું આ દુઃખ માયાજન્ય છે. એટલે જે લોકો માયામાં મસ્ત થઈ જાય છે તે લોકો દુઃખમાં પડ્યા હોવા છતાં એ સમજી શકતા નથી. એ દુઃખનું જ્ઞાન તો જેમણે આ માયાજન્ય અજ્ઞાનનું આવરણ કાઢી નાંખ્યું છે તેમને જ થાય છે. માયામાં પડેલા લોકો તો દુઃખને જ સુખ માને છે.

સુખિયા સબ સંસાર હૈ, ખાવૈ અરુ સોવૈ,
દુઃખિયા દાસ કબીર હૈ, જાગૈ અરુ રોવૈ.

કબીરનું આ રૂદન એ માયામાં પડેલા દુઃખી જગતકાજેનું રૂદન છે. માયામાં પડેલ માણુસ પોતાની જ કથા વિચાર્યા કરે છે. પરમાત્માને મેળવવા એણે આ "મમતા" છોડી દેવી પડે છે.

જબ મૈં થા, તબ હરિ નહીં, અબ હરિ હૈ, મૈં નાહિં.

એટલા માટે જ્ઞાની માયાનો ત્યાગ અનિવાર્ય માને છે, પણ માયાનો ત્યાગ એ કંઈ સરળ ખેલ નથી. બહારથી એ એટલી સોહામણી અને મધુર લાગે છે કે એને છોડી છોડાતી નથી:

મીઠી મીઠી માયા તજી ન જાઈ,
અગ્યાની પુરિષ કો ભોલિ ભોલિ ખાઈ.

માયા જ વાસનાઓની જનેતા છેઃ

ઇક ડાઈનિ મેરે મન બસે, નિત ઉઠિ મેરે જિય કો ડસે,
યા ડાઈનિ કે લરિકા પાંચ રે, નિસિ દિન મોહિં નચાવૈ નાચ રે.

માયાના પાંચ પુત્રોઃ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર. મનુષ્યના અધઃપાતના આ મૂળ આધાર છે. આત્માની પારમાર્થિકતામાં આ જ પાંચ તત્ત્વો અંતરાયરૂપ છે.

કબીર કહે છેઃ

પંચ ચોર ગઢ મંઝા, ગઢ લૂટે દિવસ અરુ સંઝા,
જો ગઢપતિ મુહકમ હોઇ, તો લૂટિ ન સકે કોઇ.

માયા પાખંડની પણ માતા છે, એટલે માયાનું ઉચિત સ્થાન પાખંડીઓની સોડ છે. એટલે માયાને સંબોધન કરીને કબીર કહે છેઃ

તહાં જાઉ જહં પાટ પટંબર, અગર ચંદન ઘસિ લીના.

કર્મકાંડને કબીર પાખંડનું જ એક અંગ માને છે, કારણ પરમાત્માનો સંબંધ અંતઃકરણ સાથે છે. અંતરની ભક્તિ શરીરને પોતે જ પોતાને અનુકૂળ બનાવી લેશે. બહારનો જ માત્ર ઢોંરા તદ્દન નિરૂપયોગી છે. એ તો ઉલટું માયામાં વધારે લપટાવું છેઃ

જપ તપ પૂજા અર્ચા જોતિગ જગ બૌરાના,
કાગદ લિખિ લિખિ જગત ભૂલાના, મનહી મનન સમાના.

કબીરની ભક્તિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ભક્તિ છે. જ્ઞાનીઓની બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અને વૈષ્ણવોની સગુણ ભક્તિનાં અનિવાર્ય અંગો, એનો અપૂર્વ સમન્વય કરીને એમણે પોતાની નિર્ગુણ ભક્તિનું ભુવન રચ્યું છે. વૈષ્ણવોના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો અને વ્યાવહારિક ભક્તિના સુમેળથી કબીરની ભક્તિસાધનાનો ઉદ્ભવ થયો છે. સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારમાં, કથની અને કરણીમાં ભેદ રાખવો, એ કબીરના સ્વભાવને જ પ્રતિકૂલ હતું. વૈષ્ણવોમાં સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારમાં ભેદ દેખાય છે. સિદ્ધાન્ત રૂપે રામાનુજાચાર્યે વિશિષ્ટાદ્વૈત, વલ્લભાચાર્યે શુદ્ધાદ્વૈત અને માધવાચાર્યે દ્વૈતનો પ્રચાર કર્યો છે, પરંતુ વ્યવહારમાં સગુણ ભગવાનની ભક્તિનું ધ્યેય જ સામે મૂકાયું છે. સિદ્ધાન્ત-પક્ષનો અજ્ઞેય બ્રહ્મ, વ્યવહારપક્ષમાં મનુષ્યના રૂપમાં દેખાય છે. કબીરે આ સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારનો, કથની અને કરણીનો ભેદભાવ ભૂંસી નાંખ્યો અને વિનાશની ખાખમાંથી પોતાની અભેદ નિર્ગુણ

ભક્તિનુ સર્જન કર્યું આ ભક્તિનો બહારથી મુસલમાની ખુદાવાદ સાથે થોડો મેળ હતો.

જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે નિર્ગુણ, નિરાકાર, બ્રહ્મ શુષ્ક ચિંતનનો વિષય છે. કબીરે આ શુષ્કતા કાઢી નાખીને પ્રેમભરી વિચારધારાની વ્યવસ્થા કરી છે. કબીરના આ પ્રેમના બે પક્ષ છે: પારમાર્થિક અને ઐહિક. પારમાર્થિક અર્થમાં પ્રેમનો અર્થ લગની છે. એમા મનુષ્ય પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને સંસારની સર્વ વસ્તુઓથી વિમુખ કરીને સમેટી લે છે અને માત્ર બ્રહ્મના ચિંતનમાં જોડે છે, જ્યારે ઐહિક પક્ષમા એનો અવતાર સંસારના સર્વ જીવો ભણી પ્રેમ અને દયાના વ્યવહારમા થાય છે.

જેમને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે, તે જ અમર થઈ જાય છે કબીર કહે છે:

હમ ન મરેં મરિહૈ સંસારા, હમકૂં મિલ્યા જિવાવનહારા,
અબ ન મરૌં મરનૈ મન માના, તેઈ મુએ જિન રામ ન જાના.

માણસનો આત્મા બ્રહ્મની સાથે એક છે, અને એ જ માત્ર ચિરસ્થાયી સત્તા છે, જેનો વિનાશ નથી થતો. કબીરના અમરત્વનું આ રહસ્ય છે.

હરિ મરિ હૈ તો હમહૂ મરિહૈં, હરિ ન મરૈ હમ કાહેકુ મરિ હૈ.

પરંતુ સાક્ષાત્કાર પહેલા આ અમરત્વની પ્રાપ્તિ નથી થતી. એ પ્રેમ સ્હેજે નથી મળતો. એ સાધના માગે છે, સંપૂર્ણ સમર્પણ–આત્મોત્સર્ગ વાંછે છે

કબીર ભાટી કલાલ કી બહુતક બૈઠે આઈ,
સિર સૌંપે સોઈ પિવૈ, નહિ તો પિયા ન જાઇ.

માણસ જ્યારે સમર્પણની પરમ સીમાએ પહોંચે છે, ત્યારે એને માટે આ પ્રેમ અમૃત બની જાય છે.

નીઝર ઝરૈ અમીરસ નીકસૈ તિહિ મદિરાવલી છાકા.

આ પ્રેમનો શરાબ જે માણસ એક વાર પીએ છે તેનો જીવનપર્યંત નશો ઉતરતો નથી. તનમનની એ શુદ્ધિ ભૂલી જાય છે:

હરિરસ પિયા જાનિએ, કબહુ ન જાય ખુમાર,
મૈમંતા ઘૂમત રહે, નાહી તનકી સાર.

આ જ પરમાનંદની અવસ્થા છે. આમા મનુષ્યનો લૌકિક અંશ, જે અજ્ઞાનની અવસ્થામા મુખ્યત્વે રહે છે તેને પોતાનામા રહેલા આત્મત્વનુ જ્ઞાન થાય છે અને એને બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્યની અનુભૂતિ થાય છે. આ સાક્ષાત્કારથી માણસ બ્રહ્મ બની જાય છે. **ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति** ઉપનિષદના **"तत्त्वमसि"** અથવા **सोऽहम्** નુ આ જ રહસ્ય છે

તૂ તૂ કરતા તૂ ભયા, મુઝમે રહી ન હૂ,
વારી ફેરી બલિ ગઇ, જિત દેખૌ તિત તૂં.

એ સાચુ છે કે ઐહિક અર્થમા નિરાકાર, નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રેમનુ અવલબન બની ન શકે, માત્ર ચિંતનનો જ વિષય થઈ રહે. પરંતુ એ નિરાકારની આ વિશ્વવિસ્તૃત સૃષ્ટિમા એ મૂળતત્ત્વની સત્તાનો આભાસ મળે છે, એટલે નિર્ગુણ ભક્ત સંસારના સમસ્ત પ્રાણિઓને પ્રેમ અને દયાના પાત્ર બનાવી લે છે કબીરનો પ્રેમ મનુષ્યો સુધી પરિમિત નથી, પરમાત્માની સૃષ્ટિના સમસ્ત જીવ-જંતુ પણ એની સીમામા આવી જાય છે, કારણ "સબૈ જીવ સાઇકે પ્યારે હૈ" અગ્રેજી કવિ કોલરિજે આ જ ભાવને વ્યાપક રીતે પ્રકટ કર્યો છે

He prayeth best who loveth best
All things both great and small,
For the dear God who loveth us,
He made and loveth all.

કબીરની વિચારધારાનાં મૂળતત્ત્વો જોયા પછી, હવે આપણે એ મૂળતત્ત્વોનાં કેટલાંક આવશ્યક સ્વરૂપોનો વિગતવાર વિચાર કરી લઇએ. આ સ્વરૂપોમાં કબીરનો રહસ્યવાદ, દિવ્ય લગ્નસંબંધની ભાવના, આનંદનું સ્વરૂપ, ગુરૂપૂજન, કબીર અને હઠયોગ, કબીર અને સુફીમત અને અનન્ત સંયોગની અવસ્થા,—એ એમની વિચાર-આકરના અમૂલ્ય હીરા છે, અને એ હીરાઓના સ્વરૂપદર્શન વિના કબીરની વિચારધારાનું સમ્યક્ જ્ઞાન અશક્ય છે. આ સ્વરૂપોમાંથી 'હઠયોગ' અને 'રહસ્યવાદ' એ ખૂબ વિસ્તાર માગતા હોવાથી આપણે એમને જૂદા જ પ્રકરણમાં છેડીશું. બાકીના સ્વરૂપોનો અહીં વિચાર કરીએ.

દિવ્ય લગ્નસબંધ

પ્રેમનું તત્ત્વ માનવથી સ્વતંત્ર કોઈ જૂદી સૃષ્ટિમા પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતું હોય એમ આપણને લાગે છે. અર્થાત્ આપણને જીવનમા જેવુ દેખાય છે તેવું તેનુ ખરૂ સ્વરૂપ ન હોય, અને માનવના માનેલા હેતુઓથી સ્વતંત્ર તેનો કોઈ હેતુ હોય, એ બન્ને સંભવિત છે. પ્રેમનું તત્ત્વ આપણી દુનિયામાં પ્રકટ થાય છે તે ત્રણ દિશામાનથી મર્યાદિત સૃષ્ટિમા વ્યક્ત થઈ અટકી જતું નથી. એ દલીલ કેટલાક વર્તમાન મીમાંસકો—રશિયન ફિલસુફ ઉસ્પેન્સ્કી અને અંગ્રેજ ચિંતક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ—સ્વીકારે છે. તેનુ ઉચ્ચતર સ્વરૂપ ત્રણ દિશામાનથી પર હોય એવા કોઈ જગતમા હોય, એ શક્ય છે. સ્વયંભૂ આનંદનુ જીવનમા વ્યક્ત થતું સ્વરૂપ તે પ્રેમ. દ્વૈતમાં અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર કિમિયો તે પ્રેમ, વ્યક્તિ અને વિશ્વ, આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના દ્વૈતને ઓગાળનાર રસાયન તે પ્રેમ. કવિવર ટાગોરે એમના 'સાધના' નામના પુસ્તકમાં પ્રેમનું આવું દર્શન કર્યું છે:

"જીવનના સર્વે વિરોધો પ્રેમમાં લય પામે છે. કેવળ પ્રેમમાં જ

એક અને બે પરસ્પર વિરોધી હોતાં નથી પ્રેમમા ગતિ અને સ્થિતિ એક બિંદુમા મળે છે પ્રેમમા અનુભવાતી શાન્તિ અતિશય વેગવાન ગતિનો અને ક્રિયાશીલતાનો નમૂનો હોય છે નરી શાન્તિ અને અવ્યાહત શક્તિ બન્ને પ્રેમમા એકઠી મળે છે પ્રેમમા નફો અને નુકસાન પરસ્પર વિસવાદી ન હોઇ સવાદી બની રહે છે પ્રેમના ચોપડામાં જમા અને ઉધાર બન્ને એક જ બાજુએ લખાય છે, અને બેટને નફામા ઉમેરવામા આવે છે પ્રેમને એક છેડે વ્યક્તિ અને બીજે છેડે વ્યક્તિત્વ-રહિતતા – બિનંગતતા આવી રહેલી છે એક બાજુ આગ્રહભર્યો ઉદ્ગાર હોય છે 'આ રહ્યો હું," તેની સામી બાજુએ તેટલો જ બળવાન વિચાર હોય છે "હું છુ જ નહી " પ્રેમમા બધન અને મુક્તિ એક બીજાના વિરોધી નથી હોતા, કારણ કે પ્રેમ સૌથી વધારે મુક્ત હતા સૌથી વધારે બદ્ધ છે. પ્રેમની ગુલામી પણ તેની મુક્તિના જેવી જ કીર્તિકર હોય છે

' પ્રેમ એ વિગટની મહાન શક્તિ છે. તેના વિકારી ક્ષુદ્ર અને પાશવ સ્વરૂપો એ માનવની પ્રકૃતિમા રહેલી અશુદ્ધિઓને આભારી છે પરતુ જેમ જેમ પ્રેમ વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે તેમ તેમ તેના ઉચ્ચતર સ્વરૂપો વધારે ને વધારે આગળ પડતા જાય છે માનવ જાતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ, ભૂતમાત્ર પ્રત્યે અનુકપા અને પ્રેમ, તથા ભગવાન માટે ઝ૫ના કરતો પ્રેમ, એ તેના ઉચ્ચતર સ્વરૂપો છે આ ઉચ્ચ પ્રકારનો પ્રેમ આત્મસમર્પણ કરે છે, પરતુ કશો બદલો વાછતો નથી વિશ્વ સકલને ઊર્ધ્વ ગતિ પ્રત્યે ખેચનાર એ દિવ્ય પ્રેમ છે અજ્ઞાનભરી દશામાથી સૃષ્ટિનુ તેના સરજનહાર ભણી ધાવુ તેનું નામ પ્રેમ સૃષ્ટિ અને સરજનહાર વચ્ચે પરસ્પર જામેલી એ સયોગક્રિયા તે પ્રેમ

"રહસ્યવાદમા પણ પ્રેમનુ આદિ સ્થાન છે, પણ પ્રેમનો આદર્શ કઈ પરિસ્થિતિમા પૂર્ણ થાય છે, એ વિચારીએ માતાપુત્ર, પિતાપુત્ર, મિત્રમિત્ર,-એના વ્યવહારમા એ પૂર્ણ નથી થતો, એવું

કારણ હોય છે આ સબધોમા સ્નેહની પ્રધાનતા હોય છે સરળતા, દયા, સહાનુભૂતિ એ સર્વ સ્નેહના સ્વભાવો છે આનાથી હૃદયની ભાવનાઓ એક શાન્ત વાતાવરણમા વિકસિત થાય છે જીવો પ્રત્યે સાધુસતોની કોમળ સહાનુભૂતિ એ સ્નેહનુ પૂર્ણ ચિત્ર છે એનાથી ઇન્દ્રિયો સ્વસ્થ બનીને શાન્તિ અને સરળતાથી પુષ્ટ બને છે, પરતુ પ્રેમ આ સ્નેહથી ભિન્ન છે આ પ્રેમમા એક પ્રકારની મસ્તી હોય છે, નશો હોય છે, ખુમારી હોય છે ઇન્દ્રિયો મનવાળી બનીને પોતાના આરાધ્યની ખોજ કરે છે શાન્તિને બદલે ત્યા વિહ્વળતા હોય છે આ પ્રકારના પ્રેમની પૂર્ણતા પતિ-પત્નિના સબધમા જ થાય છે રહસ્યવાદ અને સુફીયતમા આત્મા-પરમાત્માના પ્રેમની પૂર્ણતા મુખ્ય છે, એટલે એની પૂર્તિ ત્યારે જ થઇ શકે છે, કે જ્યારે આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે પતિ-પત્નિનો સબધ સ્થાપિત થઇ જાય'

આ સબધમા પ્રેમની એ મહાન શક્તિ છુપાયેલી હોય છે આ પ્રેમને આધારે આત્માને પરમાત્મામા મળવાની ક્ષમતા આવે છે આ પ્રેમમા વાસનાનો વિસ્તાર નથી હોતો, સાસારિક સુખોની વૃત્તિ પણ નથી હોતી લૌકિક રતિમા આત્મામાથી પ્રેમ નીચે ઉતરી સ્થૂળ દેહમા સભોગ અથવા વિપ્રલભ શૃગારમા પરિણમે છે અલૌકિક માધુર્યભક્તિમા સ્થૂલ દેહની સ્થૂળ કામવાસના પલટાઈ 'રસમય' પરમાત્માની દિવ્ય મૂર્તિમા પરા ભક્તિ રૂપે પલટાય છે લૌકિક રતિનું આલબન સચેતન શરીર છે અલૌકિક માધુર્યભક્તિનુ આલબન પરમેશ્વરની રસમયમૂર્તિ છે અને જીવ-ઇશ્વર વચ્ચે વિલક્ષણ મધુરવાસ સ્થાથી બધાયેલો હોય છે એટલે પ્રેમની પૂર્ણતાને માટે આત્મા-પરમાત્માનો આવો પ્રેમસબધ અનિવાર્ય છે હૃદયના સ્પષ્ટ ભાવોની સ્વતત્ર વ્યજના થયા વિના પ્રેમની અભિવ્યક્તિ નથી થઈ શકતી એક પ્રાણમાથી બીજા પ્રાણમા ઓગળી જવાની તમના જાગ્યા વિના પ્રેમમા પૂર્ણતા નથી આવી શકતી એક ભાવના જ્યા સુધી બીજી

ભાવનામા લય નથી પામતી ત્યા સુધી પ્રેમમા મરતી નથી આવતી. પોતાની આકાક્ષાઓ, આશાઓ, અભિયાનાઓ સર્વ કઈ આરાધ્યને ચરણે સમર્પણ કર્યા વિના પ્રેમમા સન્નિષ્ઠા નથી આવતી એટલે જ પ્રેમની આ સ્વતન્ત્ર વ્યજનાને પ્રકટ કરવા માટે મોટા મોટા રહસ્યવાદીઓએ અને સુફિયોએ આત્મા અને પરમાત્માના સંબધને પતિપત્નીના સબધ રૂપે જ વિશ્વમા પ્રગટ કર્યો છે રહસ્યવાદના પ્રેમમા આત્મા સ્ત્રી બનીને પરમાત્માને કાજે તનમે છે અને સુફીમતમાં જીવાત્મા પુરુષ બનીને પ્રભુરૂપી સ્ત્રીને કાજે ઝખે છે આ જ પ્રેમના સયોગમા રહસ્યવાદ અને સુફીવાદની પૂર્ણતા છે. પ્રેમના આ જ સયોગને દિવ્ય લગ્નમવ કહે છે

કબીરે પણ પોતાના રહસ્યવાદમા આત્માને સ્ત્રી માનીને પુરુષરૂપી પરમાત્મા પ્રતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમનુ નિરૂપણ કર્યું છે આ પ્રેમના સયોગમા જ્યા સુધી પૂર્ણતા નથી આવતી ત્યા સુધી આત્મા વિરહિણી બનીને ઝખ્યા કરે છે. આ વિરહવ્યથા એ રાધાની કૃષ્ણ માટે હતી, એવી દિવ્ય વિરહવ્યથા છે શુષ્ક તર્કવાદ વડે જે સાધ્ય નથી તે અહત્તાનો દુષ્કર વિલય દિવ્ય પ્રેમભાવમા સમસ્ત ચૈતન્યનુ પીગળી જવુ, જડ શરીરની અવિદ્યાભરી પ્રકૃતિમા દિવ્ય સ્વયભૂ આનદની સ્થાપના કરવાની ઝખના છે કબીરે વિરહનું વર્ણન એવી વિદગ્ધતા પૂર્વક કર્યું છે કે આપણને એવુ જ લાગે છે કે જાણે એનો આત્મા એ દિવ્ય વિરહવ્યથા તીવ્ર રીતે અનુભવે છે જે પ્રકારે વિરહિણીના હૃદયમા એક કલ્પના કરુણાના સો સો વેષ લઇને આસુ વહા યા કરે છે, એ જ રીતે કબીરના મનનો એ એક જ ભાવ કરુણાના કેટલાય સ્વરૂપોમા પ્રકટ થયો છ વિરહિણી પ્રતીક્ષા કરે છે, પ્રિયની વાતો સંભારે છે, ગુણવર્ણન કરે છે, વિલાપ કરે છે, આશા અને ધીરજથી મનને આશ્વાસન આપે છે, યાચના કરે છે, એ પ્રભુને અનેક રીતે સભારે છે અને ઝખે છે એની વિરહવ્યથાથી તે તડફડે છે, પોતાની કરુણાજનક અવસ્થા પર પોતે જ વિચાર કરે છે, અને

હજારો આકાંક્ષાઓનો ભાર લઇને, ઉત્સુકના અને અભીપ્સાઓનો સમૂહ લઇને યાચનાની તીવ્ર ભાવના એકી સાથે પ્રકટ થઇને વાચા ધારણ કરે છે.

નૈના નિઝર લાઇયા, રહટ બસે નિસ જામ,
પપિહા જ્યૂં પિવપિવ કરૌં, કબ રે મિલહુગે રામ.

કેટલી કરૂણ યાચના છે! કરૂણામાં ધોવાઇને ભિક્ષુક પ્રાણનું કેવું વિશુદ્ધ સ્પષ્ટીકરણ છે. આ જ આત્માનો વિરહ છે; જેમાં એ રડી રડીને કહે છે:

બાલ્હા આવ હમારે ગેહ રે,
તુમ બિન દુખિયા દેહ રે.
સબ કો કહે તુમ્હારી નારી મો કો ઇહૈ અદેહ રે,
એકમેક હૈ સેજ ન સોવૈ તબ લગ કૈસા નેહ રે.
આન ન ભાવૈ, નીંદ ન આવૈ, ગ્રિહ બન ધરૈ ન ધીર રે,
જ્યૂં કાંમી કો કામ પિયારા, જ્યૂં પ્યાસે કો નીર રે.
હૈ કોઇ ઐસા પર ઉપકારી હરિસૈં કહૈ સુનાઇ રે,
ઐસે હાલ કબીર ભયે હૈ, બિન દેખે જીવ જાઇ રે.

આ વિરહથી આત્માનું અસ્તિત્વ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, અને પ્રભુ ભણી ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. અંડરહીલે પોતાના "મીસ્ટીસીઝમ" માં લખ્યું છે: "રહસ્યવાદી વારંવાર આપણને એવો જ વિશ્વાસ કરાવે છે કે આનાથી વ્યક્તિત્વ ખોવાઇ નથી જતું, પણ વધારે સત્ય બને છે." *

કબીરની વિરહવ્યથાનાં થોડાંક વિશેષ ઉદાહરણો જોઇએ, એટલે એ દિવ્ય વલવલાટની વેદનાનું સ્વરૂપ કંઇક સ્પષ્ટ થશે.

---

* "Over and over again they assure us that personality is not lost, but made more real."

ઋતુ ફાગુન નિયરાની
કોઇ પિયાસે મિલાવે,
પિયાકો રૂપ કહા લગ બરનું,
રૂપહી માંહી સમાની.
જો રંગ રંગે સકલ છબી છાઇ
તન મન સભી ભૂલાની.
યો મત જાને યહિ રે ફાગ હૈ
યહ કુછ અકથ કહાની.
કહે કબીર સુનો ભાઇ સાધો
યહ ગત વિરલે જાની.

× × ×

પિયા મેરા જાગે,
મેં કૈસે સોઇરી,
રાત દિવસ હમકો બુલાવે
મેં ન સુની રચ રહી સંગ જારરી.
કહે કબીર સુનો સખી સયાની
બિન પ્રેમ પ્રિયા મિલે ન મિલાનીરી.

× × ×

રા દિન સાલે ઘાવ, નીંદ આવે નાહિ,
યા મિલનકી આસ, નૈહર ભાવે નહિ.
લ ગગે ગગન કિંવાડ, મંદિર ઉજીયાર ભયો,
પો હે પુરૂષસે ભેટ, તન મન બાર દયો.

× × ×

કૈસે જીવેગી વિરહની પિયા બિન,
કીજે કૌન ઉપાય?

દિવસે ન ભૂખ, રૈન નહિ સુખ હૈ,
જૈસે કલજુગ જામ.
ખેલત ફાગ છાંડ ગયો સુંદર,
તજ ચલે ધન, ઓર ધામ,
વન ખંડ જાય નામ લો લાવો
મિલ પિયા સુખ પાય,
તડપત મીન વિના જલ જૈસે
દરશન લીજે ધાય,
વિના આકાર રૂપ નહિ રેખા,
કૌન મિલેગી આય.
આપન પુરૂષ સમજ લે સુંદરી
દેખો તન નિરતાય,
રાગ સ્વરૂપી જીવ પિયા બુઝો
છાડો ભર્મકી ટેક,
કહે કબીર આવ નહિ દુજા
યુગ યુગ હમ હમ એક.

× × ×

મિલના કઠિન હે કૈસે મિલુગી પિયા જાય,
સમજ સોચ પગ ધરૂ યતનસે બાર બાર ડીગ જાય.
ઉંચી ગૈલ રાહ રૂપટીલી પાવ નહિ ઠહરાય,
લોકલાજ કુલકી મરજાદા દેખત મન સકુચાય.
કહા રે સાંઇ વસૂં પીયગ્મેં,
લાજ તજી ન જાય.

શમસ્ત તબરીજે પરમાત્માને પત્ની માનીને પોતાની વિરહવ્યથા આ રીતે પ્રકટ કરી છેઃ "આ પાણી અને માટીના ઘરમાં તારા

વિના આ હૃદય ખરાબ છે. કાં તો તું ઘરમાં આવ, નહિ તો હું આ ઘર છોડી દઉં છું."*

કબીરે કહ્યું છે:

> કહે કબીર હરિ દરસ દિખાઓ,
> હમહિં બુલાવો, કિ તુમ ચલ આઓ.

આ પ્રકારના વિરહમાં આત્મા જ્યારે પોતાના સર્વ વિકારોનો નાશ કરે છે, પોતાનાં આંસુઓથી પોતાની દુષ્ટતા ધોઇ નાંખે છે, પોતાની ઝંખનાના અગ્નિમાં દુર્ગુણોને બાળી નાંખે છે, ત્યારે પ્રભુને દ્વારે જઇને એનાં દર્શનને માટે યોગ્ય બને છે.

પરમાત્માને શરાબ-પાણીની જેમ મળતાં પહેલાં આત્માનું પરમાત્માથી જે સામીપ્ય થાય છે તેને જ આધ્યાત્મિક ભાષામાં દિવ્ય લગ્નસંબંધ કહે છે. આ સ્થિતિમાં આત્મા પોતાની સમસ્ત શક્તિઓ પ્રભુને સમર્પિત કરી દે છે, પોતાની સર્વ ભાવનાઓ પ્રભુની વિભૂતિમાં લીન કરી દે છે અને પોતે પરમાત્માની આજ્ઞાંકિત સ્વરૂપિણી બની રહે છે. તીવ્ર વિરહવ્યથા પછી જ્યારે આત્માને પ્રભુની અનુભૂતિ થવા માંડે છે ત્યારે એ ઉમંગથી બોલી ઉઠે છે:

> બહુત દિનન થેં મૈં પ્રીતમ પાયે,
> ભાગ બડે ઘર બૈઠે આયે.
> મંગલચાર માહિ મન રાખોં,
> રામરસાઇણુ રસના ચાખોં.

---

* દર ખાના એ આવો ગિલ
વે મુરત ખરાબ ઇ દિલ
યા ખાના દર આ એં જા
યા ખાના બિપર દાઝમ

'- દીવાની શમસ્ત તબરીઝ

મંદિર માંહિ ભયા ઉજિયાગ,
મૈં સુતી અપના પીવ પિયારા.
મૈં રવિ રાસી જે વિધિ પાઇ,
હમહિ કહા યહુ તુમહિ બઢાઇ.
કહૈ કબીર મૈં કછૂ ન કીન્હા,
સખી સુહાગ રામ મોહિં દીન્હા.

આવી અવસ્થામા એને એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ થાય છે. એને પરમાત્માની ઉચ્ચતા અનુભવાય છે, અને પોતાની ઉત્સુકતાની સાર્થકતા જણાય છે. આ ઉત્સુકતામા આખું જીવન એક ચક્રની જેમ ઘુમરી ખાયા કરે છે. આત્મા પોતાના આનદમાં મસ્ત બનીને પ્રભુની દિવ્ય શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ અપૂર્વ ખુમારીમા આનંદ અને ઉલ્લાસની એક મતવાલી ધારા વહેવા માંડે છે. માધુર્યમા જ એની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ સમાઇ જાય છે, માધુર્યમા જ એનું સર્વ તત્ત્વ મગી જાય છે, માધુર્યમા જ એનુ અસ્તિત્વ લય પામે છે.

આ જ દિવ્ય લગ્નસંબંધ—પ્રેમસંબધની સાર્થકતા છે.

આનંદ

આત્મા જ્યારે પરમાત્માની વિભૂતિઓનો અનુભવ કરવા અગ્રેસર થાય છે, ત્યારે એમા કેટલી ઉત્સુકતા, કેટલો ઉમગ હોય છે? એ ઉત્સુકતા અને એ ઉમંગમા એની સર્વ ભાવનાઓ જાગી ઉઠે છે, અને દિવ્ય અનુભૂતિને કાજે વ્યગ્ર થઇ જાય છે. આત્મા જ્યારે પોતાના વિકાસના પથ પર પ્રભુની દિવ્ય શક્તિઓને જૂએ છે ત્યારે એને એક અલૌકિક આનંદનો પ્રવાહ સાંસારિક તત્ત્વોમાંથી ખેચી લે છે, એટલે જ રહસ્યવાદીઓ સંસારના બાહ્ય ચિત્રને ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જૂએ છે.

રે યામેં ક્યા મેગ, ક્યા તેરા,
લાજ ન મરહિ કહત ઘર મેરા.
(કબીર)

એ જ્યારે એક વાર પ્રભુના અલૌકિક સૌન્દર્યને પોતાનાં દિવ્ય ચક્ષુઓ વડે નીરખે છે, ત્યારે એના હૃદયમાં સંસારને માટે પછી મોહ નથી રહેતો. સંસારની સુન્દરમા સુન્દર ચીજ એને મોહિત નથી કરી શકતી. એ એને માયાની જંજાળ માને છે. આત્માને મોહમા ફસાવનાર ઇન્દ્રધનુષ્ય માને છે. બીજું કારણ એ પણ છે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓ એને પોતાના સૌન્દર્યપાશમાં એવી રીતે બાંધી લે છે કે બીજી બાજુ જોવાનો એને અવકાશ જ નથી રહેતો એના હૃદયમા આનંદની એ રાગિણીના સૂર ગુંજે છે કે એની સામે સંસારના અતિ આકર્ષક સૂરો પણ નીરસ લાગે છે. એ ઇશ્વરના ધ્યાનમા એટલો મસ્ત થઈ જાય છે કે સંસાર એને પછી પાછો ખેંચી શકતો નથી.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે જે આત્માએ આ આનંદને પોતાની સ્થૂલ ભૂમિકા સુધી સ્થાપિત કર્યો છે, તે સદા મસ્ત આત્મા સંસારનો બહિષ્કાર નથી કરતો. કારણ એ માને છે કે સંસારનું સૌન્દર્ય પણ એ અનન્ત સૌન્દર્ય પ્રતિ જવાનું એક સાધન છે.

કબીરનો આત્મા આ પ્રકારનો હતો. કબીરે સંસારની અજ્ઞાનતા વર્ણવીને પણ સસારનો ત્યાગ નથી કર્યો. સંસારમા રહીને એમણે પોતાની જીવનસિદ્ધિ સાર્થક કરી છે.

પરમાત્માને માટેની ઝંખનામાં એક પ્રકારનો જે અલૌકિક આનંદ મળે છે તેમા પ્રત્યેક રહસ્યવાદી લીન રહે છે. આ આનંદ બે પ્રકારનો હોય છે: સ્થૂલ આનંદ અને દિવ્ય આનંદ. સ્થૂલ આનંદમા શરીરની સર્વ શક્તિઓ ઇશ્વરની અનુભૂતિથી પ્રસન્ન થાય

છે, આનંદ અને ઉલ્લાસમા લયલીન બની જાય છે. દિવ્ય આનંદમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ લુપ્ત થવા માડે છે, શરીર મૃતપાય જેવું લાગે છે, ચેતના શૂન્ય થવા માડે છે, માત્ર હૃદયની ભાવનાઓ અનંત શક્તિના આનંદમા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

અડરહીલે એમના પુસ્તકમા આ આનંદની ત્રણ અવસ્થાઓ માની છે. શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક. પણ ખરી રીતે એ ત્રણ અવસ્થાઓ બે વિભાગમા જ વહેચાઈ જાય છે, સ્થૂલ અને દિવ્ય

પહેલા આપણે આનંદનું રૂપ શારીરિક સ્થિતિમા જોઇએ. જ્યારે આત્માએ એક વાર પ્રભુની અલૌકિક શક્તિઓ સાથે પરિચય કરી લીધો ત્યારે એ પરિચયની સ્મૃતિમા હૃદયની સમસ્ત ભાવનાઓ આનદમય થઇ જાય છે. એની અસર પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય પર પડે છે. એ સમયે રહસ્યવાદી પોતાના અગોમા એક પ્રકારનો અપૂર્વ અનુભવ કરે છે એનુ પ્રત્યેક અવયવે અવયવ આનદથી સ્ફુરિત થઇ જાય છે. અગ-પ્રત્યંગમા રોમાચ ઉઠે છે.

કબીરે આ આનંદનું સુદર વર્ણન કર્યું છે

હરિ કે પારે બડે પકાયે, જિનિ જાયે તિન ખાયે,
ગ્યાન અચેત ફિરૈ નર લોઇ
તા થૈ જનમિ જનમિ ડહકાયે
ધોલ મંદલિયા બૈલ રબાબી
કઉઆ તાલ બજાવૈ,
પહરિ ચોલ નાગા દહ નાચૈ,
ભૈંસા નિરતિ કરાવૈ,
સ્યંઘ બૈઠા પાન કતરૈ,
ધૂંસ ગિલૌરા લાવૈ,

ઉદરી બપુરી મંગલ ગાવે
કછૂ એક આનંદ સુનાવે.
કહે કબીર સુનહુ રે સંતો!
ગડરી પરબત ખાવા,
ચકવા બૈઠિ અંગારે નિગલે
સમંદ આકાસા ધાવા.

કબીરે ભિન્ન ભિન્ન ઇન્દ્રિયોના ઉલ્લાસનું નિરૂપણ ભિન્ન ભિન્ન જનાવરોના કાર્ય–વ્યાપારો દ્વારા કર્યું છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અથવા કર્મેન્દ્રિયોના વિલક્ષણ ઉલ્લાસનું વર્ણન સંસારના કયા રૂપક દ્વારા કરી શકાય? શારીરિક આનંદની વિચિત્રતાને માટે "રયધ બૈઠા પાન કતરૈ, ધૂસ ગિલૌરા લાવૈ" વિના બીજી શી રીતે બતાવી શકાય! રહસ્યવાદીએ આ વિલક્ષણતા બરાબર એવી લાક્ષણિક રીતે પ્રકટ કરી છે. આ શારીરિક આનંદનુ ઉદાહરણ થયુ.

દિવ્ય આનંદમા આત્મા આ સંસારના જીવનમા એક અલૌકિક જીવનની સૃષ્ટિ રચે છે. આ સ્થિતિમા આત્મા કેવળ એક જ વસ્તુમાં કેન્દ્રીભૂત થઇ જાય છે. અને એ છે પરમાત્માના પ્રેમની અનુભૂતિઃ

> રામરસ પાઇયા રે તાથે બિસરિ ગયે રસ ઔર.
> (કબીર)

એ સમયે બાહ્યેન્દ્રિયો સાથે આત્માનો સબંધ નથી રહેતો. એ અલૌકિક આનંદમૂર્છા–આનંદસમાધિ હોય છે. આત્મા એ સમયે સ્વતંત્ર થઇને પોતાના પ્રેમમય દિવ્ય જીવનની સૃષ્ટિ રચે છે. આવી સ્થિતિમાં આત્મા ભાવોન્મોદમા શરીર સહિત મૂર્છિત–સમાધિસ્થ પણ થઇ જાય છે. એ વખતે આત્મા સસારનો કોઇ ધ્વનિ ગ્રહણ કરી શકતો નથી, અને શરીર પણ કોઈ કાર્ય સભાન રીતે કરી શકતું નથી. આત્મા અને શરીરની આ એકત્ર આનંદસમાધિ, એ રહસ્યવાદીની ઉત્કૃષ્ટ અને અનુપમ સાર્થકતા છે.

આત્માની આ અવસ્થા પહેલાં અથવા પછી ભાગવત પ્રેમનો ઓત એટલા વેગથી ઉભરે છે કે એની ગતિમાં સંસારની કોઈ ભાવના ઉતરી શકતી નથી. એ વખતે આત્મામાં પરમાત્મતત્ત્વ હોય છે. એ અલૌકિક પ્રેમપ્રવાહમાં એટલી શક્તિ હોય છે કે એ આત્માની સામે એક અવ્યક્ત અલૌકિક સત્તાનું ચિત્ર ઉપજાવી દે છે. આત્મામાં રહેલી ઈશ્વરીય સત્તા સ્પષ્ટ રૂપે એની સામે આવી જાય છે.

કબીરે આ દિવ્ય આનંદનું વર્ણન વિવિધ સ્વરૂપે અને પ્રકારે કર્યું છે, અને મિલનના મધુર આનંદની અપૂર્વ તૃપ્તિને અનેક રૂપે ગાઇ છે:

દૂલહિની ગાવહૂ મંગલ ચાર
હમ ઘર આયે પરમ ભરતાર,
તન રત કરી મૈં મન રત કરી હો,
પંચ તત્વ તબ રાતી,
વાલમ મેરે પાહુ ન આયે,
મૈં જોબન મે માતી.

સરીર સરોવર તીરથ કરી હો
બ્રહ્મ વેદ ઉચારે,
વાલમ કે સંગ મિલન લઇ હો
ધન ધન ભાગ હમારે.

સુર તેંતીસ કૌતુક આયે
પ્રેમી સબ જગ વાસી,
કહે કબીર હમ બ્યાહિ ચલે હૈ
વાલમ એક અવિનાશી.

× × ×

શરીર મહલમેં બાજા બાજે
હોત છત્તીસોં રાગ,

સૂરત સમી જહાં દેખત તમાસા,
વાલમ ખેલે ફાગ.
અપને પિયા સંગ હોલી ખેલે
લજ્જા ભય નિવાર,
સારે જગમેં હોત કુતૂહલ
ઝરે રાગ અનુરાગ.

× × ×

કાયા નગર માહે રે
સાઇ ખેલે હોરી;
ગાવત રાગ સરસ સુર સોહે,
અતિ આનંદ ભયો રે,
શરીર મહલમેં બાજે બાજા
જગમગ જ્યોત ઉજિયાર;
સહજ રંગ રચ રહ્યો સકલ તન
છૂટન નાહિ કેરી,
અનહદ બાજે બજે મધુર ધૂન
બીન કરતાલ તંબુરા,
બીન રસના જહાં રાગ છતીસેં
હોય મહાનંદ પૂરા.

× × ×

મેરે સાહેબ આયે આજ
ખેલન ફાગરી,
બાની વિમલ સગુન સબ બોલે
અતિસુખ મંગલ રાગરી;
શબ્દ સુનત અનુરાગ હોય હૈ
. કયા સોવે ઉઠ જાગરી,

પાની આદર પવન બિછૌના
બહુત કરે સનમાનરી.

× × ×

પ્યારે હમ ઘર કાન્ત સુજાવ
ખેલે રંગ હોરી,
જનમ જનમ કી મિટી હે કલ્પના
પાયો જીવન પ્રાણરી;
બાજત તાલ મૃદંગ ઝાંઝ ડફ
અનહદ શબ્દ ગુલઝારરી,
ખેલન ચલી પંથ પ્રીતમ કે
તનકી તપન સઈરી.
પ્રીતમ મીલે આપ વિસરાયો
લાગ્યો ખેલ અપારરી,
સુખસાગર અસ્નાન કિયો હે
ફગુવા પાયો કબીરરી.

× × ×

પિયા મોરા મિલિયા
મેં હુઇ દિવાની,
સબસે વ્યાપક, સબસે ન્યારા,
સહજ અંતરયામી.
સહજ સિંગાર પ્રેમકા આસ્તક
સુરત નિરત ભર આની,
ઐસા પ્રિય હમ કબહુ ન દેખા
સુરત દેખ લુભાની;
કહે કબીર મિલા ગુરૂ પૂરા
તનકી તાપ બુઝાની.

અને કબીર પછી આ અવસ્થાને સૌન્દર્યશિખરે પહોચાડે છે

જલિ જાઈ થલિ ઉપજી
આઇ નગરમે આપ,
એક અચમ્ભા દેખિયા
બિટિયા જાયો બાપ

પ્રેમની પરમ સીમામા, આધ્યાત્મિક આનંદના પ્રવાહમા આત્મા જે પરમાત્મામાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે પોતાનામા પરમાત્માની સ્થાપના કરે છે, દિકરી બાપને જન્મ આપે છે આ જ એ દિવ્ય આનદની ઉચ્ચતમ સીમા છે આત્મા એ સમયે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભૂલીને, દિવ્ય આનદમા મસ્ત બનીને અનન્ત સત્યની ગોદમા સમાઈ જાય છે જ્યા પ્રેમ સિવાય બીજુ કઇજ નથી

ગુરુ

સ્વામી રામાનંદના પગની ઠોકર ખાઇને પ્રભાતના પહોરે કબીરે જે ગુરુમત્ર લીધો હતો એમા ગુરુ પ્રતિ કેટલી શ્રદ્ધા અને કેવી ભક્તિ હતી ! રામમત્રની સાથોસાથ ગુરુનું સ્થાન કબીરના હૃદયમા ખૂબ ઉંચુ હતુ એમના વિચાર પ્રમાણે ગુરુ તો ઇશ્વરથી પણ મોટા છે એની સહાય વિના આત્માની શુદ્ધિ થઇ શકતી નથી, અને આત્માની શુદ્ધિ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી એટલે જે વ્યક્તિ પરમાત્માના મીલનમા આવશ્યક છે, જે શક્તિ અનન્ત સયોગને કાજે અનિવાર્ય છે એ શક્તિનુ કેટલું મૂલ્ય છે, એ શબ્દોમા શી રીતે વર્ણવી શકાય ! ગુરુની કૃપા જ આત્માને પરમાત્માની સાથે મળવાના માર્ગ પર લાવે છે એટલે જે ગુરુ દિવ્ય દૃષ્ટિ આપે છે અને ઇશ્વરને માર્ગે દોરીને લઈ જાય છે તે ઇશ્વરથી પણ વધુ પૂજ્ય છે એટલે કબીરના હૃદયમા શકા થાય છે કે ગુરુ ને ગોવિંદ બન્ને ઉભા છે, એમાથી પહેલા કોની ચરણરજ મારે લેવી અને ગુરુનો જ ચરણ સ્પર્શ કરે છે, જેણે ગોવિંદના દર્શન કરાવ્યા છે

ગુરુ ગોવિન્દ દોનુ ભીલે, કીસકું લાગુ પાય,
બલિહારી ગુરૂ નામકી જિન્હેં ગોવિન્દ દિખાય.

કબીરે ગુરુના મહત્વને ઘણી રીતે વર્ણવ્યું છે. ગુરૂ વિના ઈશ્વરનું જ્ઞાન અસંભવિત છે એવું એણે ઉચ્ચાર્યું છે. "ગુરૂ બિન ચેલા જ્ઞાન ન લહૈ," નો સિદ્ધાન્ત સદૈવ એમની દૃષ્ટિ સામે હતો. કબીરના વિચાર પ્રમાણે ગુરૂ આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે મધ્યસ્થ છે. એ જ બન્નેનો સંયોગ કરાવે છે. સંયોગાવસ્થામાં પછી ગુરૂની આવશ્યકતા ન રહે, પરંતુ જ્યાં સુધી આત્માનો પરમાત્માની સાથે સંયોગ થતો નથી ત્યાં સુધી ગુરૂનો સદૈવ સથવારો હોવો જોઇએ. કબીરે પોતાના રેખતાઓમાં ગુરૂની પ્રશંસા મન મૂકીને કરી છે:

ગુરુદેવ બિન જીવ કી કલ્પના ના મિટે.
ગુરુદેવ બિન જીવ કા ભલા નાહી,
ગુરુદેવ બિન જીવ કા તિમિર નાસૈ નહિ.
સમુઝી બિચાર લે મનૈ માહી
રાહ બારીક ગુરુદેવ તેં પાઇએ.
જનમ અનેક કી અટક ખોલૈ
કહૈ કબીર ગુરુદેવ પૂરન મીલે
જીવ ઔર સીવ તબ એક તોલે.

કરૌ સતસંગ ગુરુદેવ સે ચરન ગહિ
જાસુ કે દરસ તેં ભર્મ ભાગૈ,
સીલ ઔ સાચ સંતોષ આવૈ દયા,
કાલકી ચોટ ફિર નાહિં લાગૈ.
કાલકે જાલમેં સકલ જીવ બાંધયા,
બિન જ્ઞાન ગુરુદેવ ઘટ અંધિયારા,
કહૈ કબીર જન જનમ આવૈ નહીં,
પારસ પરમ પદ હોય ન્યારા.

ગુરુદેવ કે ભેવ કો જીવ જાને નહીં,
જીવ તો આપની બુદ્ધિ ઠાનૈ.
ગુરુદેવ તો જીવકો કાઢિ ભવસિંધ તેં
ફેરિ લે સુખ કે સિંધ આનૈ.
બન્દ કરિ દૃષ્ટિ કો ફેરિ અંદર કરૈ,
ઘટકા પાટ ગુરુદેવ ખોલૈ,
કહત કબીર તૂ દેખ સંસાર મેં
ગુરુદેવ સમાન કોઇ નાહિ તોલૈ.

સર્વ રહસ્યવાદીઓએ આત્માની પ્રારંભિક યાત્રામાં ગુરુની અનિવાર્યતા સ્વીકારી છે જલાલુદ્દીન રૂમીએ પોતાની મસનવી ભાગ ૧ મા પીર(ગુરુ)ની પ્રશંસા લખી છે.

ઓ સત્યના વૈભવ, હુસામુદ્દીન, કાગળના થોડા પાના વધારે લે, અને પીરના વર્ણનની કવિતામા એમને જોડી દે.

જો કે તારા નિર્બળ શરીરમા જગાય શક્તિ નથી, તથાપિ (તારી શક્તિના) સૂર્ય વિના અમારી પાસે પ્રકાશ નથી.

પીર (પથપ્રદર્શક) ગ્રીષ્મ (જેવા) છે, બીજી વ્યક્તિ શરત્કાલ (જેવી) છે. બીજી વ્યક્તિ રાત્રિ સમાન છે અને પીર ચન્દ્ર છે.

મે મારા નાના ભંડાર(હુસામુદ્દીન)ને પીર(વૃદ્ધ)નું નામ આપ્યુ છે. કારણ કે એ સત્યથી વૃદ્ધ બન્યા છે, સમયે એમને વૃદ્ધ બનાવ્યા નથી.

એટલા વૃદ્ધ છે જેનો આદિ નથી, એવા અપૂર્વ મોતીની બીજી જોડી નથી.

ખરી રીતે પુરાતન શરાબ વધુ શક્તિશાળી છે. પુરાતન સોનું અધિક મૂલ્યવાન છે.

પીર પસંદ કરો, કારણ કે પીર વિના આ યાત્રા ખૂબ કષ્ટમય, ભયાનક અને વિપત્તિપૂર્ણ છે.

સાથી વિના જે સડક ઉપર તમે અનેક વાર ચાલી ચૂક્યા છો, ત્યાં પણ તમે ઉદ્‌ભ્રાન્ત થઈ જશો.

જે માર્ગને તમે બીલકુલ જોયો નથી, એના પર એકલા ન ચાલશો. તમારા માર્ગદર્શક પાસેથી તમારી દૃષ્ટિ ન હટાવશો.

મૂર્ખ ! જો એની છાયા (રક્ષા) તારા ઉપર નહીં હોય તો શયતાનનો કર્કશ ધ્વનિ તારા મગજને ચક્કર ચક્કર ફેરવશે. શયતાન તને એ માર્ગેથી બહેકાવીને લઇ જશે અને તને 'વિનાશ' માં નાંખી દેશે. આ રસ્તે બીજા ઘણાઓનો વિનાશ આવી રીતે થયો છે.

સાંભળ (શીખ) કુરાનમાંથી—એ યાત્રિયોનો વિનાશ! નીચ ઇબલિસે એમની સાથે કેવો વ્યવહાર કર્યો છે!!

એ એમને રાત્રે ખૂબ દૂર લઈ ગયો, સેંકડો હજારો વર્ષોની યાત્રામાં—એમને દુરાચારી બનાવીને નગ્ન કરી દીધા (શુભ કાર્યો રહિત).

એમનાં હાડકાં જો! એમના વાળ જો! શીખ લે અને તારા તરફ ગધેડાને ન હાંકતો. તારા ગધેડા(ઇન્દ્રિયો)ની ગરદન પકડીને તું એને એમની પાસે લઈ જા; જેઓ એ માર્ગ જાણે છે અને એ માર્ગ પર જેમનો અધિકાર છે. ખબરદાર! તારૂં ગધેડું ન જવા દઇશ, અને તારા હાથ એ ઘર પરથી ન હટાવીશ, કારણ કે એનો પ્રેમ એ જ સ્થાનથી છે, જ્યાં લીલાં પાંદડાઓ ઘણા હોય છે.

જો તું એક ક્ષણને કાજે પણ બેખબરથી એને છોડી દઇશ, તો એ પેલા હરિયાળા મેદાન ભણી દૂરદૂર ચાલ્યો જશે. ગધેડું એ એ માર્ગનો શત્રુ છે, એ ભોજનના પ્રેમથી પાગલ છે. ઓહ! એવા ઘણા છે, જેમનો એણે સર્વનાશ કર્યો છે.

જો તું રસ્તો નથી જાણતો તો જે કંઇ ગધેડું કરે તેનાથી ઉલ્ટું કર. એ જરૂર સાચો રસ્તો હશે.

(પેગમ્બરે કહ્યુ) એમની (સ્રીઓ) સંગતિ લે અને પછી એ જે કહે તેનાથી ઉલ્ટું કર. જે એમની અવગણના નથી કરતો તે વિનાશ પામે છે.

(શારીરિક) વાસનાઓ અને ઇચ્છાઓનો દોસ્ત ન બન; કારણ એ પ્રભુમાર્ગેથી દૂર લઈ જાય છે.

કબીરે પણ ગુરુને સદા પોતાના માર્ગદર્શક માન્યા છે.

પાસા પકડયા પ્રેમકા
સારી કિયા સરીર,
સતગુરુ દાવ બતાઇયા
ખેલે દાસ કબીર

મધ્વાચાર્યના દ્વૈતવાદમા જે રીતે આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે 'વાયુ'નું સ્થાન છે, એ પ્રકારે કબીરના ઇશ્વરવાદમા ગુરુનુ સ્થાન છે કબીરે જે ગુરુને ઇશ્વરના પ્રતિનિધિ માન્યા છે તેની ઓળખ શી છે?

(ક) જ્ઞાન એનો શબ્દ હો. લૌકિક અને વ્યાવહારિક જ નહી, પરંતુ આધ્યાત્મિક પણ એમા એવી શક્તિ હો કે પતિતમા પતિત આત્મામા જ્ઞાનનો સંચાર કરી એને સત્યને માર્ગે ચઢાવે એના હૃદયમા જ્ઞાનનો પ્રવાહ એટલો પ્રચંડ હો કે શિષ્ય એમા વહી જાય એના જ્ઞાનથી આત્માનો અધકાર દૂર થઈ જાય અને તે પોતાની આસપાસની વસ્તુઓને સ્પષ્ટ નીરખે, અને એને ખબર પડી જાય કે એ કઇ બાજુ જાય છે, પાપ અને પુણ્ય કોને કહે છે, ઉન્નતિ તથા અવનતિનું શુ તાત્પર્ય છે, અને લૌકિક તથા અલૌકિકમા શો અન્તર છે.

આત્માને પ્રકટ કરવાના શા સાધન છે?

પીછે લાગા જાઇથા,
લોક વેદ કે સાથ,

છાપા તિલક બનાઇ કરિ
દગધે લોક અનેક.

એ કુસંગે ન ચઢે

નિરમલ બૂંદ આકાશ કી
પડી ગઇ ભોમિ વિકાર.

કોઇની એ નિંદા ન કરે

દોષ પરાયે દેખ કર
ચલા હસંત હસંત,
અપને ચ્યંત ન આવઇ
જિનકી આદિ ન અન્ત.

આવા સમર્થ ગુરુનું વર્ણન ઘેરંડ સંહિતાના ત્રીજા ઉપદેશમાં પણ છે. એવા ગુરુ ઈશ્વરાનુભૂતિની મહાન શક્તિ છે. ઈશ્વરની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે ગુરુ શિષ્યને પ્રભુના દિવ્ય પ્રકાશથી પરિચિત કરી દે છે, ત્યારે ગુરુનું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે, અને આત્મા સ્વયં ઈશ્વરને માર્ગે આગળ વધે છે. પછી મધ્યસ્થની જરૂર નથી રહેતી. ગુરુની સહાય અને કૃપાથી આત્મા પોતાને પરમાત્મા સાથે મેળવી દઇને અનત સંયોગમા લીન થઇ જાય છે.

મધ્ય આકાશ આપ જહા બૈઠે
જ્યોત શબ્દ ઉજિયારા હો,
સેન સ્વરૂપ રાગ જહા ફુલે
સાઇ કરત વિહારા હો.
કોટિ ન સૂર ચન્દ છિપે જહા,
એક રોમ ઉજિયારા હો;
વહી પાર એક નગર બસત હૈ
બરસત અમૃત ધારા હો.
કહે કબીર સુનો ધરમદાસા
લખો પુરુષ દરબારા હો.

સુકીમત

રહસ્યવાદનું અંતિમ લક્ષ્ય છે આત્મા અને પરમાત્માનું મીલન. આ મીલનમાં એક વાત જરૂરી છે અને એ આત્માની પવિત્રતા. જે આત્મામાં ઇશ્વરને મળવાની ઉત્કૃષ્ટ આકાંક્ષા હોય છતાં પવિત્રતા ન હોય તો એ મીલન શકય નથી બનતું. પવિત્રતામાં જે શક્તિ તે માત્ર આકાંક્ષામાં નથી. આ પવિત્રતાનું મૂળ તત્ત્વ છે. વાસના, છલ, કુરૂચિ અને અસ્તેયનો બહિષ્કાર. વાસનાનો કલુષિત વ્યભિચાર હૃદયને મલીન ન કરે, છલનો વ્યવહાર મનના વિચારોને વિકૃત ન કરી દે, કુરૂચિની કદરૂપના હૃદયની પ્રવૃત્તિઓને બૂરા માર્ગ પર ન લઇ જાય અને અસ્તેયનો અંધકાર હૃદયમા દોષોનો સમૂહ એકત્ર ન કરે, તો જ આત્મા પોતાની સ્વાભાવિક, સહજ સાધનાથી જીવનના અંગેઅંગમા પ્રકટ થઇ જાય છે. આ પ્રકટી-કરણની જનેતા પવિત્રતા છે.

જલાલુદીન રૂમીએ પોતાની મસનવીના ૩૪૬૦ મા પદમાં કહ્યું છે કે "તું તારા અહમ્‌ની વિશેષતાઓથી દૂર રહીને પવિત્ર બન, કે જેથી તું મેલ રહિત બનીને ઉજ્જવલ તત્ત્વને જોઈ શકે."

આ પવિત્રતા અન્તર અને બાહ્ય બન્ને જીવનમા અનિવાર્ય છે. કબીર કહે છેઃ

> કહા ભયો રચિ સ્વાગ બનાયો,
> અંતરજામી નિકટ ન આયો.
> કહા ભયો તિલક ગરૈં જપમાલા,
> મરમ ન જાનૈં મિલન ગોપાલા.
> દિન પ્રતિ પસૂ કરૈ હરિહાઇ,
> ગરૈ કાઠ બાકી બાંનન આઇ.
> સ્વાંગ સેન કરણી મંનિ કાલી,
> કહા ભયો ગલિ માલા ઘાલી.

બિન હી પ્રેમ કહા ભયો રોએ
ભીતરી મૈલિ બાહરિ કહા ધોએ,
ગલગલ સ્વાદ ભગતિ નહીં ધીર,
ચીકન ચંદવા કહે કબીર.

સમસ્ત વાસનાઓને દૂર કરીને હૃદયને શુદ્ધ કરી લ્યો, એ જ પ્રભુમીલનનો માર્ગ છે. જે સ્થાન દર્પણ સમાન શુદ્ધ છે, અને કુવાસનાઓની કાળાશથી રહિત છે, તેમા જ પ્રભુનો નિવાસ છે.

રૂમીએ પોતાના પદ કમ્પઇમા કહ્યુ છે કે સાફ કરેલા લોખંડની જેમ જંગના રંગને છોડી દે, પોતાના તાપસ-વિયોગમાં જંગ-રહિત દર્પણ બન. આ વિચારની વિસ્તૃત વિવેચના કરતાં એણે ચિત્ર-કલાના સંબંધમાં ગ્રીસ અને ચીન દેશના વાસીઓના વાદવિવાદની એક મનોહર કહાણી કહી છે.

ચીનાઓએ કહ્યું: "અમે લોકો જ શ્રેષ્ઠ કલાકાર છીએ."

ગ્રીસનિવાસીઓએ કહ્યું: "અમારામાં વધારે ઉત્કૃષ્ટતા અને શક્તિ છે."

સુલતાને કહ્યું: "આને માટે હું તમારા બન્નેની પરીક્ષા લઇશ, અને પરીક્ષા પછી હું કહીશ કે કોણ શ્રેષ્ઠ છે અને કોણ ઉતરતું છે."

ચીન અને ગ્રીક બન્નેએ વાગ્યુદ્ધ આરંભ્યું: ગ્રીકો વિવાદમાંથી હઠી ગયા.

ત્યારે ચીનાઓએ કહ્યું: "અમને એક ઓરડો આપો અને તમે પણ એક ઓરડો લો."

બે ઓરડા હતા. બન્નેનાં દ્વાર એક બીજાની સામે હતાં. પછી એક ઓરડો ચીનાઓએ અને એક ઓરડો ગ્રીકોએ લીધો.

ચીનાઓએ રાજાને વિનંતી કરી કે અમને રંગો આપો. એટલે રાજાએ પોતાનો રંગનો ખજાનો ખોલી દીધો અને કહ્યું: 'દિલ ચાહે તે લઇ જાવ.'

પ્રત્યેક પ્રાત:કાળે રાજાની આજ્ઞાથી ચીનાઓ મનમાન્યા રંગો ખજાનામાંથી લઇ આવતા.

ગ્રીકોએ કહ્યું: "અમારા કાર્યને માટે રંગોની જરૂર નથી."

ગ્રીકોએ બારણું બંધ કરી દીધું અને ઓરડો સાફ કરવા મંડી ગયા. આખો ઓરડો આકાશની જેમ સ્વચ્છ બની ગયો.

અનેક રંગો કરતા શન્ય રંગની ગતિ ન્યારી છે. રંગો વાદળાં સમાન છે અને શન્ય રંગ ચંદ્ર જેવો છે.

તમે વાદળાઓમાં જે રંગો જુઓ છો તે વૈભવ તારા, ચન્દ્ર અને સૂર્યમાથી આવે છે.

જ્યારે ચીનાઓએ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું ત્યારે એમણે પ્રસન્નતાના દુંદુભી વગાડવા માડયા.

રાજા આવ્યા અને એણે કહ્યું: "ચાલો ચિત્રો જોઇએ."

રાજાએ ત્યા આવીને જે ચિત્રો જોયા તેનાથી એ તો અવાક્ થઇ ગયો.

ત્યારબાદ એ ગ્રીકોના ઓરડામા ગયો, એમણે વચ્ચેનો પડદો હટાવી દીધો.

ચીનાઓનાં ચિત્રો અને એમની કળાસિદ્ધિનાં પ્રતિબિંબ દીવાલો પર પડયાં, જે દિવાલોને ઘસીઘસીને સ્વચ્છ, શુદ્ધ, કાટ-મેલ રહિત બનાવવામાં આવી હતી.

સુલતાને જે ચીનાઓના ઓરડામા જોયું હતું તે જ અહીં વધારે સુદર દેખાયું. જાણે આંખોને નવી દૃષ્ટિ સાપડી.

ગ્રીકો: ઓ પિતા! સુફી છે. એઓ અધ્યયન, પુસ્તક અને જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર છે.

પરંતુ એમણે પોતાના હૃદયને ઉજ્જ્વળ બનાવી દીધું છે અને એને ભીતિ, કામ, લાલચ અને ઘૃણાથી રહિત બનાવી પવિત્ર કર્યું છે.

દર્પણની સ્વચ્છતા એવી છે, જે અગણિત ચિત્રો પોતાનામાં ગ્રહણ કરે છે.''

આ રીતે આત્મા પવિત્ર થઈ ગયા પછી એમાં પરમાત્માને મળવાની ક્ષમતા આવે છે. એ દિવ્ય યાત્રાના પ્રારંભમાં જોકે આત્મા પ્રભુથી દૂર હોય છે, પણ જેમ જેમ એ પવિત્ર બનીને, તન્મય બનીને પ્રસ્થાન કરે છે તેમ તેમ એનામાં ધીરે ધીરે ઇશ્વરી વિભૂતિઓનાં લક્ષણો પ્રકટ થવા માંડે છે. જ્યારે એ પોતે પ્રભુની પાસે પહોંચે છે, ત્યારે એ દિવ્ય સંયોગમાં એ પોતે પ્રભુનું રૂપ લે છે. રૂમી પોતાની મસનવીમાં ૧૫૩૧ અને આગળનાં પદોમાં લખે છેઃ

"જ્યારે લહર સમુદ્રમાં પહોંચી ત્યારે એ સમુદ્ર બની ગઇ. જ્યારે બીજ ખેતરમાં પહોંચ્યું ત્યારે એ ઝાડ બની ગયું.

જ્યારે રોટલો જીવધારી(મનુષ્ય)ના સંપર્કમાં આવ્યો ત્યારે મૃત રોટલો જીવન અને જ્ઞાનથી ઓતપ્રોત થઈ ગયો,

જ્યારે મીણ અને ઇંધન અગ્નિને સમર્પિત કર્યાં ત્યારે એમનો અંધકારમય અંતરતમ ભાગ જાજ્વલ્યમાન થઇ ગયો.

જ્યારે સુરમાનો પત્થર ભસ્મ થઇને નેત્રામાં ગયો ત્યારે ત્યાં એ દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન પામી ગયો અને ત્યાં નિરીક્ષક બની ગયો.

ઓહ, મનુષ્ય કેટલો સુખી છે કે જે પોતાનાથી સ્વતંત્ર થઇ ગયો છે અને એક સજીવનના અસ્તિત્વમાં લપાઈ ગયો છે."

કબીરે આ વિચારને ખૂબ પરિષ્કૃત રૂપે મૂક્યો છે. એ એમ નથી કહેતો કે લહર સમુદ્રમાં પહોંચી ત્યારે સમુદ્ર બની ગઈ, પણ એ તો એમ કહે છે કે જેમ તરંગિણીનો તરંગ એમાંથી જ જન્મીને એમાં જ સમાઈ જાય છે તેમ આત્મા પરમાત્મા એક થઈ જાય છે. રૂમી તો કહે છે કે જ્યારે તરંગ સમુદ્રમાં પહોંચે છે ત્યારે સમુદ્ર બને છે. એટલે જાણે એ પહેલાં સમુદ્રનો ભાગ નહોતો. કબીર તો કહે છેઃ તરંગ સાગરમાંથી ઉઠીને સાગરમાં સમાય છેઃ

જૈસે જલહિ તરંગ તરંગની
ઐસે હમ દિખલાવહિંગે,
કહૈ કબીર સ્વામી સુખ સાગર
હંસહી હંસ મિલાવહિંગે.

આવી સ્થિતિમા સંસારમા આત્મા જ પરમાત્માનુ રૂપ ધારણ કરે છે. આત્મા સસારમા એવી રીતે રહે છે જેમ સંસારના અગ-પ્રત્યગ-મા પરમાત્માની વિભૂતિ નિવાસ કરે છે. આત્મામા એ વખતે એક પ્રકારના દિવ્ય શક્તિ આવે છે અને ત્યારે એ મનુષ્યપણું ભૂલી વિશ્વના મહા પરિધિમા વિચરવા માડે છે એ માનવતાને પાપની કલુષિતતાથી બચાવે છે, પાપનુ નિવારણ કરે છે અને જે વ્યક્તિ ઈશ્વરથી વિમુખ છે તેને સદૈવ સહાય કરીને સનાતન યાત્રા તરફ ધક્કો મારે છે. એ પ્રકાશમય આત્મા બીજા આત્માઓની અધકાર-મય રજનીમા જ્યોતિ બનીને એમનો માર્ગદર્શક બની રહે છે. એવી અવસ્થામા એ સસારના ભૌતિક સાધનોની નશ્વરતા અને દિવ્ય સાધનોની ચિરંજીવતા સંકેતોથી ભાષામા વિશ્વ સમક્ષ મૂકે છે. એ વખતે એનામા એવુ કહેવાની શક્તિ આવે છે કે હું પરમાત્મા છું. રહસ્યવાદની આ જ સાર્થકતા છે.

આત્માના ઈશ્વરત્વની આ સ્થિતિને જલાલુદ્દીન રૂમીએ પોતાની મસનવીમા એક વાર્તાના રૂપમા ગુથી છે

"શેખ બાયજીદ હજ્જ (મોટી તીર્થયાત્રા) અને ઉમરા-(નાની તીર્થયાત્રા)ને કાજે મક્કા જતો હતો.

જે જે નગરમા એ જતો ત્યા ત્યા પહેલા એ મહાત્માઓની ખોજ કરતો.

એ આમ તેમ ભટકતો અને પૂછતો "શહેરમા એવો કોઈ છે જે અતર્દષ્ટિ પર આશ્રિત છે?"

—ઇશ્વરે કહ્યુ છે કે તારી યાત્રામા જ્યા તુ જાય ત્યા પહેલાં મહાત્માની શોધ અવશ્ય કરજે, કારણ કે સાંસારિક લાભ અને હાનિનો ત્યા બીજો નબર છે પણ એમને માત્ર શાખાઓ સમજજે, મૂળ નહી.

—એણે એક વૃદ્ધને જોયો, જે બીજની ચન્દ્રકના જેવો નમેલો હતો, એણે એ માણસમા મહાત્માના ગૌરવ અને મહત્વ દીઠા

—એની આખોમા પ્રકાશ નહોતો, એનું હૃદય સૂર્યની જેમ ઝગમગી રહ્યું હતું, જાણે એ એક હાથી હોય, અને હિન્દુસ્થાનનું સ્વપ્ન જોતો હોય.

—આખો બધ કરી, સુપ્ત બનીને એ સેકડો ઉત્તાસ જુએ છે જ્યારે એ આખો ખોલે છે ત્યારે એમાનુ કશુ જોતો નથી. આહ, કેટલુ આશ્ચર્ય છે!

—ઉઘમા કોણ જાણે કેટલાય આશ્ચર્યજનક વ્યાપારો દેખાય છે ઉંઘમા હૃદય એક બારી બની જાય છે

—જે જાગે છે અને સુદર સ્વપ્ન જુએ છે તે ઇશ્વરને જાણે છે એની ચરણરજ આખે લગાવ

—એ બાયજીદ એની સામે બેસી ગયો અને એને એની દશાને વિષે પૂછ્યુ એમા એને સાધુ અને ગૃહસ્થ બન્ને મળ્યા

—એણે (વૃદ્ધ માણસે) કહ્યુ "ઓ બાયજીદ! તુ કયા જાય છે? અપરિચિત પ્રદેશમા કયે સ્થાને તારી યાત્રાનો સામાન લઈ જાય છે?"

—બાયજીદે કહ્યુ "હુ કાબાની જાત્રા માટે રવાના થયો છુ"

"અરે" બીજાએ કહ્યુ "રસ્તાને માટે તારી પાસે શો સામાન છે?'

—"મારી પાસે બસો ચાદીના દિરહમ છે" એણે કહ્યુ, "જુઓ મારા અગરખાને છેડે એ બાધ્યા છે"

એણે કહ્યું: "સાત વાર મારી પરિક્રમા કરી લે, અને એને તું તારી કાબાની તીર્થયાત્રાથી વધારે સમજ."

—"અને પેલા દિરહમ મારી સામે મૂકી દે, ઉદાર સજ્જન! માની લે કે તેં કાબાથીય સુંદર તીર્થ યાત્રા કરી છે, અને તારી ઇચ્છાઓ સાર્થક થઇ ગઇ છે."

—"અને તેં નાની તીર્થયાત્રા પણ કરી લીધી, તેં અનન્ત જીવનની પ્રાપ્તિ કરી લીધી. તું સાર-શુદ્ધ થઇ ગયો.

—"સત્ય(ઈશ્વર)ના સત્યથી, જેને તારા આત્માએ દીઠું છે, તેના શપથ ખાઇને કહું છું કે એણે પોતાના અધિવાસથી પણ ઉંચે મને રાખ્યો છે.

—"જો કે કાબા એના ધાર્મિક કર્મોનું સ્થાન છે, મારો આ આકાર પણ જેમાં હું ઉત્પન્ન થયો હતો તેના અંતરતમ ચિત્તનું સ્થાન છે.

—"જ્યારથી ઈશ્વરે કાબાનું નિર્માણ કર્યું છે ત્યારથી તે ત્યાં નથી ગયો, અને મારા આ મકાનમાં ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ આવ્યું નથી.

—"જ્યારે તેં મને જોઇ લીધો ત્યારે મેં ઈશ્વરને જ દીઠો. તે પવિત્રતાના કાબાની પરિક્રમા કરી લીધી છે.

—"મારી સેવા કરજે, ઇશ્વરની આજ્ઞા માનીને એની કીર્તિ વધારજે. ખબરદાર! તું એમ ન માનીશ કે ઈશ્વર મારાથી જુદો છે.

—"તારી આંખો બરાબર ખોલ અને મારી તરફ જો. તું મનુષ્યમાં ઈશ્વરનો પ્રકાશ જોઇશ."

—બાયઝીદે આ દિવ્ય વચનો ધ્યાનથી સાંભળ્યાં અને પોતાના કાન દ્વારા અંતરમાં દિવ્ય સંગીતની જેમ એને સ્થાન આપ્યું.

કબીરે આ જ ભાવનાને નીચેના પદમાં વ્યક્ત કરી છે:

હમ સબ માંહિ, સકલ હમ માંહી,
હમ થૈ, ઔર દુસરા નાહીં.

તીન લોકમેં હમારા પસારા,
આવાગમન સબ મેલ હમારા.

ખટ દરસન કહિયત હમ તોખા
હમહીં અતીત રૂપ નહીં રૂખા;

હમ હી આપ કબીર કહાવા.
હમ હી અપના આપ લખાવ.

જ્યારે આત્મા પરમાત્માની સત્તામાં આ પ્રકારે લીન થઈ જાય છે, ત્યારે એનામાં એક પ્રકારની ખુમારી આવે છે. એ નશામાં ચકચૂર થઇ જાય છે. સંસારના સાધારણ મનુષ્ય જે આ ખુમારીને નથી જાણતા તે એને ગાંડપણ માને છે. રૂમીએ ૩૪૨૬ મા પદમાં લખ્યું છેઃ

"જ્યારે એ ખુમારીવાળો માણસ મયખાનાથી દૂર ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે બાળકોનાં હાસ્ય અને કૌતુકની સામગ્રી બની જાય છે. જે રસ્તે એ જાય છે ત્યાં એ કિચડમાં ગબડી પડે છે. આમ તેમ અફળાય છે. પ્રત્યેક મૂર્ખ એને જોઇને હસે છે.

"એ આ પ્રકારે ચાલ્યો જાય છે, અને એની પાછળ ચાલનારા છોકરાઓ એના ગાંડપણને નથી જાણતા, અને એણે જે શરાબ પીધો છે તેના સ્વાદને પણ નથી જાણતા.

"સર્વ માણસો બાળકો જેવા છે, જે વાસનામય પ્રવૃત્તિથી સ્વતંત્ર છે, તે જ આવાં બાળકોની મૂર્ખતાની પેલે પાર જઇને પોતાના ધ્યેય સ્થાને પહોંચે છે."

કબીરે પોતાના એક સમર્થ રેખતામા આ ગાંડપણનું વર્ણન કર્યું છે:

> છકા અવધૂત મસ્તાન માતા રહે
>   જ્ઞાન વૈરાગ સુધિ લિયા પૂરા,
> સ્વાસ ઉસ્વાસ કા પ્રેમ પ્યાલા પિયા
>   ગગન ગરજે તહા બજૈ તૂરા
> પીઠ સમાર સે નામ રાતા રહૈ
>   જાતન જરના લિયા સદા ખેલૈ,
> કહે કબીર ગુરૂ પીર સે સુરપરૂ
>   પરમ સુખ ધામ તહં પ્રાન મેલૈ.

આ ખુમારીને એ લોકો શી રીતે સમજે ? કે જેમણે "ઇશ્ક હકીકી" નો શરાબ પીધો નથી આ પ્રેમની ખુમારી જ એ પરમ જીવનયાત્રાનુ અખૂટ ભાથું છે

પ્રકરણ ૪ થું

કબીરની મર્મભાવના

કબીરની વાણીના અભ્યાસીને એક વસ્તુ ખૂબ ચમત્કારિક લાગે એવી છે કબીર નિરક્ષર હતા અને છતા મહા જ્ઞાની, સમર્થ કર્મવીર અને વિનમ્ર ભક્ત હતા આનું રહસ્ય એમના ગુહ્યાનુભવોમા મળે છે સત્સગ, પર્યટન અને સાક્ષાત્કારો, એના ત્રિવેણી સંગમે કબીરની સાધનામાં અદ્‌ભુત સહાય કરી છે કબીરની વિચારધારાવાળા ત્રીજા પ્રકરણમા એક વસ્તુને ખૂબ સ્પષ્ટ કરવામા આવી છે કે કબીરની સાધનાની વિશિષ્ટતા છે એમના સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારના સુમેળમા, કથની અને કરણીની સંવાદિતામા, જ્ઞાન અને કર્મના સમન્વયમા જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ છે, એમ જે કહેવાય છે તેનો અર્થ કેટલાક એમ કરે છે કે પ્રથમ જ્ઞાન થાય અને પછી ક્રિયા થાય. પરતુ એનો સાચો અર્થ એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે એકલું જ્ઞાન અને એકલી ક્રિયા બન્ને અપકારક છે.

જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા એ આધળાનો પ્રવાસ છે અને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન એ અપંગ દષ્ટિ છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના અપૂર્વ સમન્વયમાં કબીરના રહસ્યવાદનુ સૌન્દર્ય છૂપાયલુ છે. એટલે જ એમની રહસ્યવાદી વિચારણા શક્તિશાળી, મૌલિક અને હૃદયગમ લાગે છે

રહસ્યવાદની વિવેચના રંગદર્શી અને મનોહર હોવા છતા મુશ્કેલ છે. રહસ્યવાદ એક ગહન વનની જેમ વિસ્તરેલો પડયો છે. એમા જટિલ વિચારોની કેટકેટલીય વિલક્ષણ ગુફાઓ કોતરાયલી પડી છે. એમની દુર્ગમતા જોઇને પળવાર નબળાઈ આવે છે. સાગરની જેમ આ વિષયનો વિસ્તાર વિશ્વસાહિત્યમા ફેલાયલો પડયો છે કોણ જાણે કેટલાય કવિઓના અત કરણમાથી રહસ્યવાદની ભાવના ઝરણાની જેમ વહી છે. એમણે એમનો અનુભવ કરીને મૌન ધારણ કરી રાખ્યુ છે. કોણ જાણે કેટલાય યોગીઓએ આ દિવ્ય સુધાનુભવોના પ્રવાહમા પોતાને વહેવડાવી દીધા છે. આ રહસ્યવાદની પરિભાષા મૌન છે. પરતુ રહસ્યવાદીને જ્યારે પ્રિયમિલનના અદ્ભુત આનંદનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે કયારેક કયારેક એની સંવેદના વાચા ધારણ કરે છે, એનું દર્શન રૂપ પકડે છે એવા રહસ્યવાદીની વાણીમાં ઘણુ ખરૂ તત્ત્વ ભણી સંકેત જ હોય છે, અને આ સકેત (Suggestion) જ એની વાણીનુ સૌન્દર્ય હોય છે.

જીવાત્મા દિવ્ય અને અલૌકિક શક્તિ સાથે પોતાનો શાન્ત અને નિષ્કપટ સબધ જોડવા માગે છે અને આ સબધ એટલે સુધી પહોંચે છે કે પછી બન્નેમા કશુ જ અતર રહેતુ નથી જીવાત્માની આ અતર્હિત પ્રવૃત્તિનું પ્રકટીકરણ એ રહસ્યવાદ છે જીવાત્માની સર્વ શક્તિઓ આ શક્તિના અનન્ત વૈભવ અને પ્રભાવથી ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. જીવનમા કેવળ એ જ દિવ્ય શક્તિનું તેજ અતર્હિત થઈ જાય છે, અને જીવાત્મા એક રીતે પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને ભૂલી જાય છે. એક જ ભાવના અંત કરણમા પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી લે છે

અને એ જ ભાવના સદૈવ જીવનના અગપ્રત્યંગમાં પ્રકટ થાય છે. આ જ દિવ્ય સયોગ છે આત્મા એ અનન્ત દિવ્ય શક્તિ સાથે એવી રીતે મળી જાય છે કે આત્મામા પરમાત્માના ગુણો પ્રકટ થાય છે, અને પરમાત્મામા આત્માનું પ્રદર્શન થાય છે

કબીરની ઉલટી ધારા લગભગ આ જ ભાવના પર ચાલે છે

સતો જાગત નિંદ ન કીજૈ,

કાલ નહિં ખાઇ, કલ્પ નહિ વ્યાપે, દેહ જરા નહિં છીજૈ,
ઉલટિ ગગા સમુદ્ર હી સોખૈ, શશિ ઔર સૂર ગરાસૈ,
નવ ગ્રહ મારિ રોગિયા બૈઠે, જલમે બિમ્બ પ્રકાસૈ,
બિનુ ચરણન કે દુહું દિસ ધાવૈ, બિનુ લોચન જગ સુઝૈ,
સસા ઉલટિ સિંહ કો ગ્રાસૈ, હૈ અચરજ કોઉ બુઝૈ

આ સયોગમા એક પ્રકારનો ઉન્મદ હોય છે, નશો હોય છે, ખુમારી હોય છે એ સત્યથી, એ દિવ્ય શક્તિ સાથે જીવનો એવો પ્રેમ થઈ જાય છે કે એ પોતાની સત્તા પરમાત્માની સત્તામા સમાવી દે છે એ પ્રેમમા ચચળતા નથી હોતી અને અસ્થિરતા પણ નથી રહેતી એ પ્રેમ અમર હોય છે

આવા પ્રેમમા જીવની સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનું એકીકરણ થઈ જાય છે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોમાથી એક જ સ્વર પ્રકટે છે અને એમા પ્રેમની વસ્તુ મેળવવા માટેની અભીપ્સા સમાન રૂપે હોય છે ઇન્દ્રિયો પોતાના આરાધ્યનો પ્રેમ મેળવવા માટે ઉત્સુક બની જાય છે, અને એ ઉત્સુકતા એટલે સુધી વધી જાય છે કે એ એના વિવિધ ગુણોને સમાન રૂપે ગ્રહણ કરે છે, અને અંતે એ સીમા એ સ્થિતિએ પહોચે છે કે ભાવોન્માદમા વસ્તુઓના વિવિધ ગુણ પામવાની ક્ષમતા એક જ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી લે છે આવી સ્થિતિમા ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય પણ કદાચિત બદલે છે

એક વાર પ્રોફેસર જેમ્સે આ જ સમસ્યા આદર્શવાદીઓ સમક્ષ મૂકી હતી કે, જો ઇન્દ્રિયો પોતપોતાની કાર્યશક્તિ પરસ્પર બદલી નાખે તો જગતમા શા શાં પરિવર્તનો થઈ જાય? દાખલા તરીકે જો આપણે રંગોને સાભળવા માટીએ અને ધ્વનિને જોવા માટીએ તો જીવનમા કયુ રૂપાન્તર થશે?

આ વિચારને આધારે સેન્ટ માર્ટિની રહસ્યવાદ સાથે સંબંધ રાખનારી આ સ્થિતિ સમઝાય એવી છે. એમણે કહ્યુ હતું:

"મે ફુલોને બોલતા સાભળ્યાં, અને ધ્વનિને જોયા તો એ જાજ્વલ્યમાન હતા."*

બીજા રહસ્યવાદીઓનું પણ કથન છે કે એ દિવ્ય અનુભૂતિમાં ઇન્દ્રિયો પોતાનુ કાર્ય ભૂલી જાય છે. એ નિસ્તબ્ધ જેવી બનીને પોતાના કાર્ય-વ્યાપારને જ સમઝી શકતી નથી. એવી અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય અવ્યવસ્થિત રીતે કરે, એમા આશ્ચર્ય નથી! આ જ કથનથી એ દિવ્ય અનુભૂતિના આનદનો પરિચય મળે છે, જેમા ઇન્દ્રિયો એક બનીને મળી જાય છે અને પોતાનો વ્યાપાર વિસરી જાય છે. અને જ્યારે આપણે એ અનુભૂતિનું વિશ્લેષણ કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે કોણ જાણે કેટલાય ગૂઢ રહસ્યો અને આશ્ચર્યજનક વ્યાપારોનો પત્તો લાગે છે.

ફારસીમાં શમ્સ તબરીજની કવિતામા ઉપર્યુક્ત વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે:

એના મિલનની સ્મૃતિમા,
એના સૌન્દર્યની આકાક્ષામા,
એઓ એ શરાબને-જેને તુ જાણે છે-
પીને બેશુદ્ધ પડ્યા છે.

* I heard flowers that sounded and saw notes that shone (અંડરહીલરચિત મીસ્ટીસીઝમમાંથી)

એની ગલીના દ્વાર પર
એનુ મુખ જોવા કાજે
જો રાત ને દિવસ સુધી દોરી
જાય તો કેવુ સારૂ!
તુ તારા શરીરની ઇન્દ્રિયોને
આત્માના જ્યોતિથી ઝગમગાવી દે *

રહસ્યવાદના ઉન્માદમા જીવ ઇન્દ્રિયજગતથી ઉંચે જઇને વિચારશક્તિ અને ભાવનાઓનુ એકીકરણ કરી, અન ત અને અન્તિમ પ્રેમના આધારને મળી જવા મથે છે આ જ એની સાધના છે, એનો ઉદ્દેશ છે એમા જીવ પોતાની સત્તા ભુએ છે 'હું', 'મારૂં' અને 'મને' નો વિનાશ રહસ્યવાદનુ એક આવશ્યક અગ છે એક અપરિમિત શક્તિની ગોદમા 'હું' અને 'મારૂ' સમાઇ જાય છે ત્યા જીવ પોતાનુ સ્વતત્ર આધિપત્ય નથી રાખી શકતો એક સેવકની જેમ પોતાને સ્વામીના ચરણોમા અર્પણ કરી દે છે સસારના સૌ બાહ્ય બધનોનો વિનાશ કરીને આત્મા ઉંચે ચઢે છે હૃદયની ભાવના સાકાર બનીને ઉંચે ને ઉંચે જાય છે અને અતે પોતાને એક અસીમ શક્તિમા લયલીન બનાવી દે છે હૃદયની આ ગતિમા કઇ સ્વાર્થ નથી હોતો, સસારી કોઈ વાસના નથી હોતી, કોઈ સિદ્ધિ નહી, કોઈ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, માત્ર હૃદયના પ્રેમની પૂર્તિ હોય છે અને એવુ હૃદય એવી વસ્તુ છે કે જેમા કેવળ ભાવનાઓનું જ કેન્દ્ર નહી, પરતુ જીવનની એ અંતરગ અભિવ્યક્તિ વસે છે કે જેને

* બ યાદે બઝ્મે વિસાલશ્ દર આરઝૂ એ જમાલશ્
ફુતાદા એ ખબરાનદ જે આં શરાબ કી દાની
ચિ ખુશ બૂઅદ કિ બયૂવશ બરૂ આસ્તાન એફ્શ્
બશાએ દીદને રૂયશ શબે બરોઝ રસાની
દ્દાએ જીસ્સએ ખુદરા બનૂરે જાવે તો બર અફરોઝ
દીવાની શમસ્સ તબરીઝ, પૃષ્ઠ ૧૭૧

આધારે સંસારના બાહ્ય પદાર્થોમા એની સત્તા નિર્ધારિત થાય છે. અનન્ત સત્તાની સામે જીવ પોતાને એટલો સમીપ લાવી દે છે કે એની સામાન્યમા સામાન્ય ભાવનામા એ અનન્ત શક્તિની અનુભૂતિ થવા માડે છે

અંગ્રેજ કવિ ટેનિસને આ ભાવનાને આ રીતે વ્યક્ત કરી છે.
અમે અનુભવીએ છીએ કે અમે કઈ નથી,
કારણ કે તુ સર્વ કંઈ છે, અને સર્વ કંઈ તુજમા છે
અમે અનુભવ કરીએ છીએ કે અમો કંઈક છીએ,
પરંતુ તે ય તારામાથી મળ્યુ છે
અમે જાણીએ છીએ કે અમે કઇ જ નથી,
પરંતુ તું અમને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવામા સહાયક થઈશ
તારા પવિત્ર નામનો જય હો *

કબીરની આ પંક્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે એ આ વિચારને સરળ અને સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરે છે

ક્ષેત્ર જાનિ ન ભૂલૌ ભાઈ,
ખાલિક ખલક, ખલકમે ખાલિક
સબ ઘટ રહ્યો સમાઈ

એટલે એવો નિષ્કર્ષ આવે છે કે રહસ્યવાદ પોત... ...પરંતુ એક અલૌકિક સિદ્ધાન્ત છે, જેમા અનન્તના સંબંધની ભાવનાનો

* We feel we are nothing, for all is thou and thee
We feel we are something, that also has come from thee
We know we are nothing, but Thou wilt help us to be,
Hallowed be Thy name halleluiah

પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને ગ્હ્રસ્યવાદી એ જ છે જે આ સંબંધની ભાવનાની નિકટ પહોંચે છે. એ એને માત્ર કહેતો જ નથી, જાણતો જ નથી, પણ એ સંબધનું રૂપ ધારણ કરીને એ પોતાને ભૂલી જાય છે.

હવે આપણે એક એવી અવસ્થા વિષે વિચાર કરીએ જ્યાં આત્મા ભૌતિક બંધનોના બહિષ્કાર કરીને, સંસારના નિયમોનો અતિક્રમ કરીને, ઉંચે જાય છે, અને એવા અનન્ત જીવનમા પ્રવેશ કરે છે જ્યા આરાધક અને આરાધ્ય એક થઈ જાય છે, જ્યા આત્મા અને અનત શક્તિનુ એકીકરણ થાય છે, જ્યા આત્મા એ ભૂલી જાય છે કે પોતે સંસારનિવાસી છે અને એનુ આ દિવ્ય લોકમાં આવવુ એક અતિથિ સમાન છે. એ બોલે છે:

મૈં સબનિ ઔરનિ મૈં હૂં સબ,
મેરી બિલગિ બિલગિ બિલગાઇ હો.
કોઇ કહો કબીર, કોઇ કહો રામ રાઈ હો,
ના હમ બાર બૂઢ નાહીં હમ,
ના હમરે ચિલકાઈ હો.

પઠરા ન જાઉં, અરવા નહીં આઉં,
સહજિ રહૂં હરિભાઇ હો.
વોઢન હમરૈ એક પછેવરા,
લોગ બોલૈ ઇકતાઈ હો,
જુલહે તનિ બુનિ પાન ન પાવલ
ફારિ બુનિ દસ ઠાઇ હો.
ત્રિગુણ રહિત ફલ રમિ હમ રાખલ
તબ હમરો નાઉં રામરાઇ હો,
જગમૈં દેખો જગ ન દેખૈ મોહિ,
ઇહિ કબીર કછુ પાઈ હો.

જ્યોર્જ હરબર્ટ આગે આનું સમર્થન કરે છે:

"ઓ! હજી મારા થઈ જાવ. હજી મને તમારો બનાવી લો, આ 'મારા' અને 'તારા' નો ભેદ ન રાખો." *

આવી સ્થિતિનો નિશ્ચિત રૂપે નિર્દેશ કરી શકાતો નથી. આ સંયોગની પાસે પહોંચતાં પહેલાં કેટલીય અવસ્થાઓ, એમાં કોણ જાણે કેટલીય અંતરદશાઓ છે, જેનાથી રહસ્યવાદના ઉપાસકો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઈશ્વરી અનુભૂતિ પામવા ઇચ્છે છે. એટલે જ આપણને રહસ્યવાદીઓની ઉત્કૃષ્ટતામાં ભેદ દેખાય છે. કોઈ માત્ર ઈશ્વરની અનુભૂતિ કરે છે, કોઈ માત્ર એને પ્રેમ જ કહી શકયો છે, કોઈ અભિન્નતાની સ્થિતિએ છે અને કોઈ પૂર્ણ રૂપે આરાધ્યને અધીન છે. સેન્ટ આગસ્ટાઇન, કબીર અને જલાલુદ્દીન રૂમી જો કે ઉચ્ચ કક્ષાના રહસ્યવાદીઓ હતા, છતાં એમની અવસ્થાઓમાં અન્તર હતું.

ત્રણ અવસ્થાઓ

રહસ્યવાદીઓની ઉદ્દેશપ્રાપ્તિમાં ત્રણ અવસ્થા માની શકાય છે. પહેલી અવસ્થા એ છે કે જ્યાં વ્યક્તિ અનન્ત શક્તિ સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવા તત્પર થાય છે. એ સંસારની સીમા વટાવીને એવા લોકમાં પહોંચે છે કે જ્યા ભૌતિક બંધનો નથી, સંસારના નિયમો નથી, જ્યાં એને પોતાના શારીરિક અવરોધોની પરવા નથી. એ ઈશ્વરની સમીપ પહોંચે છે અને એની દિવ્ય વિભૂતિઓને જોઇને ચકિત બની જાય છે. રહસ્યવાદીની આ પ્રથમ પરિસ્થિતિ છે.

આ અવસ્થાનું વર્ણન કબીરે બહુ સુંદર રીતે કર્યું છેઃ

ઘટ ઘટમેં રહના લાગિ રહી,
પરઘટ હુઆ અલેખજી,
કહૂં ચોર હુઆ, કહૂં સાહ હુઆ,
કહું બામ્હન હૈ, કહુ સેખજી.

* O, be mine still, still make me thine,
Or rather make no thine or mine.

આનું તાત્પર્ય એવું છે કે અહી સંસારની સર્વ વસ્તુઓ અનન્ત શક્તિમા વિશ્રામ પામે છે, અને સર્વ એ અનન્ત સત્તામાં આવીને મળી જાય છે અહીં રહસ્યવાદી પોતાને કાજે કશુ કહેતો નથી, એ મૌન છે, એને ઇશ્વરની આ અનન્ત શક્તિનુ આશ્ચર્ય છે. એ મૌન રહીને પણ આ સર્વ વાતો જૂએ છે અને સાંભળે છે. જો કે એ વખતે એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિસરી જાય છે, પણ ઇશ્વરની અનુભૂતિ સ્વય પોતાના હૃદયમા પામવા અસમર્થ હોય છે. આ પહેલી અવસ્થા કહેવાય.

૨ બીજી અવસ્થા ત્યારે આવે છે કે જ્યારે આત્મા પ્રભુને પ્રેમ કરવા માડે છે ભાવનાઓ એટલી તીવ્ર બની જાય છે કે આત્મામાં એક પ્રકારનો ઉન્માદ—ગાંડપણ આવી જાય છે આત્મા જાણે પ્રકૃતિનું રૂપ ધારણ કરીને આદિપુરુષને પ્યાર કરે છે. સંસારની બીજી બધી વસ્તુઓ એની દૃષ્ટિ સામેથી હટી જાય છે અ ત્યંતઆસક્તિ થઈ જવાની અવસ્થા એ વટાવી જાય છે અને એ પોતાના આરાધ્યને પ્રેમ કરવા માડે છે. એ પ્યાર એટલો પ્રબળ હોય છે કે એની સામે વિશ્વની કોઈ વસ્તુ ઉભી શકતી નથી એ પ્રેમપ્રવાહમા સર્વ વાસનાઓ તણાઇ જાય છે સર્વ ભાવનાઓ પ્રબળ વેગથી એક જ દિશા તરફ વહી જાય છે. માત્ર એક જ ભાવના રહી જાય છે અને તે પ્રેમનો પ્રબળ, વેગવાન પ્રવાહ જેમ કોઇ પ્રચંડ જળધોધના અવાજમા બીજા નાના કલકલ ધ્વનિ સમાઇ જાય છે તેવી જ રીતે પ્રભુપ્રેમમા સર્વ વિચારો, સર્વ ભાવનાઓ, સર્વ અભીપ્સાઓ સમાઇ જાય છે

રેનાલ્ડ એ નિકલસને લંડન યુનિવર્સીટીમા "સુફી મતમાં વ્યક્તિત્વ" એ વિષય ઉપર ત્રણ ભાષણો આપ્યા હતા. એમા સુફી મત માટે એમણે કહ્યુ છે.

"એ સાચુ છે કે પરમાત્માના મિલન–અનુભવ–માં કોઈ અપવાદને માટે સ્થાન નથી. અહી તો કેવળ એકાન્ત હોય મિલનની અનુભૂતિ જ

હૃદયંગમ બને છે. વસ્તુતઃ આપણે આ ભાવના ખાસ કરીને પ્રાચીન સુફિયોમાં જોઈએ છીએ કે પરમાત્મા જ ઉપાસનાની એક માત્ર વસ્તુ છે. બીજી વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન દેવું, એ એનો અપરાધ કરવા જેવું છે.*

"તઝ કીરતુલ ઔલિયા" થી પણ આ મતની પુષ્ટિ થાય છે. એમાં બસરાની સ્ત્રી સંત રાબેઆ ને માટે લખ્યું છે:

એણે (રાબેઆએ) કહ્યું: "રસુલને મેં સ્વપ્નમાં જોયો.
રસુલે પૂછ્યું: "એ રાબેઆ! તું મારી સાથે દોસ્તી રાખે છે?"

જવાબ દીધો: "ઓ અલ્લાહના રસુલ' એવું કોણ છે જે મારી સાથે દોસ્તી નથી રાખતું? પરંતુ ઈશ્વરના પ્રેમે મને એવી બાંધી લીધી છે કે બીજા કોઈને માટે મારા અંતરમાં મિત્રતા કે શત્રુતાને માટે સ્થાન જ નથી.†"

રહસ્યવાદીની આ એક ગંભીર અવસ્થા છે જ્યાં એ પોતાના આરાધ્યના પ્રેમમાં એટલો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે તેને બીજું કશું વિચારવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી.

ત્યાર પછી ત્રીજી અવસ્થા આવે છે. એ અવસ્થા એ રહસ્યવાદની પરમ સ્થિતિ કહેવાય છે. આ દશામાં આત્મા અને પરમાત્માનું

---

* It is true that in the experience of union with God, there is no room for a Mediator. There the absolute Divine Unity is realised. And, of course, we find, especially among the ancient Sufi, a feeling that God must be the sole object of adoration, that any regard for other objects is an offence against him.

("The Idea of Personality in Sufism.")

† તઝકીરતુલ ઔલિયા પાનું ૪૬
મત્બા મુજતબાઈ દેહલી
મુહમ્મદ અબ્દુલ અહદ દ્વારા સંપાદિત, ૧૩૧૭ હીજરી

એટલું એકીકરણ થઈ જાય છે કે એ બન્નેમા કંઈજ ભિન્નતા નથી રહેતી. આત્મા પોતાનામા પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ માને છે, અને પરમાત્માના ગુણો પ્રકટ કરે છે. જે રીતે પહેલી અવસ્થામા અગ્નિ અને લોખંડ એ બન્ને ભિન્ન છે, પરંતુ લોખંડને અગ્નિથી તપાવ્યા પછી જેમ લોખંડ પણ લાલ બનીને અગ્નિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે અને એનામા પણ અગ્નિની જેમ વસ્તુઓને સળગાવી મૂકવાની શક્તિ આવી જાય છે, પછી લોખંડને અગ્નિમાથી બહાર કાઢી લઇએ તો પણ એ પોતાની આચ ચારે બાજુ પ્રસરે છે. આ જ દશા આત્માની પરમાત્માના સંસર્ગથી થાય છે. જો કે પ્રથમ અવસ્થામા માયાના વાતાવરણમા આત્મા અને પરમાત્માની શક્તિઓ ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ બન્ને જ્યારે પરસ્પર મળે છે ત્યારે પરમાત્માના ગુણોના પ્રવાહ આત્મામા એટલા વેગથી વહે છે કે આત્માના નિજના સ્વાભાવિક ગુણો લુપ્ત થઈ જાય છે, અને પ્રભુના ગુણમય બની રહે છે. આ અભિન્ન સબંધ જ રહસ્યવાદીની સાધનાની સાર્થકતા છે.

"જેમ માછલીઓ સમુદ્રમા તરે છે, જેમ પક્ષીઓ પવનમાં ઝુલે છે, તેવી જ રીતે તારા આલિંગનથી અમે મુક્ત નથી થઇ શકતા. અમે શ્વાસ લઇએ છીએ અને તું ત્યા વિરાજમાન છે." *

રહસ્યવાદીનાં દિવ્ય અનુભવ અને દૃષ્ટિ

આ રીતે રહસ્યવાદી દૈવી શક્તિથી પ્રભાવિત થઇને સંસારના સામાન્ય જનસમાજથી ઉંચે જાય છે. એના અનુભવ અને દૃષ્ટિ

* As fishes swim in briny sea,
As fouls do float in the air,
From thy embrace we can not be free,
We breathe and thou art there.
(John St t Blackie.)

પણ અધિક વિસ્તૃત અને દિવ્ય બને છે. એનું જગત જ બીજું થઇ જાય છે, એ જૂદા જ વાતાવરણમાં વિહાર કરે છે.

રહસ્યવાદીની આ અનુભૂતિ વ્યક્તિગત જ હોય છે. અને એનું કારણ છે. એ અનુભૂતિ એટલી દિવ્ય, એટલી અલૌલિક હોય છે, કે સંસારના શબ્દોમાં એનું સ્પષ્ટીકરણ અસંભવિત નહીં, તો મુશ્કેલ જરૂર છે. એ કાન્તિ દિવ્ય છે, અલૌકિક છે. સાધારણ ચક્ષુઓથી એ નથી દેખાતી. એ એવું ગુલાબ છે કે જે કોઈ બાગમાં વાવી શકાતું નથી, માત્ર એની સુગંધ લઈ શકાય છે. એ એવી સરિતા છે કે જેને આપણે કોઈ પ્રશાન્ત વનમાં વહેતી નથી જોઇ શકતા, પણ માત્ર એનો કલકલ ધ્વનિ જ સાંભળી શકાય છે. એટલે એનું તાત્પર્ય એ છે કે સંવેદનોને પ્રકટ કરવા માટે સંસારની ભાષા ઓછી પડે છે. વળી બીજું કારણ એ પણ છે કે રહસ્યવાદી પોતાની એ મસ્તીના નશામાંથી એ ખુમારીમાંથી કંઈક પણ પ્રકટ કરે છે તો સામાન્ય દુનિયા એને પાગલ કહે છે. અલ હુમ્લાજ મંસુર પોતાની અનુભૂતિનાં ગીત ગાતાં ગાતાં થાકી ગયો, પણ લોકો એને સમજી ન શક્યા. લોકોએ તો એને ઈશ્વરી સત્તાનો વિનાશક સમજીને ફાસીએ દીધો. એટલે રહસ્યવાદીઓને અનેક સ્થળે મૌન રહેવું પડે છે, અને એનું કારણ માત્ર એટલું જ કહી શકે છેઃ

નશ્વર સ્વરસે કૈસે ગાઉં આજ અનશ્વર ગીત.

આ વિચારને નીકલસન અને લી દ્વારા સંપાદિત અને ક્લૅરેન્ડન પ્રેસ ઓકસફર્ડે પ્રસિદ્ધ કરેલ "ધી ઓકસફર્ડ બુક ઓફ ઇંગ્લીશ મીસ્ટીકલ વર્કસ" ની પ્રસ્તાવનામાં જોઇએ છીએઃ

"વસ્તુતઃ રહસ્યવાદનું સારતત્ત્વ કદિ પ્રકટ કરી શકાતું નથી કારણ કે એ એવા અનુભવથી ભરેલું છે કે જે શાબ્દિક અર્થમાં અંતરતમ પવિત્ર પ્રદેશનું અવ્યક્ત રહસ્ય છે અને એટલા માટે અપમાનિત થવાના ભયથી રહિત છે. કારણ કે જે લોકો એ પવિત્ર

પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકે છે તે જ લોકો એને સમજી શકે છે, બીજા નહીં. એટલે સુધી કે પ્રવિષ્ટ થએલ વ્યક્તિ પણ બહાર આવ્યા પછી એ ભાષાની નિર્બળતાને કારણે પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વ્યાપારો માટે મૌન જ રહે છે જે કંઇ એણે જોયું છે કે જાણ્યું છે તેને પ્રકટ કરવા માટે એમની વ્યાવહારિક ભાષામા શબ્દો નથી અને તર્ક અથવા ન્યાયની વિચારશૃંખલાના સાધનો અથવા વાક્યાંશો દ્વારા પોતાના વિચારોથી પર્યાપ્ત પ્રદર્શનની આશા તો એ શી રીતે રાખે?"

પછી રહસ્યવાદી કવિતામા જ શા માટે પોતાના વિચારો ઘણું ખરૂ પ્રકટ કરે છે, એનું કારણ પણ એમા બતાવ્યુ છે

"ગદ્યના અપરિષ્કૃત વિષયને પોતાની આવશ્યકતાની પૂર્તિના રૂપમા પરિવર્ત્તિત કરવાની જ્યારે એમને નિરાશા મળે છે ત્યારે એ કવિતા ભણી વળે છે કે જેમા એ પોતાના અનુભવના સંકેતોને નાચીજમાં નાચીજ સ્વરૂપે પણ પ્રકટ કરી શકે પોતાની કવિતાના મુગ્ધ ધ્વનિથી, એના અપ્રસ્તુત રૂપથી, અપરિમિત વ્યઞ્જકતાના વિલક્ષણ ગુણથી, એની લચકથી, સર્વ વસ્તુઓમા રહેના અનન્ત સત્યને થોડાક સંકેતો દ્વારા પ્રકટ કરવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે બરાબર એ જ ધ્વનિ, એ જ તેજ અને એમની રચનાઓના એ જ જાદુથી એ દિવ્ય પ્રકાશમાથી કિરણો વિસ્તારી રહે છે"

હવે કબીરના રહસ્યવાદ પર દૃષ્ટિ કરીએ કબીરના રહસ્યવાદમાં પોતાની એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા છે એ એક બાજુ હિન્દુઓના અદ્વૈતવાદની ગોદમા રમે છે, અને બીજી બાજુ મુસલમાનોના સુફી સિદ્ધાન્તોને સ્પર્શ કરે છે આનુ ખાસ કારણ તો એ છે કે કબીર હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને સંતોના સમાગમમા રહ્યા અને શરૂઆતથી એમની ઇચ્છા પણ એ હતી કે હિન્દુ અને મુસલમાન દુધ-પાણીની જેમ મળી જાય આ વિચારને લીધે એમણે આ સમન્વય ભર્યું, વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું સિદ્ધાન્તનિરૂપણ કર્યું રહસ્યવાદમા પણ એમણે અદ્વૈતવાદ અને સુફીમતની ગંગાયમુના સાથે વહેવડાવી.

અદ્વૈતવાદ એક રીતે રહસ્યવાદનો પ્રાણ છે આત્મા મદીમા આવિર્ભાવ પામેલા વેદના અદ્વૈતવાદમા આત્મા અને પરમાત્માની એકતા સ્વીકારાઈ છે માયાને કારણે જ પરમાત્મામા નામ અને રૂપનું અસ્તિત્વ છે આ માયાથી છૂટકારો પામીને આત્મા અને પરમાત્માને એક કરવા, એ જ સાધનાની સાર્થકતા છે

કબીર આ વિષયને આ રીતે વર્ણવે છે

જલમે કુમ્ભ, કુમ્ભમે જલ હૈ, બાહિર ભીતર પાની,
ફુટા કુમ્ભ જલ જલહિ સમાના, યહુ તત કથો ગિયાની

એક ઘડો પાણીમા તરે છે એ ઘડામા થોડું પાણી છે, જે બહારના પાણીથી જુદું નથી પરંતુ જુદું એટલા માટે છે કે ઘડાની પાતળી આડ બન્નેને મળવા નથી દેતી, જે રીતે માયા બ્રહ્મના બન્ને સ્વરૂપોને જુદા રાખે છે પરંતુ ઘડો ફૂટી જાય છે ત્યારે પાણી એક થઈ જાય છે એ જ રીતે માયાનું આવરણ તૂટી જવાથી આત્મા અને પરમાત્માનો સંયોગ થઈ જાય છે

સુફીમતની ઉત્પત્તિ અને ઉછેર

કબીરના વિચારોમા સુફી સિદ્ધાન્તો પણ ભળ્યા પડ્યા છે અહીં આપણે સુફીમતની ઉત્પત્તિ અને ઉછેર ટૂંકમા જોઈ લઈએ

ઇસુની આઠમી સદી હતી એ વખતે ઇસ્લામમા એક મજબૂત વિપ્લવ થયો પ્રાચીન વિચારોવાળા સ્થિતિચુસ્ત મુસલમાનોની સામે એક વિરોધી બળ ઊભું થયું આ એક નાનોશો ઇરાનનો સંપ્રદાય હતો એણે પરંપરાગત મુસ્લીમ આદર્શોનો એવો ઘોર વિરોધ કર્યો કે એથી થોડા વખત સુધી તો ઇસ્લામના ધાર્મિક ક્ષેત્રમા ઉથલપાથલ મચી રહી આ સંપ્રદાયે જાણે સાંસારિક સુખોને લાત મારીને નીચે ગબડાવી દીધા સમાજના ઐશ્વર્ય અને વૈભવોને રસાતળ બનાવી દીધા બાહ્ય શૃંગાર અને બનાવટી કૃત્રિમ વાતો ભણી જબ્બર ઘૃણા

કબીરના રહસ્યવાદની ચિન્તનધારા

કબીરના રહસ્યવાદને સ્ફુટ કરતી હવે એની ચિન્તનધારા આપણે જોઇએ. પરમાત્માની અનુભુતિને કાજે આત્મા તત્પર થાય છે, અને સાસારિકતાનો બહિષ્કાર કરીને દિવ્ય અને અલૌકિક વાતાવરણમા પહોચે છે. એ વિશ્વના સર્જનહાર પાસે જાય છે. એ સર્જનહારનુ નામ છે સત્ પુરૂષ સત્ પુરૂષના સંસર્ગમા એ આત્મા દૈવી શક્તિને કારણે આશ્ચર્યમુગ્ધ અને અવાક્ બની જાય છે. એને સમજણ નથી પડતી કે પ્રભુ શુ છે અને કેવો છે. એ દિગ્મૂઢ બની જાય છે. એ દિવ્યશક્તિને સાક્ષાત્ કરે છે, પણ એને પ્રકટ કરી શકતો નથી. એની દશા ગોખડાના સાકરના સ્વાદ જેવી થઈ જાય છે. થોડા સમય પછી જ્યારે એ સ્વસ્થ અને સભાન બને છે, અને એની જબાન કઇક ખુલે છે ત્યારે એકદમ પોકારી ઉઠે છે.

કહહિ કબીર પુકારિ કે અદ્ભુત કહિએ નાહિ

એ સમયે આત્મામા એટલી શકિત નથી હોતી કે પરમાત્માના દિવ્ય પ્રકાશનું નિરૂપણ કરે. એ આશ્ચર્ય અને જીજ્ઞાસાની દષ્ટિએ પ્રભુ ભણી જુએ છે. અન્તે મહા મુશ્કેલીએ બોલે છે

વર્ણું હુ કૌન રૂપ, ઔ રેખા
દોસર કૌન આહિ જો દેખા,
ઓકાર આદિ નહિ બેદા
તાકર કહહુ કૌન કુલ ભેદા.

× × ×

નહિ જલ, નહિ થલ, નહિ થિર પવના,
કો ધરૈ નામ હુકુમ કો બરના;
નહિ કછુ હોતિ દિવસ ઔ રાતી,
તાકર કહૂં કૌન કુલ જાતિ
શૂન્ય સહજ મન સ્મૃતિ તે પ્રકટ ભાઇ એક જ્યોતિ
તા પુરૂષ કી બલિહારી, નિરાલમ્બ જો હોતિ
[રમૈની ૬]

અહીં આત્મા સત્ પુરુષનું રૂપ જોઈને મુગ્ધ બની જાય છે. ધીરે ધીરે આત્મા પરમાત્માના પ્રકાશમાં લીન બની જઈને વિશ્વની વિશાળતાનો સાક્ષાત્ કરે છે, અને એ વખતે એ આનંદના અતિરેકથી પ્રભુના ગુણ વર્ણવે છેઃ

જાહિ કારણ શિવ અજહૂ વિયોગી,
અંગ વિભૂતિ લાઇ મેં જોગી;
શેષ સહસ મુખ પાર ન પાવૈ
સો અબ ખસમ સહિત સમુઝાવૈ.

આટલું બધું કહ્યા પછી અન્તે આટલું જ કહેવાનું રહી જાય છેઃ

નહિયા ગુપ્ત સ્થૂલ નહિ કાયા,
તાકે શોક ન તાકે માયા,
કમલ પત્ર તરંગ ઇક માહીં,
અંગ હી રહૈ લિખી પૈ નાહીં.
આસ ઓસ અંડન મેં રહઇ,
અગનિત અંડ ન કોઇ કહઇ,
નિરાધાર આધાર લૈ જાની,
રામ નામ લૈ ઉચરૈ બાની.

× × ×

ભટક બાધન ઇ જગત, કોઇ ના કરે વિચાર
હરિ કી ભક્તિ જાને બિના, ભવ બૂડિ મુઆ સંસાર.

(રમૈની ૭૪)

સંસારને સંબોધીને આત્મા બોલે છેઃ

બિન મદ ચિત્ર બનાઇયા, સાચો સો સુરનિ દાર,
કહહિ કબીર તે જન ભલે, જે ચિત્રવન્તહિ લેહિં વિચાર.

આ પ્રેમની દશાનો વિકાસ એટલે સુધી થાય છે કે આત્મા સ્વયં પરમાત્માની આશુક બનીને એનો જ એક ભાગ બની જાય છે અને આ જ પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે.

એક અડ ઉંકારતે, સબ જગ ભયા પસાર,
કહહિ કબીર સબ નારી રામકી, અવિચલ પુરુષ ભતાર.
(રમૈની ૨૭)

અને અંતે કહે છે

હરિ મોર પીવ ભાઇ, હરિ મોર પીવ,
હરિ બિન રહિ ન સકૈ મોર જીવ.
હરિ મોરા પીવ, મૈ રામકી બહુરિયા,
રામ બડે મૈ છુટક લહુરિયા.
(શબ્દ ૧૧૭)

અને

જો પૈ પિય કે મન નહિં ભાયે,
તો કા પરો સિન કે હુલ રાયે
કા ચૂરા પાઇલ ઝમકાએ,
કહા ભયો બિ છુઆ ઠમકાએ.

કા કાજલ સેંદુર કે દીયે,
સોલહ સિંગાર કહા ભયો કીયે.
અંજન મંજન કરૈ ઠગોરી,
કા પચિ મરૈ વિગોઠી બૌરી.

જો પૈ પતિવ્રતા હૈ નારી,
કૈસે હી રહો સો પિયહિ પિયારી.
તન મન જોબન સૌંપિ સરીરા,
તાહિ સુહાગિન કહૈ કબીરા

આત્મા અને પરમાત્માના અનંત સંયોગનો સાક્ષાત્કાર કરીને એ ગાય છે

હરિ મરિ હૈ તો હમ હૂં મરિ હૈ,
હરિ ન મરૈ હમ કાહે કો મરિ હૈ.

આ અનન્ત સંયોગ પછી એકનો વિનાશ એ બીજાનો વિનાશ હોય છે અને એકના અસ્તિત્વથી બીજાનું અસ્તિત્વ સાર્થક થઈ જાય છે. ફારસીમાં આ વિચારનું એક સુંદર અવતરણ છે. નીકલસને એ પોતાના 'ધી આઇડીઆ ઓફ પરસાનાલિટી ઇન સુફીઝમ' માં એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ આપ્યો છે:

"જ્યારે એ (મારૂં જીવનતત્ત્વ) 'બીજું' નથી ત્યારે તો મારા ગુણ એના જ (માશુક) ગુણ છે; અને જ્યારે અમે બન્ને એક છીએ ત્યાર પછી એનું બાહ્ય રૂપ એ મારૂં જ છે. જો એને કોઈ બોલાવે છે તો હું ઉત્તર આપું છું, અને મને બોલાવાય છે ત્યારે મને બોલાવનારને એ ઉત્તર દે છે અને કહે છે: 'લબ્બયક' (જેવી આજ્ઞા.) એ બોલે છે તે જાણે હું જ બોલું છું. એ રીતે હું કંઈક કહું છું ત્યારે જાણે એ જ બોલે છે. અમારી બન્નેની વચ્ચેથી મધ્યમ પુરૂષ સર્વનામનો વિનાશ થયો છે, અને એ ન હોવાથી અમને જૂદા પાડનાર સસારથી હું ઉપર ચાલ્યો ગયો છું."

આ પરમ ધ્યેયને પહોચવું, એ જ કબીરની સાધનાનો ઉદ્દેશ હતો. એમની ઉલટીધારામાં આ જ રહસ્ય ભર્યું છે. આ રીતે રહસ્યવાદની સમન્વયભરી સાધનાનાં પ્રથમ દર્શન કબીરમાં થાય છે.

રહસ્યવાદ-સાંકેતિક વાણી

જે રહસ્યવાદી પોતાના ભાવોને થોડા ઘણા પ્રકટ કરી શક્યા છે, એમને માટે એક વાત વિચારવા જેવી છે. રહસ્યવાદીઓ પોતાના ભાવ સ્વાભાવિક રીતે રૂપક અને સંકેતમા પ્રકટ કરે છે. એમનું ભાવસૌન્દર્ય, એમનો ભાવોન્માદ, એમની પ્રેમખુમારી, એ સર્વ અસાધારણ હોવાથી એ તત્ત્વોના અવતાર માટે તેમને રૂપકો અને સંકેતોનું શરણ લેવું પડે છે. અંગ્રેજીમાં પણ જે રહસ્યવાદીઓ કવિઓ થઈ ગયા છે તેમણે પણ આ રૂપકની ભાષા (The language

of symbols) સ્વીકારી છે આ રૂપકો અને સંતોના પ્રયત્નનું પરિણામ નથી હોતું, પણ ઢળેલી જમીન પર પાણીનો રેલો વહી રહે, એમ રહસ્યવાદીના અંતઃકરણમાં સહજ રીતે જ એ વહે છે એટલે પ્રેમના નશામાં રહસ્યવાદી કવિ પોતે ભૂલી જાય છે કે એણે જે કંઈ પ્રકટ કરી દીધુ, એ હવે સામાન્ય લોકો શી રીતે સમજશે. એટલે સમાલોચકો ક્યારેક ચક્કરમાં પડી જાય છે, અને માત્ર શબ્દાર્થથી જ મૂલ્યાંકન કરનાર પંક્તિની બૂરી વલે થાય છે

કબીરનો રહસ્યવાદ ખૂબ ગહન છે એણે પોતાના અનન્ત સંયોગની અવસ્થા રૂપકોમાં પ્રકટ કરી છે

હરિ મોર રહંટા, મૈ રતની પિઉરિયા,
હરિકા નામ લે કતતિ બહુરિયા
છૌ માસ તાગા બરસ દિન કુકરી,
લોગ કહૈ ભલ કાતલ બપુરી
કહહિ કબીર સૂત ભલ કાતા,
ચરખા ન હોય મુક્તિ કર દાતા

આમ એનો અર્થ સરળ લાગે છે, પણ યથાર્થ રીતે તે કેટલીય ગહન ભાવનાઓથી ભરપૂર છે રૂપક ચરખામાંથી લીધુ છે, કારણ એ કબીરનો વ્યવસાય હતો હવે એ આ ચરખાનું રૂપક આ કાવ્યમાંથી લઈ લેવામાં આવે તો આ વિચારની બધી શક્તિ કેગલી પડી જશે, અને ભાવોનુ સૌન્દર્ય વિખેરાઈ જશે? કરોળીઆના જાળાની જેમ કબીરની રૂપક કવિતા વિસ્તરતી જાય છે એમાં નવા શબ્દો અને નવા ભાવો આવતા જ જાય છે

જો ચરખા જરિ જાય, બઢૈયા ન મરૈ,
મૈ કાતો સૂત હજાર, ચરખુલા જિન જરૈ
બાબા! મોર બ્યાહ કરાવ, અચ્છા બરહિં તકાય
જો લૌ અચ્છા બર ન મિલૈ તૌ લૌ તુમહિ બિહાય.

પ્રથમેં નગર પહુંચને પરિગો સોગ સંતાપ,
એક અચંભા હમ દેખા જો બિટિયા બ્યાહલ બાપ.

સમંધી કે ઘર સમધી આયે આયે બહુ કે ભાય,
ગોડે ચૂલ્હા દે દે ચરખા દિયો દિઢાય.
દેવલોક મર જાયંગે, એક ન મરે બઢાય,
યહ મન રંજન કારણે ચરખા દિયો દિઢાય.
કહંદિ કબીર સુનો હો સંતો ! ચરખા લખે જો કોય,
જો યહ ચરખા લખિ પરૈ તાકો આવાગમન ન હોય.
(બીજક શબ્દ ૬૮)

આનો સાધારણ અર્થ એવો છે કે જો ચરખો બળી જાય છે, છતા એનો બનાવનાર સુથાર નથી મરી શકતો, પણ જો મારો ચરખો નહીં બળે તો એના પર હું હજાર સુતર કાતીશ. બાપા ! સારો વર શોધીને મારૂ લગ્ન કરાવી આપો, અને જ્યા સુધી સારા વર ન મળે ત્યા સુધી તમે જ મારી સાથે લગ્ન કરી લ્યો. આ તો નગરમા પહેલી વાર પહોચતા જ શોક અને દુઃખ માથે આવી પડયા. મે એક આશ્ચર્ય જોયુ કે પિતાની સાથે પુત્રીએ લગ્ન કરી લીધુ. પરિણામે એક વેવાઇને ત્યા બીજા વેવાઈ આવ્યા અને વહુને ત્યા ભાઈ. ચરખાના વિવિધ ભાગોને વ્યવસ્થિત કરીને એને મજબુત બનાવી દીધો. સ્વર્ગમા રહેનાર સર્વ દેવો મરી જશે, પણ એ સુથાર નથી મરી શકતો; જેણે મનને પ્રસન્ન રાખવા માટે ચરખાને ખૂબ મજબુત બનાવી લીધો છે. કબીર કહે છેઃ ઓ સતો ! સાભળો, જે કોઈ આ ચરખાનું વાસ્તવિક રૂપ જૂએ છે, જેણે આ ચરખાને એક વાર જોઈ લીધો છે, એનું સસારમા ફરીથી આવાગમન નથી થતુ, સંસારના બધનોમાથી સદૈવને માટે એ મુક્ત થઈ જાય છે.

પહેલી સામાન્ય દષ્ટિએ તો એમ દેખાય છે કે આ આખા અવતરણમા ભાવસામ્યતા નથી. એક વિચાર પૂરો થનો નથી ત્યાં

બીજો વિચાર શરૂ થાય છે, એક રૂપક પૂરૂં થાય ત્યાં બીજું આવીને પડે છે. વિચારધારા અનેક ઠેકાણે તૂટી ગઈ છે ભાવોનો વિકાસ અવ્યવસ્થિત રૂપે થયો છે. પરંતુ જો રૂપકના વાતાવરણમાંથી નીકળીને રૂપકને માત્ર ભાવપ્રદર્શનનો આધાર માનીને એ અવતરણના અંતરંગ અર્થને જોઇએ તો ભાવસૌન્દર્ય તરત જ સ્પષ્ટ થઈ જશે વિચારોની ગોઠવણી તરત જ દૃષ્ટિ સમીપ આવી જશે અને કવિનો સંદેશ ગમ્ય થઈ જશે.

રૂપકના અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપનું કારણ એ શક્ય છે કે જે સમયે કવિ એકાગ્ર થઇને દિવ્ય શક્તિનું સૌન્દર્ય જુએ છે, સંસારથી ઉંચે જઇને જ્યારે દિવ્ય લોકમાં વિહાર કરે છે તે વખતે એ આનંદ અને ભાવના ઉન્માદને સંભાળી શકતો નથી. એ જ મસ્તીમાં દિવાનો બનીને ભિન્નભિન્ન રીતે ભાવોનું પ્રદર્શન કરે છે. શબ્દો મળે છે ખરાં, પણ એના આહ્લાદના કંપથી એ વિખેરાઈ જાય છે, અને કવિનો શબ્દસમૂહ વૃદ્ધ માણસના અંગોની જેમ શિથિલ બની જાય છે એટલે ભાષાની લગામ એના હાથમાંથી છટકી જાય છે, અને એ અસહાય બનીને વિખરાયલા શબ્દોમાં, અનિયંત્રિત વાગ્ધારાઓમાં અને ભાગ્યાતૂટયા પદોમાં પોતાના આનંદના અતિરેકને પ્રકટ કરે છે.

હવે આપણે રૂપકનું આવરણ હઠાવીને એનું ભાવસૌન્દર્ય જોઇએઃ

જો કાલચક્ર (ચરખો) કદિ નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ એનો નિર્માણકર્તા અનન્તશક્તિસંપન્ન ઈશ્વર કદિયે નષ્ટ નથી જ થતો. કદાચિત્ આ કાલચક્ર ન બળે, ન નષ્ટ થાય તો હું સહસ્ત્ર કર્મો કરી શકું છું. હે ગુરૂ! તમે ઈશ્વરની ઓળખ કરીને એની સાથે મારો સંબંધ કરાવી આપો, અને જ્યાં સુધી ઈશ્વર ન મળે ત્યાં સુધી તમે જ અને તમારા રક્ષણ હેઠળ રાખો. આપની પાસેથી પહેલી વાર દીક્ષા લીધી ને મને ચિન્તા થવા માંડી કે, હું શી રીતે આપની આજ્ઞાનું

પાલન કરી શકીશ! પણ મને આશ્ચર્ય થયું કે આપના પ્રભાવથી મારો આત્મા એ સરજનહાર પરમ પિતા બ્રહ્મમાં જઇને મળી ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે મારા અંતરમાં ઈશ્વરની વ્યાપકતા વધી ગઈ. વેવાઇને વેવાઈ મળ્યા. આત્માના પિતા બ્રહ્મને ગુરુના પિતા બ્રહ્મ મળ્યા, અર્થાત ઈશ્વરની અનુભૂતિ બમણી થઈ ગઈ. વાણી રૂપી વહુની પાસે પાંડિત્ય રૂપી ભાઈ આવ્યો, અર્થાત વાણીમાં વિદ્વત્તા-પંડિતતા આવી. એ સમયે કર્મકાંડોથી લાંછિત કાલચક્રની દઢતા વધારે સ્પષ્ટ દેખાઈ. સમસ્ત વિશ્વને એકી નજરે જોઈ લેવાથી એટલો અનુભવ થઈ ગયો કે વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક હોઈ શકે છે, પણ એ અનન્તશક્તિ જેણે કાલચક્રનું નિર્માણ કર્યું છે તે કદિ નષ્ટ થઈ શકતી નથી. એણે હૃદયને ચારૂતાભર્યું રાખવા માટે કાલચક્રને વધારે સુદઢ બનાવી દીધુ છે. કબીર કહે છે કે, જેણે કાલચક્રના મર્મને જાણ્યો છે, એ સંસારનાં બંધનોથી કદિ બદ્ધ થતો નથી. એને ઈશ્વરનો એવો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે કે એનું જન્મમૃત્યુનું બંધન વિનાશ પામે છે.

રૂપકની બાંધણી અને વિધાન કેટલાં સુંદર છે! આ ઉપરથી જણાશે કે રૂપકનો આધાર લઇને રહસ્યવાદી કવિ શી રીતે પોતાના ભાવો પ્રકટ કરે છે. ડૉ. પુરુ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે કે આત્માની ભાષા એ રૂપકોની ભાષા છે. રહસ્યવાદિ કવિઓની સામે સંસારની વસ્તુઓ ગુબ્બારા જેવી છે, જેમા અનત શક્તિનો 'ગેસ' ભર્યો છે. આ જ ગુબ્બારાઓ કવિની કલ્પનાના હિંચોળાથી આમ-તેમ ઘુમ્યાં કરે છે. કવિની કલ્પના પણ આ વખતે ઘડીયાળના કાંટાનું રૂપ ધારણ કરે છે અને પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે ઘુમરીઓ ખાયાં કરે છે. આજે એ અનન્ત વિભૂતિની અનુભૂતિ છે, તો કાલે એ અનુભૂતિનું સંસારની વસ્તુઓ દ્વારા પ્રદર્શન છે.

કબીરનાં રૂપકોના વ્યવહારમાં એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. કબીરના રૂપકો સ્વાભાવિક હોવા છતાં જટિલ છે,

જો કે એમના રૂપકો પુષ્પોની જેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકાસ પામે છે, પરતુ એમા જટિલતાના કાટા હોય છે કદાચિત્ કબીરની ઈચ્છા પણ એવી હશે લોકો પાસે એ પોતાની વાતો ખૂબ જ સ્વાભાવિક રીતે મૂકતા હતા, પરતુ સાથે એમ પણ ઇચ્છતા હતા કે લોકો એ વસ્તુઓને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરે સોનું ખાણમાથી જ મળે છે, મોતી દરિયામા જ થાય છે ગમે ત્યા વેરાયલી આ વસ્તુઓ નથી જો આની વસ્તુઓ અતિશય સરળતાથી મળી જાય તો એનુ મૂલ્ય શુ? કબીરના દિવ્ય અનુભવો રૂપકોમા છૂપાયના હોય છે જે જીજ્ઞાસુ હશે તેઓ જરૂર પરિશ્રમ કરીને સમજી લેશે, અને બીજાને એનો ઉપયોગ પણ શો છે! એક વખત અંગ્રેજી રહસ્યવાદી કવિ બ્લેકીનને એક સજ્જને કહ્યુ કે "તમારી કવિતામા રહેના મર્મભાવને સ્પષ્ટ કરવા કોઈ બીજી વ્યક્તિની આવશ્યકતા છે?" આનો જવાબ આપતા એ કવિએ કહ્યુ "જે વસ્તુ યથાર્થ રીતે ઉત્કૃષ્ટ છે એ નિર્બલ માણસને માટે સદૈવ અગમ્ય જ રહેવાની ઇસુ સોલોમન, ઈસપ હોમર અને પ્લેટો નિર્બલ અને મૂર્ખાઓને હમેશા અગમ્ય જ રહેવાના"

આ જ વિચારથી કબીરે કદાચિત્ કહ્યુ હશે

કહે કબીર સુનો હો સતો!
યહ પદ કરો નિબેરા

રહસ્યવાદની વિશેષતાઓ

હવે આપણે રહસ્યવાદની કેટલીક વિશેષતાઓ જોઇએ પહેલી વિશેષતા એ છે કે એમા પ્રેમની ધારા અખડિત અને અબાધિત રૂપે વહે છે રહસ્યવાદી એવુ પ્રેમતત્ત્વ પામે છે કે જેનાથી એના સાસારિક અને દિવ્ય જીવન વચ્ચે અદ્‌ભુત સવાદ સધાય છે આ પ્રેમ હૃદયની સાધારણ નાજુક અવસ્થા નથી હોતી, પણ એ એવી પ્રબળ સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ હોય છે જે સાધકના અતરજગતનો અગ ના

જગત સાથે અપૂર્વ સમન્વય સાધે છે પ્રેમનો જ્ઞાન સાથે સંબંધ નથી પ્રેમ એ મનનો નહીં પણ અંતઃકરણનો વિષય છે એટલે એક સાધારણ માણસ પ્રેમ કરી શકે અને એક વિદ્વાન પ્રેમની પરિભાષાથી અનભિજ્ઞ પણ હોઈ શકે રહસ્યવાદમાં જ્ઞાન કરતા પ્રેમનુ તત્ત્વ વધારે છે કબીર કહે છે

ગુરૂ પ્રેમકા અંક પઢાય દિયા,
અબ પઢને કો કછુ નહિ બાકી

આવા સાચા પ્રેમની ખુમારી જ સાધકને એના આરાધ્ય તરફ લઈ જાય છે·

- આઠહૂ પહર મતવાલ લાગી રહૈ,
આઠહૂ પહર કી છાક પીવૈ,
આઠહૂ પહર મસ્તાન માતા રહૈ,
બ્રહ્મ કી છૌલ મે સાધ જીવૈ,
સાચ હી કહતુ ઔર સાચ હી ગહતુ હૈ,
કાચ કો ત્યાગ કરી સાચ લાગા,
કહે કબીર યો સાધ નિર્ભય હુઆ,
જનમ ઔર મરનકા ભર્મ ભાગા

એ વખતે એને પ્રેમના નશામાં કેવા દશ્યો દેખાય છે

ગગન કી ગુફા તહાં ગૈબકા ચાદના,
ઉદય ઔ અસ્ત કા નાવ નાહીં,
દિવસ ઔ રૈન તહાં નેક નહિ પાઇએ,
પ્રેમ ઔ પરકાસ કે સિંધ માહીં.
સદા આનંદ દુખ દુન્દ વ્યાપે નહિ,
પૂરનાનંદ ભરપૂર દેખા
ભર્મ ઔર ભ્રાંતિ તહાં નેક આવૈ નહીં,
કહે કબીર રસ એક પેખા

રહસ્યવાદના આ પ્રેમને અમુલ અલ્લાહે આ પ્રકારે પ્રકટ કર્યો છે

"ચર્ચ, મંદિર અથવા કાબાનો પત્થર, કુરાન, બાઈબલ કે શહીદના અસ્થી, એ સર્વ અને એથીય અધિક વસ્તુઓ મારા હૃદયને માટે મલ્લ છે, કારણ કે મારો ધર્મ કેવળ પ્રેમ છે"

પ્રોફેસર ઇનાયતખાએ પોતાના "Sufi Messege" નામક ગ્રન્થમા આ જ વિચારની વધારે સ્પષ્ટતા કરી છેઃ

"સુફી પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષ્યની પૂર્તિ માટે પ્રેમ અને ભક્તિનો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે, કેમકે પ્રેમભાવના જ મનુષ્યને ઐક્યના જગતમાથી ભિન્નતાના જગતમા લઈ આવી છે, અને એ જ એવી શક્તિ છે જે એને ફરીથી પાછી એ જગતમા લઈ જઈ શકે છે."

એટલે નિરવાર્થ પ્રેમભાવ એ રહસ્યવાદીની સાધનાનું મૂળતત્ત્વ છે.

બીજી વિશેષતા એ છે કે એમા દિવ્ય તત્ત્વ હોય છે. સંસારની નીરસ વસ્તુઓથી ઘણે દૂર એક એવા વાતાવરણમા રહસ્યવાદ રૂપ ધારણ કરે છે કે જેમા સદૈવ નવા નવા ઉમગોની સૃષ્ટિ રચાય છે. એ દિવ્ય વાતાવરણમા કોઈ જૂની ચીજ નથી હોતી. રહસ્યવાદીના શરીરમા સતત એવી સ્ફુર્તિ હોય છે, અને એનાથી એ એવી પ્રેમખુમારીમા મસ્ત રહે છે, એવા સ્થાનમા ભ્રમણ કરે છે કે, જ્યા મૃત્યુનો ભય નથી હોતો, રોગનું અસ્તિત્વ નથી હોતું અને શોકનો વિસ્તાર નથી હોતો. આ જ પરમ અવસ્થામા રહસ્યવાદી સાધક ઈશ્વરની સમીપ આવે છે અને એના રૂપમા સમાઈ જાય છે. મશહૂર ફારસી સુફી કવિ જામીએ આ જ દિવ્ય મસ્તીમા પોતાનું અદ્ભુત કવિતાકૌશલ્ય બતાવ્યું છે. "ધી આઇડીઆ ઓફ પર્સનાલિટી ઇન સુફીઝમ"માં અલહલ્લાજ-મન્સુરની ભાવના પણ આવી છે.

"તારો આત્મા મારા આત્મા સાથે મળી ગયો છે, જેમ સ્વચ્છ પાણીમાં શરાબ. જ્યારે તું કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે જાણે એમને જ અડકે છે. જો ને, સર્વ પ્રકારે તું "હું" જ છે."

કબીરે આ પદમાં આ જ તત્ત્વનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે:

યોગિયા કી નગરી બસૈ મતિ કોઈ,
જો રે બસૈ સો યોગિયા હોઈ.
વહી યોગિયા કે ઉલટા જ્ઞાના,
કારા ચોલા નાહીં માના.
પ્રગટ સો કંથા ગુપ્ત ધારી,
તામે મૂલ સંજીવની ભારી.
વા યોગિયા કી યુક્તિ જો બુઝૈ,
રામ રમૈ સો ત્રિભુવન સૂઝૈ.
અમૃત બેલી છન છન પીવૈ,
કહે કબીર સો યુગ યુગ જીવૈ.

રહસ્યવાદની ત્રીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે સાધક એમાં સર્વદા જાગૃત રહે છે. એ જાગૃતિમાં સાધકને સતત દિવ્ય શક્તિની ઝાંખી થયાં જ કરે છે.

ચોથી વિશેષતા એ છે કે અનન્ત ભણી માત્ર એમાં ભાવનાની પ્રગતિ થતી નથી, પણ સમસ્ત અંતઃકરણની સંપૂર્ણ અભીપ્સા એ તરફ અગ્રેસર થાય છે. અંડરહીલે પોતાના "Mysticism" માં આનું એક સુન્દર અવતરણ આપ્યું છે. મેગડેબર્ગના મેક્ટિલ્ડને એક દર્શન થયું, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:

આત્માએ પોતાની ભાવનાને કહ્યું:—

"શીઘ્ર જા, અને જો કે મારા પ્રિયતમ ક્યાં છે? એમને જઇને કહે કે હું તમને પ્યાર કરું છું."

ભાવના ચાલી, કારણ કે સ્વભાવે જ શીઘ્રગામિની છે અને સ્વર્ગમા જઇને બોલી —

"દેવાધિદેવ! દ્વાર ઉઘાડો, અને મને અદર આવવા દો "

એ સ્વર્ગના સ્વામીએ કહ્યુ "આવડી ઉત્સુકતાનું તાત્પર્ય શુ છે?"

ભાવનાએ ઉત્તર દીધો "ભગવાન! હુ આપને એક સદેશ પહોચાડવા આવી છુ કે મારી સ્વામિની હવે વધારે વાર નહી જીવી શકે જો આપ અત્યારે જ મારી સાથે આવો તો કદાચ જીવી જાય નહી તો માછલીની જેમ એને કિનારે કાઢી નાખવાથી એ કેટલા દિવસ જીવતી રહે?"

ઇશ્વરે કહ્યુ "પાછી જા જ્યા સુધી તુ એ ભૂખ્યા આત્માને મારી પાસે નહીં લાવે ત્યા સુધી હુ તને અદર નહીં આવવા દઉં, કારણ કે એની ઉપસ્થિતિમા જ મને આનંદ મળે છે "

આ અવતરણનો અર્થ એ છે કે અનન્તનું ધ્યાન માત્ર ભાવનાથી નથી થતું, પણ સમસ્ત આત્માથી થાય છે આત્મા અને પરમાત્માના મિલનમા માયાનું આવરણ જ બાધક છે આ માયાનાં કબીરે 'રમૈની' અને 'શબ્દ' માં ભયકર ચિત્રો આલેખ્યા છે કબીરે માયાને અતિશય હીન દૃષ્ટિએ જોઈ છે એ જાણે માયાનો સર્વનાશ કરવા ઇચ્છે છે એમને લાગ્યુ કે જગત છે સત્ પુરુષની આરાધના માટે જે નિરજને એક વાર વિશ્વનું સર્જન કર્યું અને સર્જન દ્વારા એણે સત્પુરુષની ઉપાસના માટે સાધનાની સૃષ્ટિ રચી આ સૃષ્ટિ ઉપર માયાએ પાપનો જાણે પડદો નાખી દીધો કેટલો સુદર સંસાર છે! એમા કેટલી સુદર વસ્તુઓ છે! ગુલાબના ફુલ છે અને એમાં મધુર સૌરભ ભરી છે સુંદર આમ્રમજરીઓ છે એમા મોહક મહેક ભરી છે, મનોહર ઇન્દ્રધનુષ્ય છે અને એમા અદ્ભુત રગોની છટાઓ વિલસે છે, પણ એ સુગંધ, એ મહેક અને એ રગો માયાના આતકથી કલુષિત છે એ પુણ્યના સુંદર ભડારમા માયા એ પાપની

વાસનાપૂર્ણ મદિરા છે. એ સુવર્ણમય સ્વપ્નમાં ભય અને આશંકાની વેદના છે. એટલે કબીર ઇચ્છે કે એવા સંસારમાં સાધકનો નિવાસ હો, પણ એના પર આસક્તિ ન હો. સંસારની માયાભરી વિભૂતિઓ દૃષ્ટિ સમીપ વિસ્તરેલી ભલે રહે, પણ એના તરફ આકર્ષણ ન હો. રૂપ હો, પણ એમા અનુરક્તિ ન હો. સંસારમા મનુષ્ય રહે, પણ-માયાના કલુષિત પ્રભાવથી સદૈવ દૂર રહે.

માયાની ઉત્પત્તિની ગહન વિવેચના

કબીરે માયાની ઉત્પત્તિની ખૂબ ગહન વિવેચના કરી છે. 'બીજક'ના આદિમંગલથી જો કે આ વિવેચના જરા ભિન્ન છે, તો પણ કબીરસંપ્રદાયમાં આ જ પ્રચલિત છે.

પ્રારંભમાં એક જ શક્તિ હતી. સારભૂત એક જ આત્મા હતો. એમા રાગદ્વેષ નહોતા. કોઈ વિકાર નહોતો. એ આત્માનું નામ હતું સત્ પુરુષ. એ સત્ પુરુષના હૃદયમા શ્રુતિનો સંચાર થયો અને ધીરે ધીરે એ સમાઈ ગઈ. સાથે સાથે ઇચ્છાનો આવિર્ભાવ થયો. એ જ ઇચ્છા વડે સત્ પુરુષે શૂન્યમા એક વિશ્વની રચના કરી. એ વિશ્વના નિર્માણને કાજે એમણે ૭ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કર્યા:

ઓંકાર
સહજ
ઇચ્છા
સોહમ્
અચિન્ત
અક્ષર

સત્ પુરુષે એમને એવી શક્તિ આપી કે જેની દ્વારા તે પોતાના લોકમા ઉત્પત્તિનાં સાધન અને સંચાલનની વ્યવસ્થા કરે. પણ સત્ પુરુષને પોતાના કામમાં ખૂબ નિરાશા મળી. કોઈ પણ બ્રહ્માએ

પોતાના લોકનું સંચાલન નિયમનપૂર્વક ન કર્યું. ત્યારે એમણે એક યુક્તિ વિચારી.

ચારે બાજુ પ્રશાન્ત સાગર હતો. અનન્ત જલરાશિ એકાન્તમાં મૌનપૂર્વક અચ્છર બેઠો હતો. સત્ પુરુષે એની આંખોમાં નિદ્રાની એક રેખા ખેંચી. ધીરે ધીરે વાળાની જેમ એ ઘેરી નિદ્રામાં પડી ગયો. જ્યારે એની આંખો ખુલી, ત્યારે એણે જોયું કે અનન્ત જલરાશિ પર એક ઇંડું તરે છે. તે એ ઇંડા ભણી એકી ટસે જોઈ રહ્યો. એની દૃષ્ટિમા ખોટી શક્તિ હતી. એક મોટો અવાજ થયો અને ઇંડું ફુટી ગયુ. એમાથી એક ભયાનક પુરુષ નીકળ્યો. એનું નામ નિરંજન. જો કે નિરંજન ઉદ્ધત સ્વભાવનો હતો, પણ એણે સત્ પુરુષની ખૂબ ભક્તિ કરી. એ ભક્તિના ફળ રૂપી એણે સત્ પુરુષ પાસે ત્રણ ભુવનનું સ્વામીત્વ મળે, એવું વરદાન માગ્યું.

આટલું મળવા છતા નિરંજન મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ન કરી શકયો એટલે એને ખૂબ નિરાશા થઈ. એણે ફરીથી સત્ પુરુષની આરાધના કરી, એક સ્ત્રીની યાચના કરી. સત્ પુરુષે એ યાચના સ્વીકારી, અને એક સ્ત્રીની રચના કરી. એ સ્ત્રી સત્ પુરુષ ઉપર જ મોહિત થઈ ગઈ, અને એમની સેવામાં જ રહેવા લાગી. આખરે ખૂબ સમજાવટને અંતે એ સ્ત્રી નિરંજન પાસે ગઈ. એનાથી એને ત્રણ પુત્રો થયાઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ. પુત્રોની ઉત્પત્તિ પછી નિરંજન અદૃશ્ય થઈ ગયો. માત્ર સ્ત્રી જ બચી. એ સ્ત્રીનું નામ માયા.

બ્રહ્માએ પોતાની માતાને પૂછ્યુંઃ

"કે તોર પુરુષ કા કરિ તુમ નારી?"

(રમૈની ૧)

"તમારો પતિ કેણ અને તમે કોની સ્ત્રી છો?"

માતાએ એનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યોઃ

હમ તુમ, તુમ હમ, ઔર ન કોઈ,
તુમ મમ પુરષ, હમહી તોર જોઈ.

કેટલો અનુચિત ઉત્તર! તમે જ મારા પતિ અને હું તમારી સ્ત્રી! આ પદમાં કબીરે સંસારની માયાનું ચિત્ર ખેંચ્યું છે. આ સંસારનો નિષ્કર્ષ છે અને એનાથી કબીર ઘૃણા કરે છે. મા સ્વયં પોતાને મુખે પોતાના પુત્રની સ્ત્રી બને છે. એટલે કબીર પોતાની પહેલી રમૈનીમાં કહે છે:

બાપ પૂત કે એકૈ નારી, એકૈ માય બિઆય.

માતૃપદને સુશોભિત કરનારી નારી બીજી વાર પાછી પુરુષના ઉપભોગની સામગ્રી બને છે. આ જ સંસારનુ વાસનાપૂર્ણ કૌતુક છે! પુરુષ જાતિની માતા બનનાર પાછી એ જ પુરુષ જાતિની અંકશાયિની બને છે! કેટલો કલુષિત સંબંધ છે! એટલે એ ઘૃણાભર્યું પોતાનું આશ્ચર્ય પ્રકટ કરે છે:

સન્તો! અચરજ એક ભૌ ભારી
પુત્ર ધરત મહતારી.

ઈ. સ. ૯૭૩ થી ૧૦૫૭ ની વચ્ચે ઉત્તર સીરીઆના મારા શહેરમાં થઈ ગએલા અંધ ફીલસુફ કવિ–અબુલ–અલા–મારીએ પણ આવી જ જાતની વિચારસરણી બતાવી છે.* એણે પોતાની એક કવિતામાં કહ્યું છે કે મારા પિતાએ માતૃજાતિની મશ્કરી કરી અને પેદા કર્યો, પણ હું એવું પાપ નહીં કરૂં. (This wrong was done to me by my father, but to none by myself) અને આખી જીંદગી કુંવારા રહી, એણે પ્રભુભક્તિમાં

*Literary History of the Arabs (Nicholson) p. 324.

જીવન વીતાડયુ એ સમયનો એ મોટો રહસ્યવાદી આરંભ કવિ કહેવાય છે

કબીરના ઉપરના પદમા એમણે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે સત્ પુરુષની જે ઉત્કૃષ્ટ વિભૂતિ એક વાર ગૌરવપૂર્ણ, મહાન પવિત્ર તથા સંસારની સમસ્ત ઉજ્જ્વળ શક્તિઓથી વિભૂષિત બનીને માતા થવા આવી હતી, તે બીજી જ ક્ષણે સસારની વાસનાની વસ્તુ બની જાય છે કબીરને સસારના આ જ વ્યાપારમા ઘૃણા દેખાય છે

માયાના આ ઉત્તરથી બ્રહ્માને વિશ્વાસ ન આવ્યો એ નિરંજનની શોધમા ચાલ્યો માયાએ એક પુત્રી પેદા કરીને બ્રહ્માને પાછો લાવવા મોકલી, પણ બ્રહ્માએ ઉત્તર કહાવ્યો કે મે પિતાની શોધ કરી લીધી છે તમે જે કહ્યુ હતું તે અસત્ય હતુ અને એના દંડ રૂપે તમે કદિ સ્થિર નહી રહી શકો

ત્યારબાદ બ્રહ્માએ એક નવીન સૃષ્ટિની રચના કરી જેમા ચાર પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ થઇ ૧ અડજ, ૨ પિંડજ, ૩ સ્વેદજ, ૪ ઉદ્‌ભિજ્જ સમસ્ત સૃષ્ટિએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ, એમનુ પૂજન કરવા માડયુ અને માયાનો તિરસ્કાર કર્યો જ્યારે માયાએ જોયુ કે મારા જ પુત્રો મારો તિરસ્કાર કરાવે છે ત્યારે તેણે ત્રણે પુત્રીઓ પેદા કરી, જેમાથી ૩૬ રાગિણી અને ૬૩ સ્વર નીકળ્યા અને તે સસારને મોહપાશમા બાધવા લાગ્યા સમસ્ત સસાર માયાના સાગરમા તરવા લાગ્યો મોહ અને પાખડનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યુ સંતોથી આ સહન ન થયુ અને એમણે સત્ પુરુષને આના નિવારણ માટે પ્રાર્થના કરી સત્ પુરુષે આ અવસરે એક વિભૂતિ મોકલી, જે સસારને માયાજાળમાથી છોડાવીને સત્ પુરુષ ભણી આકર્ષિત કરે આ વ્યક્તિનું નામ કબીર વિશ્વનિર્માણના વિષયમા આ જ ધારણાને કબીરપથી માને છે

નિર્ગુણ પ્રેમસાધનાની અન્તિમ અવસ્થા

કબીરના રહસ્યવાદના આટલા વિસ્તૃત નિરૂપણમા આપણે જોયું કે એમણે અદ્વૈતવાદ અને સુફી મતમાથી કેવી રીતે પોતાની નિર્ગુણ પ્રેમસાધનાની રચના કરી છે. હવે આ પ્રેમસાધનાની અન્તિમ અવસ્થા 'અનન્ત સંયોગ' ઉપર જરા વિશેષ વિચાર કરીને આ પ્રકરણ પૂરૂં કરી લઇએ.

ડાયોનિસસે રહસ્યવાદની સુંદર વ્યાખ્યા કરી છે. પરમાત્માની આત્માની સાથેની અત્યંત ગુપ્ત ગુફ્તેગો એ રહસ્યવાદ છે.* આ રીતે રહસ્યવાદની વિલક્ષણ પરિભાષાઓ છે. આ ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે રહસ્યવાદની અનુભૂતિ દરેક રહસ્યવાદીની ભિન્ન હોય છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથે આત્મા અને પરમાત્માના મિલનમા બન્નેને ઉત્સુક બતાવ્યા છે. જો આત્મા પ્રભુને મળવા આતુર છે તો પરમાત્મા પણ એને મળવા ચાહે છે. આ જ ભાવને એમણે પોતાની કવિતા 'આવર્તન' મા ગુથ્યો છેઃ

"ધૂપ પોતાને સુગન્ધિની સાથે મીલાવી દેવા મથે છે.
ગંધ પણ પોતાને ધૂપની સાથે સંબદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.
સ્વર પોતાને છંદમા સમર્પિત કરી દેવા મથે છે.
છંદ પાછો મળીને સ્વરની સમીપ જવા ઇચ્છે છે.
ભાવને સૌન્દર્યનું અંગ બનવું છે.
સૌન્દર્ય પણ પોતાને ભાવના અંતરાત્મામા મુક્ત કરવા ઇચ્છે છે.
અસીમ સીમાબદ્ધને ગાઢ આલિંગન કરવા આવે છે.
સીમાબદ્ધ અસીમમા પોતાને સમાવી દેવા ઉત્સુક હોય છે.

---

*'સ્ટડીઝ ઈન મીસ્ટીસીઝમ' કર્તા એ. ઇ. વેટ.

હું નથી જાણતો કે પ્રલય અને સૃષ્ટિ, એ કોનું રચના-વૈચિત્ર્ય છે!

ભાવ અને સૌન્દર્યમા અવિરામ વિનિમય થાય છે.

બદ્ધ પોતાની મુક્તિની શોધમા ફર્યા કરે છે,

મુક્તિ બંધનમાં પોતાના આવાસની ભિક્ષા માગે છે "

એટલે સૌ રહસ્યવાદીઓ એક જ સ્વરૂપે એ દિવ્ય શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરી શકયા નથી. કબીરે આ અનુભૂતિને બને એટલી 'સહજ' પૂરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કબીર પછી થઈ ગએલા દાદુ અને રજબ જેવા રહસ્યવાદીઓએ પણ ઇશ્વરને 'સહજ' ને નામે સંબોધ્યો છે. પણ 'સહજ' ને મેળવવા માટે સહજ થવાની સાધના મુશ્કેલ છે.

એક મશહૂર યુરોપીઅન વાયોલીનકારને પોતાના વાદ્ય પર અદ્દભુત રીતે, કુશળ સરળતા અને સ્વાભાવિકતાપૂર્વક ગજ અને આગળીઓ ફેરવતો જોઇને સાભળનારા સંપૂર્ણતાનો અનુભવ કરી શક્યા.

એક જણે પ્રશ્ન કર્યો "શું સહજ ગતિ છે? આવી સ્વાભાવિકતા તમે કેવી રીતે મેળવી?"

સગીતકારે જવાબ આપ્યો "માત્ર ઇશ્વર જાણે છે કે મેં કેટલી તપશ્ચર્યા કરીને આ સહજ, સ્વાભાવિક સરળતા મેળવી છે."

કૃત્રિમ થવા માટે સાધનાની જરૂર નથી, પણ સહજ થવા માટે તપ અનિવાર્ય છે વીલીયમ રાલ્ફ ઇન્જે પોતાના "પર્સનલ આઇડીઆલીઝમ એન્ડ મીસ્ટીસીઝમ" માં કહ્યુ છે

"આ દિવ્ય વિભૂતિ અને શાન્તિના દર્શનનું સ્વાગત કરવા આત્મા જેમ બાળક પોતાના પિતાના ઘરને ઓળખીને દોડે એવી સહજ રીતે અગ્રેસર થાય છે આ 'સહજ' બનવુ એ જ રહસ્યવાદ-ની મૂળ સાધના છે"

આત્મા અને પરમાત્માનો આંતરિક સંબંધ સ્થાપવાની અને સિદ્ધ કરવાની શુભ કલા એ રહસ્યવાદ છે. જ્યારે આત્માને અનુભવ થાય છે કે પરમાત્મા મને વિશ્રામ કરાવે છે ત્યારે એને એક પ્રકારનું ગૌરવ લાગે છે, અને ગૌરવનો આનંદ મૌનમાં પરિણમે છે. ગરીબનું ધન મૂક હોય છે. એમાં બોલવાની શક્તિ નથી હોતી અને બોલે છે ત્યારે એ ભાંગી તૂટી વાચા ભાવનું અધૂરું પ્રદર્શન બની રહે છે. આત્મા જેમ પરમાત્માના સંયોગથી આનંદી અને મસ્ત બને છે તેમ પરમાત્મા પણ પોતાનું સ્વરૂપ પોતાનામાં મેળવીને સુખી થાય છે, અને પરમાત્મા અને આત્માના આ અનંત સંયોગની અવસ્થામાં પરમાત્મા પોતે આત્મા દ્વારા જગતમાં બોલે છેઃ

મુઝકો કહાં ઢૂંઢે બંદે
મૈં તો તેરે પાસ મેં.

(કબીર)

કબીરની પ્રેમસાધનાનું આ જ રહસ્યમય સૌન્દર્ય છે.

પ્રકરણ ૫ મું

કબીર અને હઠયોગ

કબીરના શબ્દોનો આપણે ઝીણવટથી અભ્યાસ કરીએ તો હઠયોગનો ધ્વનિ એમાંથી સ્પષ્ટ નીકળે છે, એટલું જ નહીં પણ કેટલાક શબ્દો અને ભાવ તો હઠયોગના સ્વરૂપને વિશદ રીતે બતાવે છે કબીર અભણ હતા એટલે એમને રાજયોગ અને હઠયોગ, ભક્તિયોગ, કર્મયોગ કે મંત્રયોગ અથવા જ્ઞાનયોગ, એના સૂક્ષ્મ ભેદોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કદાચિત નહીં પણ હોય એમને તો રામાનંદજી અને બીજા સાધુઓના સત્સંગથી જે યોગનો પ્રસાદ મળ્યો હશે તેનો પ્રભાવ એમની કવિતામાં દેખાય છે કબીર પોતાના સમયના મહાત્મા હતા. એમની આસપાસ ઘણી જાતના માણસોની ભીડ જામતી હશે એમને ઈશ્વર, ધર્મ અને વૈરાગ્યના વાતાવરણમાં યોગના બાહ્ય સ્વરૂપથી પરિચિત થવું એમને માટે અસંભવિત નહોતું

યોગ શબ્દ યુજ્ ધાતુથી બન્યો છે. એનો અર્થ થાય છે જોડવું. આત્મા જે શારીરિક અથવા માનસિક સાધનથી પરમાત્મા સાથે જોડાય તે જ યોગ. માયાના પ્રભાવથી મુક્ત બનીને આત્મા જ્યારે સત્યનો અનુભવ કરે છે અને પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે ત્યારે યોગની સાર્થકતા થાય છે. યોગના ઘણા પ્રકાર છે, પણ પુરાતન કાળથી આ છ પ્રકારો મુખ્ય છેઃ જ્ઞાનયોગ, રાજયોગ, ભક્તિયોગ, હઠયોગ, મંત્રયોગ અને કર્મયોગ.

આત્મા અને પરમાત્માના મિલનના ઘણા પ્રકારો છે. જ્ઞાનના વિકાસથી આત્મા જ્યારે વિવેક અને વૈરાગ્યમાં પોતાના અસ્તિત્વને ભૂલી જાય છે અને પોતાના અસ્તિત્વના કણેકણમાં પ્રભુનું અવિનાશી રૂપ જુએ છે ત્યારે એ મુક્તિમાં બન્નેનું અવિભાજ્ય મિલન થાય છે, એને જ્ઞાનયોગ કહે છે. કાર્યોના પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના નિષ્કામ ભાવે કાર્ય કરીને, પ્રભુનું કરણ બનીને, આત્મા પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે, એને કર્મયોગ કહે છે પોતાની બધી આશાઓ, આકાંક્ષાઓ અને વાસનાઓને પ્રેમપૂર્વક પરમાત્માને ચરણે સમર્પિત કરીને આત્મા જ્યારે પ્રભુમાં લયલીન થઈ જાય છે ત્યારે ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે. પરમાત્માના નામનું અથવા એની સાથે સંબંધ રાખનારી કોઈ પણ પંક્તિનું રટણ કરીને કાર્ય કરતાં ધ્યાનમગ્ન થઈ પ્રભુમાં મળી જાય છે, તેને મંત્રયોગ કહે છે

પોતાના અંગો અને શ્વાસ ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરીને એનું ઉચિત સંચાલન હઠયોગથી થાય છે અને મનને એકાગ્ર કરીને પરમાત્માના દિવ્ય સ્વરૂપનું મનન કરતાં કરતાં આત્મા સમાધિસ્થ થઈને ઈશ્વરમાં મળી જાય છે ત્યારે રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે અનેક પ્રકારે આત્મા અને પરમાત્માનું મિલન શક્ય બને છે. હઠયોગ અને રાજયોગ વસ્તુતઃ એક જ ભાગના બે અંગ છે. હૃદયને સંયત કરતાં પહેલાં અંગોને સંયમ કરવા આવશ્યક છે. એટલે હઠયોગ

વિના રાજયોગ સિદ્ધ નથી થઈ શકતો. એટલે હઠયોગ એ રાજયોગનું પહેલું પગથીયુ છે

કબીરના શબ્દોમા આપણને હઠયોગનું જે સ્વરૂપ મળે છે તેનો હવે વિચાર કરીએ.

હઠયોગનું સારતત્ત્વ તો બળપૂર્વક ઈશ્વરને મેળવવો એ છે. એમા શારીરિક અને માનસિક પરિશ્રમની આવશ્યકતાની ખાસ જરૂર હોય છે. શરીરને વશ કરવા માટે આસનો કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. ખાસ કરીને શ્વાસનું સંચાલન એટલે પ્રાણાયામ કરવો પડે છે, અને ધ્યાન દ્વારા મન પર કાબુ મેળવવો પડે છે. 'યોગદર્શન'ના નિર્માતા પતંજલિએ યોગસાધનાના આઠ અંગ માન્યાં છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ.

યમ અને નિયમમા આચારને પરિષ્કૃત કરવાની જરૂર પડે છે. યમમા અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ હોવા જોઈએ. નિયમમા પવિત્રતા, સંતોષ, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય વગેરે તત્ત્વો આગળ પડતા છે.

આસનમા ઈશ્વરના ચિન્તનને માટે શરીરની વિવિધ અવસ્થાઓનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે. આસન પર આરૂઢ થયા પછી રોગી શીત અને તાપથી પર થઈ જાય છે. શિવસંહિતા પ્રમાણે ૮૪ આસનો છે. એમા ચાર મુખ્ય છે સિદ્ધાસન, પદ્માસન, ઉગ્રાસન અને સ્વસ્તિકાસન. પ્રત્યેક આસનથી શરીરનો કોઈને કોઈ ભાગ શક્તિશાળી બને છે શરીર નીરોગી બની જાય છે

પ્રાણાયામ ખૂબ મહત્વનું અંગ છે. પ્રાણાયામથી શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ નિયમિત અને નાદયુક્ત (Rhythmic) થાય છે. આસન સિદ્ધ થયા પછી શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ નિયમિત કરનાર પ્રાણાયામની શક્તિ કાર્યારંભ કરે છે. પ્રાણાયામથી પ્રકાશનું આવરણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને મનમા એકાગ્રતાની યોગ્યતા આવી જાય છે.

પ્રત્યાહારમાં ઇન્દ્રિયો પોતાનાં કાર્યો છોડીને મનને અનુકૂલ થઈ જાય છે. પોતાના વિષયોની ઉપેક્ષા કરીને ઇન્દ્રિયો ચિત્તના સ્વરૂપનું અનુકરણ કરે છે. સાધારણ માણસ પોતાની ઇન્દ્રિયોનો દાસ હોય છે. ઇન્દ્રિયોનાં સુખદુઃખથી માણસ સુખી અને દુઃખી થાય છે. યોગી આના કરતાં ભિન્ન હોય છે. યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામની સાધના પછી એ પોતાની ઇન્દ્રિયોને પોતાના મનને અનુરૂપ બનાવી લે છે. પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયો નિયમિત થઈ જાય છે.

ધારણામાં મન કોઈ સ્થાન અથવા વસ્તુવિશેષ પર દૃઢ અથવા કેન્દ્રીભૂત થઈ જાય છે. નાભિ, હૃદય, કંઠ, એમાથી કોઈ એક પર મન કેન્દ્રસ્થ થાય છે. ધ્યાનમા મન અનવરત રૂપે કોઈ ખાસ વસ્તુનું કે તત્ત્વનું ચિન્તન કરીને અન્ય વિચારોને મનની સીમા બહાર મૂકી દે છે. એક જ તત્ત્વ પર મનની સમસ્ત શક્તિઓને એકાગ્ર કરવી પડે છે. ધારણા અને ધ્યાન પછી સમાધિ આવે છે.

સમાધિમાં એકાગ્રતા પરમ સીમાએ પહોચી જાય છે. ત્યા તો માત્ર એક જ ભાવ, એક જ વિચાર, એક જ પ્રકાશ હોય છે. એ જ પ્રકાશમાં હૃદય સમાઈ જાય છે. મન શરીરથી મુક્ત થઇને અનન્ત પ્રકાશમાં લીન થઈ જાય છે. આ જ ત્રણે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધ મળીને સંયમનું સ્વરૂપ પકડે છે.

કબીરના શબ્દોમાં આપણને યોગના આ આઠે અંગોનું રૂપ મળે છે, પણ બહુ વિકૃત. એમા કેવળ ભાવ છે, એનું સ્પષ્ટીકરણ નથી. કબીરના શબ્દોમાં આપણને યમનું વિવરણ ઘણું મળે છે.

૧ યમ

(અ) અહિંસા

માંસ અહારી માનવા
પરતછ રાક્ષસ અંગ,

તિનકી સંગતિ મત કરો
    પરત ભજન મે ભંગ.

જોરિ કર જિબ્હે કરૈ,
    કહતે હૈં જહલાલ,
જબ દફતર દેખેગા દઈ
    તબ હૈગા કૌન હવાલ

(આ) સત્ય

સાઇ સેતી ચોરિઆ
    ચોરા સેતી ગુઝ,
જાણેગા રે જીવણા
    માર પડેગી તુઝ.

(ઇ) અસ્તેય

કબીર તહા ન જાઇએ
    જહા કપટ કા હેત,
જા લૂ કલી કનીર કી
    તન રાતા, મન સેતા.

(ઉ) બ્રહ્મચર્ય

નર નારી સબ નરક હૈ
    જબ લગ દેહ સકામ,
કહે કબીર તે રામ કે
    જે સુમિરે નિહકામ.

(ઊ) અપરિગ્રહ

કબીર તૃષ્ણા ટોકણી
    લીએ ફિરે સુભાઇ,
રામનામ ચિન્હે નહીં
    પીતલી હી કે ચાઇ.

૨ નિયમ

કબીરે આસન અને પ્રાણાયામનું મહત્ત્વ પ્રભાવશાળી શબ્દોમાં બતાવ્યુ છે. એ દ્વારા એમણે એવુ સમઝાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે શરીરની શક્તિઓને સંગઠિત કરીને ઉત્તેજિત કરવાથી પરમાત્માનું મિલન શક્ય બને છે એમણે ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ વિષે વિશેષ નથી કહ્યુ, પણ એમના પ્રાણાયામ સંબધી કથનથી એ અવશ્ય લક્ષિત થાય છે કે ધ્યાન અને સમાધિને માટે પ્રાણાયામની આવશ્યકતા છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ દ્વારા શરીરમા સ્થિત વાયુનાડીઓ અને ચક્ર ઉત્તેજિત થઈ જાય છે, એમનામા શક્તિ આવે છે અને આ શક્તિ યૌગિક શક્તિની જનેતા બને છે

શિવસંહિતા અનુસાર શરીરમા ૩,૫૦,૦૦૦ નાડીઓ છે. એમના વિના શરીરમા પ્રાણાયામનું કાર્ય નથી થતું એમા દશ નાડીઓ વધારે મહત્વની છે

૧ ઇડા (શરીરની ડાબી બાજુ)
૨ પિંગલા (જમણી બાજુ)
૩ સુષુમ્ના (મધ્યમા)
૪ ગાન્ધારી (ડાબી આખમા)
૫ હસ્ત જિહ્વા (જમણી આખમા)
૬ પુષ (જમણા કાનમા)
૭ યશસ્વિની (ડાબા કાનમાં)
૮ અલમ્બુષ (મુખમા)
૯ કુહૂ (લિંગસ્થાનમા)
૧૦ શંખિની (મૂલ સ્થાનમા)

અને આ દશમા પણ ઇડા, પિંગલા અને સુષુમ્ના એ ત્રણ મુખ્ય ગણાય છે

આ નાડીઓની જેમ દશ વાયુ પણ આવશ્યક મનાય છે: પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન વ્યાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકર, દેવદત્ત અને ધનજય. આમા પણ પ્રથમ પાચ મુખ્ય છે

કબીરે આ વાયુઓ સંબધી અનેક ઠેકાણે લખ્યુ છે:

તિન બિનુ બાણૈ ધનુપ ચઢાઇએ
ઇહુ જગ બેધ્યા ભાઇ !
દહ દિસી બૂડી પવન ઝુલાવૈ
ડારી રહી લિવ લાઇ.

× × ×

પૃથ્વી કા ગુણ પાની સોખ્યા
પાની તેજ મિલાવહિગે,
તેજ પવન મિલિ, પવન સબ્દ મિલિ
યે કહિ ગાલિ તવાવહિંગે.

× × ×

ઉલટી ગંગ નીર બહિ આયા
અમૃતધાર ચુ બાઈ,
પાચ જને સો સગ કરી લીન્હે
ચલત ખુમારી લાગી.

ચક્રો: ઉપર જેમ નાડીઓનું વર્ણન કર્યું તેમ હવે સંક્ષેપમા ચક્રો જોઈ લઇએ. મુખ્ય ચક્રો આ છે: મૂલાધાર ચક્ર, સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર, મણિપૂરક ચક્ર, અનાહત ચક્ર, વિશુદ્ધ ચક્ર અને આજ્ઞાચક્ર.

મૂલાધાર ચક્ર પર મનન કરવાથી જ્ઞાની પુરૂષમા ઉંચા ચવાની શક્તિ આવે છે, અને ધીરે ધીરે પૃથ્વી પરથી અદ્ધર થઈને આકાશમા ઉડી શકે છે.[૧] શરીરનું તેજ વધે છે, જઠરાગ્નિ સતેજ થાય છે, શરીર નીરોગી બને છે, બુદ્ધિપ્રતિભા અને સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થાય છે. એટલે એને ભૂત પિશાચ અને વર્તમાનનું જ્ઞાન થાય છે. એ જરા અને મૃત્યુનો જિતનાર બને છે

૧ શિવસંહિતા પંચમ પટલ.

સ્વાધિષ્ઠાનચક્ર લિંગમૂલમા સ્થિત છે[1] શારીરવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પ્રમાણે એને Hypogastric Plexus કહે છે એમા ૭ દલ હોય છે આ ચક્રનો રગ લાલ હોય છે જે આ ચક્રનું ચિન્તન કરે છે તેને દેવાગનાઓ પ્રેમ કરે છે એ સમસ્ત વિશ્વમા ભયરહિત બનીને અને બધનમુક્ત થઇને ફરે છે એ મૃત્યુનો વિજેતા હોય છે

મણિપૂરચક્ર નાભિની પાસે હોય છે એ સુવર્ણરગી હોય છે, અને એમા દશ દલ હોય છે શારીરવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર અનુસાર એને Solar Plexus કહે છે આ ચક્ર પર ચિન્તન કરવાથી યોગી પાતાલસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે એ ઇચ્છાઓનો સ્વામી હોય છે, અને રોગ અને દુખનો વિનાશક હોય છે એ બીજાના શરીરમા પ્રવેશ કરી શકે છે એને ગુપ્ત ધન દેખાય છે

અનાહતચક્ર હૃદયસ્થળમા રહે છે એના બાર દલ હોય છે એનો રગ લાલ હોય છે એને Cardiac Plexus કહે છે આ ચક્ર પર ચિન્તન કરનાર અપરિમિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો જાણકાર બને છે એ ખેચરી શક્તિનો સ્વામી હોય છે

કબીરે આ ચક્રના વિષયમા કહ્યુ છે

દ્વાદસ દલ અભિઅતર મ્યત,
તહા પ્રભુ પાઇસિ કરૈ ચ્યત
અમલિન મલિન ધરમ નહી છાહા,
દિવસ ન રાતિ નહી હૈ તાહા

(શબ્દ ૩૨૮)

વિશુદ્ધચક્ર કઠમા છે એનો રગ દેદીપ્યમાન સોના જેવો હોય છે એમા સોળ દલ હોય છે એને Pharyngeal Plexus

1 શિવસહિતા પચમ પટલ

કહે છે. આ ચક્રનો ચિન્તક યોગીશ્વર હોય છે. ચારે વેદના જ્ઞાનનો એ સ્વામી બને છે. આ ચક્રપર કેન્દ્રસ્થ થઈને જ્યારે એ ક્રોધે ભરાય છે ત્યારે ત્રણે લોક કંપે છે. એ કદાપિ નિર્બળ નથી થતો, અને ૧,૦૦૦ વર્ષ સુધી શક્તિવંત જીવન ગુજારે છે.

આજ્ઞાચક્ર ત્રિકુટિ (ભવાંની વચ્ચે) છે. એમાં બે દલ છે. એનો રંગ શ્વેત છે. એને Cavernous Plexus કહે છે. આ પ્રકાશબીજ છે. આનું ચિન્તન કરનારને ઉંચામાં ઉંચી સફળતા મળે છે. એની આજુબાજુ ઇડા અને પિંગલા નાડીઓ છે. કહે છે ત્યાં વિશ્વનાથનો વાસ હોય છે.

કુંડલિની અને સુષુમ્ણા નાડીઓ આ છ ચક્રોમાં થઈ બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પહોંચે છે. ત્યાં સહસ્ત્રદલ કમળ છે. એની વચ્ચે એક ચંદ્ર છે. ત્યાંથી હંમેશ સુધા વરસતી રહે છે. એ સુધા ઇડા નાડી દ્વારા પ્રવાહિત થાય છે. જે લોકો યોગી નથી તેમના બ્રહ્મરંધ્ર દ્વારા જે અમૃત પ્રવાહિત થાય છે તેનું શોષણ મૂલાધાર ચક્રમા સ્થિત સૂર્ય દ્વારા થઈ જાય છે. એટલે શરીર વૃદ્ધ થવા માંડે છે. જો સાધક આ પ્રવાહને કોઈ રીતે રોકી દે અને સૂર્ય દ્વારા શોષણ ન થવા દે તો એ સુધાને એ પોતાના શરીરની શક્તિઓનાં વિકાસ અને વૃદ્ધિમાં વાપરે છે, અને આવી રીતે એ પોતાના શરીરને અમૃતમય તેજસ્વી બનાવી શકે છે.

સહસ્ત્રદલ કમળ તાળવાના મૂળમાં સ્થિત છે. ત્યાં જ સુષુમ્ણાનું છિદ્ર છે. આ જ બ્રહ્મરંધ્ર કહેવાય છે. ત્યાંથી સુષુમ્ણા વિસ્તાર પામીને મૂલાધાર ચક્ર સુધી પહોંચે છે. ત્યાંથી કુંડલિની જાગૃત થઇને સુષુમ્ણા તરફ વધે છે અને અંતે બ્રહ્મરંધ્રમાં પહોંચે છે. અહીં જ બ્રહ્મ વસે છે. યોગી હંમેશ આ જ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે તલસે છે.

કબીરે પોતાના શબ્દોમાં આ ચક્રોનું વર્ણન વિસ્તારથી નથી;

કર્યું, પરન્તુ સાધારણ રૂપે કર્યું છે. બ્રહ્મરંધ્રના બિંદુ પર એમણે ઘણી વાર ઉપદેશ દીધો છેઃ

બ્રહ્મ અગનિ મેં કાયા જારૈ,
	ત્રિકુટી સંગમ જાગૈ,
કહૈ કબીર સોઈ જોગેશ્વર,
	સહજ સુન્ન લ્યૌ લાગૈ.

સહજ ઇક બિરવા ઉપજા,
	ધરતી જલહર સોખ્યા,
કહેં કબીર હૌ તાકા સેવક
	જિનકા યહુ બિરવા દેખ્યા

જન્મમરન કા ભય ગયા
	ગોવિંદ લવ લાગી,
જીવન સુન્ન સમાનિયા
	ગુરૂ સાખી જાગી.

રે મન! બૈઠિ કિતૈ જિનિ જાસી
ઉલટિ પવન ષટ ચક્ર નિવાસી.
તીરથરાજ ગંગતટવાસી.
ગગનમંડલ રવિ સસિ દોઇ તારા
ઉલટિ કુંચી લાગ કિનારા,
કહૈ કબીર ભયા ઉજિયારા,
પંચ મારિ એક રહ્યો નિવારા.

પ્રાણાયામની સાધાનાની સફળતા ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિના રૂપમાં પિછાનીને કબીરે એનું એકી સાથે વર્ણન કર્યું છે અને આ વર્ણન એમના રેખનાઓમાં વ્યાપક રૂપે મળે છે.

એમને જ નમે સમ્પ્રદાય સ્થાપ્યો, ચલાવ્યો, ઉપરાન્ત એમાં પાછી શાખાઓ કરી, અને કબીરના સિદ્ધાન્તોને જડમૂળથી જ અપગ કરી નાખ્યા એટલું જ નહી પણ કેટલીક શાખાઓ તો કબીરસંપ્રદાયમાંથી એવી નીકળી કે જેણે તો કબીર સાહેબની મૂળ વિચારધારાને પણ ઉલટાવી નાખીને તદ્દન ઉલટું જ સ્વરૂપ આપ્યું

કબીર સાહેબના બાર શિષ્યો

કબીર સાહેબના આમ તો ઘણા શિષ્યો થયા હતા, પણ મુખ્ય બાર કહેવાય છે આ બધા સીધા શિષ્યો કહેવાય છે પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ સૌનો સમય સરખાવી જોતાં એ વાત સિદ્ધ ઠરતી નથી. આ બાર શિષ્યો થયા

૧	ધર્મદાસ	૭	જીવનદાસ
૨	સુરતગોપાલ	૮	કમાલ
૩	ભગ્ગુદાસ	૯	ટકસાલી
૪	જગ્ગીદાસ	૧૦	જ્ઞાની
૫	નારાયણદાસ	૧૧	સાહિબદાસ
૬	ચૂડામણિદાસ	૧૨	નિત્યાનંદ

ધર્મદાસ—એઓ બાંધવગઢમાં જ રહ્યા અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યા. આ જ ગાદી વંશગાદી કહેવાય છે અત્યારે એનું સ્થળ વિલાસપુર પાસે દામાખેડામાં છે એમના જ બે પુત્રો નારાયણદાસ અને ચૂડામણિદાસ એ ગાદીના મહંત થઈ ચૂક્યા છે

સુરતગોપાલ—એમણે 'સુખનિદાન' નામક ગ્રંથ રચ્યો છે એ 'કબીરચોરા' બનારસના મહંત થયા એમની સમાધિ મગહરમાં છે એમના નામના બે મઠ પુરી અને દ્વારકામાં છે આ શાખા એ પરંપરાગત એટલે શિષ્યશાખા કહેવાય છે

ભગ્ગુદાસ—કહેવાય છે કે કબીર સાહેબની હયાતીમા એમણે 'બીજક' નુ સપાદન કર્યું હતુ. આ ધનૌતીની ગાદીના મહંત થયા.

જગ્ગીદાસ—એમણે કટક(ઓરીસ્સા)મા પોતાની ગાદી સ્થાપી, કબીરમતનો પ્રચાર કર્યો

જીવનદાસ અથવા જગજીવનદાસ—અવધમા સતનામી પથ ચલાવીને એના આચાર્ય થયા એમની સમાધિ લખનૌ અને અયોધ્યા વચ્ચે 'કટક' મા છે. આ શાખાના એક સાધુ 'ભીખારીદાસ' કબીરચોરામા બનારસમા મને મળ્યા હતા, અને હજી એ અવધમા સતનામી પથનો પ્રચાર કરે છે એ પોતાને જીવનદાસના સીધા વશજ માને છે

ટકસાલી—આમનો મઠ બર્દવાનમા સ્થપાયો, અને એમણે એ બાજુમા પ્રચાર કર્યો.

કમાલ—એમને તો કબીર પોતાની સાથે ભ્રમણમા ગુજરાત લઈ ગયા હતા.

જ્ઞાની—બિહારમા આવેલા સહસરામ સ્થાનમા એમણે પોતાનું આયુષ્ય વીતાવ્યું, અને ત્યા સતમતનો પ્રચાર કર્યો

સાહિબદાસ—એમણે કટકમા નિવાસ કર્યો અને મૂળ પથ ચલાવી ત્યા જ મૃત્યુ પામ્યા.

નિત્યાનંદ—દક્ષિણમા ગયા

આ બારમાથી આજે માત્ર બે શિષ્યોની ગાદી સંતત ચાલતી આવી છે. ધર્મદાસની એ વંશગાદી અને સુરતગોપાલની એ શિષ્યગાદી છે. અને આ જ બન્ને ગાદીના સાધુઓ દેશમા ફેલાયલા પડ્યા છે, તથા સાપ્રદાયિક મંદિરો પણ આ જ બે ગાદીમાથી નીકળ્યા છે.

પહેલાં આપણે આ બન્ને શાખાઓનું આજ સુધીનું વંશવૃક્ષ જોઈ લઈએ.

ધર્મદાસ (વંશગાદી)

ધર્મદાસ
મુક્તામણિદાસ
ચૂડામણિદાસ
સુદર્શનનામ
કુલપતિનામ
પ્રબોધ ગુરુ બાલાપીર (અકબરના સમકાલીન સં. ૧૭૬૫)
કમલનામ (સં. ૧૭૮૩)
અમોલનામ (૧૭૯૮)
સુરત સનેહી (૧૮૬૩)
હક્કનામ (૧૮૬૩)
પાકનામ (૧૮૯૦)
પ્રકટનામ (૧૯૧૪)
ધીરજનામ (૧૯૪૭)
ઉગ્રનામ (૧૯૬૩)
દયાનામ (૧૯૭૫) ગુજર્યા પોષ સુદી ૨ ૧૯૮૪
ગ્રંધમણિ (હયાત ઈ. સ. ૧૯૩૫)

દયાનામ આગળ વંશગાદી પૂરી થઈ ગઈ છે. દયાનામ મહંતને પુત્ર ન હોવાથી જુદા મહંતોની બનેલી સમિતિએ 'ગ્રંધમણિ' સાહેબને ગાદીએ બેસાડયા છે, અને ત્યારથી આ વંશગાદી નામ બદલીને એને 'નાદવંશ' કહેવામાં આવે છે.

સુરતગોપાલ (શિષ્યપરંપરાગાદી)

સુરતગોપાલ	રામદાસ
જ્ઞાનદાસ	મહાદાસ

શ્યામદાસ	હરિદાસ
લાલદાસ	શરણદાસ
હરિસુખદાસ	પુરનદાસ
શીતલદાસ	નિર્મલદાસ
સુખદાસ	રંગીદાસ
હુલાસદાસ	ગુરુપ્રસાદ
માધોદાસ	પ્રેમદાસ
કોકીલદાસ	રામવિલાસ (જીવત ઈ સ. ૧૯૩૫)

કબીરસંપ્રદાયના વિવિધ ફાંટા

પરંતુ આ તો આદિ સંતમતની જે શાખાઓ થઈ કબીરના આદિ મતમત ઉપરાન્ત કબીરના મૃત્યુ પછી અનેક ફાંટાઓ નીકળ્યા છે સમય, સ્થળ, વાતાવરણ અને પોતપોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે ઘણી સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓએ પોતાને નામે સંતમતની સ્વતંત્ર ધારાઓ ચલાવી છે આમાથી જેમના અત્યારે સ્થાનો છે, કંઈક શિષ્ય સંખ્યા છે, અથવા તે તે સ્થાનોમાં જેમની કંઈક અસર છે એવા લગભગ ચાલીસ ઉપરાન્ત સંતમતોનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે

ઉદાસીપંથ	(શ્રી ચન્દ્રજીનો)
દાદુપંથ	(દાદુ સાહેબનો)
વૈષ્ણવીપંથ	(જન્મસરિનો)
મતનામીપંથ	(વીરભાન સાહેબનો)
સતનામીપંથ	(જગજીવન સાહેબનો)
ગુલાબદાસીપંથ	(ગુલાબદાસ સાહેબનો)
ગરીબદાસીપંથ	(ગરીબદાસ સાહેબનો)
પાનપદાસીપંથ	(પાનપદાસજીનો)
ચરણદાસીપંથ	(ચરણદાસજીનો)
દરિયાપંથ	(બીહાર દરીયા સાહેબનો)
દરિયાપંથ	(રાજપૂતાનાના દરિયા સાહેબનો)

યારીપંથ	(યારી સાહેબ દિલ્હીનો)
ઘીમાપંથ	(ઘીમા સાહેબ દિલ્હીનો)
નિખપંથ	
નિર્મળાપંથ	(ગુરુ ગોવિંદ સિંહનો)
સતનામીપંથ	(તુલસી સાહેબ હાથરસવાળાનો)
રાધાસ્વામીપંથ	(રાય શાલગરામ સાહેબનો, આગરા)
નામદેવીપંથ	(નામદેવનો)
પીપાપંથ	(પીપા ભગત)
રૈદાસીપંથ	(રૈદાસ ચમારનો)
ધન્નાપંથ	(ધન્ના ચમારનો)
સેનાપંથ	(સેનાભગત ભાઈનો)
દુલમીપંથ	(દુલમદાસજીનો)
શુન્નાપંથ	(શુન્ના સાહેબનો)
ગુલાલપંથ	(ગુલાલજીનો)
નિરંજનીપંથ	(નિપટ નિરંજન સાહેબનો)
દરવેશીપંથ	(દીન દરવેશ સાહેબનો)
નારાયણીપંથ	(શિવનારાયણ સાહેબનો)
વૃન્દાવની પંથ	(વૃન્દાવન સાહેબનો)
ગણેશપંથ	(ગણેશજીનો)
જાગો પંથ	(જગ્ગુ સાહેબનો)
સુરતપંથ	(સુરત ગોપાલનો)
મૂલનિરંજનીપંથ	(મૂલ નિરંજન સાહેબનો)
ટકસારીપંથ	(ઓરીસ્સાનો)
ભગવાનપંથ	(ભગવાનજીનો)
કમાલપંથ	(કમાલનો)
કમાલીપંથ	(કમાલીનો)
રામકબીરપંથ	

પ્રેમપંથ
જીવાપંથ (જીવા તત્ત્વજીનો)
દેવીપંથ (દેવી બાબા સાહેબ મુરાદાબાદીનો)

આ બધા પંથો મૂળ આદિ સંતપંથમાંથી જ ઉદ્દભવ્યા છે. આમાંથી ઘણા પંથોનાં પોતાનાં સાંપ્રદાયિક મંતવ્યો અને સાધનાઓ તથા સિદ્ધાન્તો મૂળ સંતમતથી તદ્દન ઉલટાં જ થઈ ગયાં છે.

કબીરસાહેબના ગ્રંથો

કબીરસાહેબના લગભગ ૭૫ ગ્રંથો કાશીની નાગરી પ્રચારિણી સભાની શોધમા મળ્યા છે. મેં પોતે ત્યા જઈને એ જોયા છે. આને વિષે એ સભાના સંચાલકો જોડે તથા મહતો જોડે ચર્ચા કર્યા પછી એમ લાગે છે કે આમાના ઘણા ગ્રથો સંદિગ્ધ છે, અને કેટલાકનાં નામો તથા 'અંગ' શબ્દ જ બોલે છે કે એક ગ્રંથના ભિન્ન ભિન્ન ભાગો જ છે.

અમરમૂલ	અઠપહરા
અનુરાગસાગર	નિર્ભયજ્ઞાન
ઉગ્ર જ્ઞાનમૂલસિદ્ધાન્ત	કબીર ઔર ધર્મદાસકી
બ્રહ્મનિરૂપણ	ગોષ્ટિ
હંસમુક્તાવલિ	આનંદરામ
કબીરપરિચયકી સાખી	સાગરમંગલ
શબ્દાવલિ	અનાથમંગલ
પદ	અક્ષરભેદ કી રમૈની
સાખીયા	અક્ષરખંડકી રમૈની
દોહે	અલિફનામા
સુખનિદાન	અર્જનામા
ગોરખનાથ કી ગોષ્ટિ	આરતિ
કબીરપંજી	ભક્તિકા અંગ

બનકકી રમૈની	છપ્પય
વિવેકસાગર	ચૌકા ધરકી રમૈની
વિચારમાલા	જ્ઞાનગુદરી
કાયાપંજી	જ્ઞાનસાગર
રામરક્ષા	જ્ઞાનસ્વરોદય
કર્મીગષ્ટક	કરમખંડકી રમૈની
મુહમ્મદ બોધનામ માહાત્મ્ય	પિયાપહછાન લે કો અગ
પુકાર	શબ્દઅષ્ટક
સાધુકા અગ	સતસગકો અગ
સ્વામ ગુજાર	મીસાજંત્ર
જન્મબોધ	જ્ઞાનસંબોધ
મખહોમ	નિર્ભય જ્ઞાન
સતનામ	બાની
જ્ઞાનસ્તોત્ર	સતકબીર બદી છોરો
શબ્દવશાવલિ	ઉગ્રગીતા
વર્મંત	રેખના
ઝુલના	ખસરા
હિંડોલા	બારહ માસા
ચાચર	ચૌતીસા
રમૈની	બીજક
આગમ	રામસાર
સોરઠા	કબીરજીકૃત
શબ્દપારખા	આદિગ્રંથ
જ્ઞાનબત્તિસી	જ્ઞાનતિલક

પરંતુ આ સૌમા એમના સાપ્રદાયિક ગ્રંથ બીજક, સાખીગ્રંથ અને બ્રહ્મનિરૂપણ લાગ્યા છે એમના મૂળગ્રંથ બીજકમા ૮૪ રમૈની, ૧૧૫ શબ્દ, ૩૫૩ દોહાની સાખી તથા જ્ઞાનચોતીસા વિપ્રમતીસી,

કહરા, વસંત, ચાચ ।, બલિ, બિરહુલિ અને હિંડોલ એકત્ર છે. કબીર સાહેબના છપાયેલા ગ્રંથમાં અલ્હાબાદના બેલવેડીયર પ્રેસમાં છપાયલી શબ્દાવલીના ચારે ભાગ, અખરાવતી, જ્ઞાનગુદડી, રેખતા, ઝુલના મે જોયા છે ઉપરાંત મહાત્મા પૂર્ણદાસકૃત ટીકા સહિત બીજક, બનારસથી પ્રસિદ્ધ વિચારદાસજીની ટીકાવાળો બીજક, નાગરી પ્રચારિણી સભા–કાશીના શ્યામસુંદરદાસની કબીરગ્રંથાવલિ અને પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયની કબીરવચનાવલિ તથા વડોદરાથી કબીર ધર્મપ્રવર્તક કાર્યાલયે પ્રસિદ્ધ કરેલ વિચારદાસજીની ટીકાવાળો સાખી ગ્રંથ બ્રહ્મનિરૂપણ, જ્ઞાનસ્વરોદય અને પવન સ્વરોદય પણ મે જોઈ લીધા છે

કબીરસાહેબનું ગુજરાતમાં ભ્રમણ

કબીર સાહેબ સત્સંગના સંગી હતા, અને આ સત્સંગને કાજે એમણે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ભ્રમણ કર્યું હતુ, એમ કહેવાય છે ઘણા પ્રાંતોમાંથી તો એમના ભ્રમણના ઐતિહાસિક પ્રમાણો સુદ્ધાં મળે છે માણિકપુર, ઝુંસી, જોનપુર, વૃન્દાવન, બાંધવગઢ અને ગુજરાતમાં એના ભ્રમણના સેંકડો પુરાવા મળ્યા છે. ગુજરાતમા કબીર સાહેબ સં ૧૫૬૪મા આવ્યા હતા, એમ ગુજરાતના કબીરમંદિરના મહંતોના જૂના પત્ર જોતા લાગે છે, અને કબીરવડ આગળ લખેલો સંવત પણ આ સંવતની સાથે મળતો આવે છે કબીર સાહેબ ગુજરાતમા આવ્યા ત્યારે ગુજરાતમા કોઈ પણ સંપ્રદાયની સબળ અસર નહોતી, અને વ્યાપક અસર થઈ શકે એમ પણ નહોતું કારણ દિલ્હીના પઠાણોની સલ્તનતના સૂબાઓ ગુજરાતમા સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને પરિણામે મહમદ બેગડા જેવાને પણ પોતાની સત્તાનો ભોગ આપવો પડયો હતો. એટલે ગુજરાતનું લોકજીવન રાજકીય અંધાધુંધીમાં ગુંગળાયલું હતું, જેથી કોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક અસર થઈ શકે એવી લોકસમાજની સ્થિતિ જ

નહોતી. એ આખી સદી ગુજરાતી કવિતાને માટે તદ્દન નિસ્તેજ કહી શકાય તેવી જ નીવડી છે. કવિતાના કોમલ છોડને ઉગવા માટે આ સમય અને સ્થિતિ પણ તદ્દન પ્રતિકૂલ હતાં. એટલે કબીર જેવા લોકપક્ષના સંતને પ્રજાએ ભાવનીનો આવકાર આપ્યો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. અને આ જ ભક્તિભાવને પરિણામે પાછળથી જ્યારે ગુજરાતમાં કબીરસંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેને ગુજરાતમાં સુદૃઢ થવા માટે વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ મળ્યાં હશે.

ગુજરાતમાં સંપ્રદાયસ્થાપના

ગુજરાતમાં કબીરસંપ્રદાયની સ્થાપના બીજા પ્રાંતોની જેમ કબીરના મૃત્યુ પછી જ થઈ છે. આ પહેલા છત્રીસગઢમા ધરમદાસી અને બનારસમા સુરતગોપાલી શાખાઓ કામ કરતી થઈ ગઈ હતી. બનારસના કબીરચોરાના સાધુઓએ દેશમા કબીરસંપ્રદાયના વિસ્તાર માટે ધરમદાસી સાધુઓ જેટલા પ્રવાસ, મહેનત અને શક્તિ નથી ખર્ચ્યાં. ગુજરાતમા કબીરસંપ્રદાયની પ્રબળ સ્થાપના પણ આ ધરમદાસી સાધુઓના પ્રયત્નથી જ થઈ. આ સાધુઓ મધ્યપ્રાંતના છત્રીસગઢથી નીકળી, ખાનદેશ વટાવીને ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા અને સૌથી પહેલું સુરત એમણે પોતાના કેન્દ્ર તરીકે પસંદ કર્યું. ગુજરાતમાં સુરતનું કબીરમંદિર એ જૂનામા જૂનું કબીરસંપ્રદાયનું સ્થાન છે. સુરતની સગ્રામપુરાની જૂની સાલના પંજાઓ ઉપરથી વહેલામાં વહેલી સાલ સં. ૧૭૬૫ મળે છે. પરંતુ સંપ્રદાયની સ્થાપના એનીય પહેલા એટલે લગભગ સં. ૧૫૭૫ અને ૧૬૮૦ની વચ્ચે થએલી જણાય છે. કારણ એ સમયના ભજનોની જે હાથપ્રત મળે છે તેનાથી આ અનુમાન બંધાય છે. સુરતની ગાદીના જૂનામાં જૂના મહંત તરીકે આજે શ્રી કૃષ્ણદાસનુ નામ મળે છે, જે સં. ૧૭૬૫ માં ગાદીપતિ થઈ ગયા છે. સુરતમાં સ્થિર થઈ ગયા પછી એનો સમસ્ત ગુજરાતમાં વિસ્તાર સધાયો છે.

ગુજરાતમાં આજે આ સંપ્રદાયનાં ધામ સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, ખંભાત, અમદાવાદ, નડીઆદ, મોરબી, ભાવનગર, જામનગર, રાજકોટ અને જૂનાગઢમાં છે. ઘણાં શહેરમાં તો ત્રણ ચાર ગાદીઓ છે. આ બધી શાખાઓનું જોડાણ દામા ખેડાવાળી ધરમદાસી ગાદી સાથેનું છે. બનારસની સુરતગોપાલી શાખાનાં મંદિરો તો માત્ર વડોદરા, સુરત અને અમદાવાદમાં છે. આ ગાદીની વિગતો આ પ્રમાણે છે:

સુરત—સગ્રામપુરા, લાલ દરવાજા, દારગીઆ મહોલ્લો.
ભરૂચ—વાંદરા બુરજ
વડોદરા—શીઆબાગ, ભીમનાથ, આનંદપુરા, ફતેહપુરા.
અમદાવાદ—સાંકડીશેરી, ખાડીઆ, સરસપુર, દરીઆપુર.
રાજકોટ—ખત્રીવાડા અને લાલપરી.

બાકી નડીઆદ, મોરબી ભાવનગર, જામનગર જુનાગઢ અને ખંભાતમાં એક એક જ ગાદી છે.

સુરતગોપાલી શાખા જે બનારસ સાથે સંબંધ રાખે છે:

વડોદરા—પાણી દરવાજા.
સુરત—દીલ્હી દરવાજા.
અમદાવાદ—નવાપરા.

ધરમદાસી અને સુરતગોપાલી બન્ને શાખાઓમાં મૂળગ્રંથ તરીકે તો બીજકને જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ધરમદાસી શાખાની ગાદીમાં એની ત્રીજ્યા ટીકા અને સુરતગોપાલી શાખામાં સાદી ટીકા પ્રચલિત છે.

કુંભના મેળામાં કબીરપંથી સાધુઓએ છેક હજી હમણાં જ જવા માંડયું છે. પહેલાં શરૂઆતમાં આ સાધુઓ બીજા અખાડાના સાધુઓની જેમ ગંગાસ્નાન કરતા નહોતા. પરંતુ આજે તો એ લોકો પણ પોતાનો જૂદો અખાડો જમાવે છે, અને હવે ગંગાસ્નાન પણ કરે છે.

સંપ્રદાયની ગાદીની, મંદિરની અને મહંતની વ્યવસ્થા, એ બધું વિધિસર અને નિયમનપૂર્વક થાય છે. સુરતગોપાલી શાખાના મહંતોની ચુંટણી ભક્તો અને વૃદ્ધ સાધુઓની એક સમિતિ કરે છે. કારણ કે ત્યાં શિષ્યપરંપરા ચાલે છે. પરંતુ ધરમદાસી શાખામાં ચુંટણીની મુશ્કેલી ઊભી થતી નથી ત્યાં તો પુત્રપરંપરાનો નિયમ અસ્તિત્વમાં છે પરંતુ અહીં પણ હવે સમસ્યા ઊભી થઈ છે. છેલ્લા મહંત શ્રી. દયાનામ સાહેબ અપુત્ર ગુજરી ગયા. ગાદી સૂની તો મૂકાય નહીં, એટલે શાખાઓની ગાદીઓના મહંતો અને ભક્તોની સર્વસંમતિથી આ વંશપરંપરાનો અંત આવ્યો છે અને હવે અહીં પણ શિષ્ય-પરંપરા શરૂ થઈ છે, જેને આ લોકો વચનવંશને બદલે નાદવંશ કહે છે. અને એને પરિણામે ધરમદાસી ગાદીના નવા મહંત તરીકે શ્રી પ્રધમણિ સાહેબની વરણી થઈ ગઈ છે.

સાધના અને સંકલ્પની રચના બન્ને ગાદીની શાખા-ઓમાં સમાન છે. છતાં બન્ને શાખાઓમાં ભેદ સ્પષ્ટ લાગે છે. બનારસી સાધુઓ ઉપર કાશીના પંડિતો અને વેદાન્તીઓની સખત અસર હોવાથી આ સાધુઓ સામાન્ય લોકસમાજમાં પહોંચી શક્યા નથી. એમના શિષ્યોમાં વિરક્તો (ત્યાગી) વધારે છે અને ગૃહસ્થો ઘણા ઓછા છે, જ્યારે ધરમદાસી ગાદીઓમાં ગૃહસ્થ શિષ્યો અસંખ્ય છે, વિરક્તો પણ છે, પરંતુ ગૃહસ્થોની સંખ્યાથી ઓછા.

સંકલ્પમાં આ મહંતો ૧ આજીવન બ્રહ્મચર્ય, ૨ સત્ય, ૩ અસ્તેય, ૪ અહિંસા, ૫ આતિથ્ય ૬ સત્કાર અને ૭ આચાર્ય-પૂજનના મંત્રો આપે છે.

દીક્ષામાં એક ઘાસનું તણખલું આપીને બીજકનો મૂળ ગુરુમંત્ર આપવામાં આવે છે, અને કંઠી બંધાય છે. તણખલાનો સંકેત સાદાઈ અને વિનમ્રતા જે સાધુઓના સ્વભાવનું અને જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ હોવું જોઈએ તે તરફ છે.

વસ્તી: નવી વસ્તિગણત્રીમા જો ધ્યાનપૂર્વક જોવામા આવે તો લાગે છે કે આ સંપ્રદાયનો પ્રચાર બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોમા ઓછો થતો જાય છે, જો કે એકંદર સખ્યા પણ એની ઘટતી જ જાય છે. વૈશ્યો અને શૂદ્રો આ સંપ્રદાયમા મોટા પ્રમાણમા જોડાયા છે. શિષ્યોમા વિરક્ત (ત્યાગી) અને ગૃહસ્થ એવા બે વિભાગ હોય છે. દીક્ષા અને સકલ્પ તો એક જ પ્રકારનો આપવામા આવે છે, પણ બન્નેની સાધનાના પ્રકારો જૂદા જૂદા હોય છે

ઉત્સવો કબીર સપ્રદાયમા બે મોટા ઉત્સવો થાય છે.

જેઠ સુદ ૧૫ કબીરજયન્તિ

કારતક સુદ ૧૫ મગહર સંવત્સરી

આમાથી કબીરજયન્તિને દિવસે છેલ્લા સાત વરસથી કેટલાક શિક્ષિત સાધુઓ અને ગૃહસ્થ શિષ્યોના પ્રયત્નથી કબીરમહાસભા ભરાય છે, અને પરિષદ્મા સંપ્રદાયને વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો અને વિચારણા થાય છે. સાપ્રદાયિક સાહિત્ય પણ વ્યવસ્થિત રીતે પ્રકટ થાય એવી વ્યવસ્થા થયલી છે અને હિન્દી, ગુજરાતી એ બન્ને ભાષામા સાપ્રદાયિક માસિક પત્રો પણ ચાલે છે.

ગુજરાતમા પણ બીજા પ્રાતોની જેમ કબીરસંપ્રદાયમા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની સખ્યા ઓછી અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રોની વધારે છે. મુબાઈ ઇલાકાની કબીરપથીઓની સંખ્યા લગભગ બે લાખની છે. ગુજરાતમા આજે જે નવા માનસની સભાવના જન્મી છે, એને કારણે આ સપ્રદાયનો પ્રભાવ ઘણો ઘટતો જાય છે, અને મૂળ કબીરપથ એક રીતે કહીએ તો નબળો પડતો જાય છે. જેમ બીજા પ્રાતોમા મૂળ આદિમતમન કબીરપથમાથી ઘણી શાખાઓ ફૂટી છે, તેવુ ગુજરાતમા પણ થયુ છે. આ શાખાસંપ્રદાયોમા નિરાંત, દાદુ, રાધાસ્વામી, નાનક, સતનામી, ટકસારી, રવિદાસી અને ઉદા-

પંથીઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે. નિરાંત સંપ્રદાયનો પ્રચાર સુરત અને વડોદરાની વચ્ચે છે. દાદુ, નાનક, સતનામ અને ટકમારી વેરાયલા સંપ્રદાય છે. રવિદાસી કાઠીયાવાડમાં પ્રચલિત છે. અને ઉદાપંથીઓ સુરત જીલ્લામાં અને કાનમ જીલ્લામાં વિસ્તરેલા પડયા છે. આ બધા સંપ્રદાયોમાં એક મોટી મુશ્કેલી છે. એમાં શિક્ષિત અને સંસ્કારી સમુદાય ન જોડાતો હોવાથી આજે સજીવન પ્રવાહ નથી. આર્થિક સંકડામણ તો આખા દેશમાં છે જ. એટલે કોઈ પ્રતિભાશાળી મહંત અને પ્રચારકની ગેરહાજરીને પરિણામે આ સંપ્રદાયો ધીરે ધીરે મંદ થતા જાય છે, અને કદાચિત એવું પણ બને કે વીસમી સદીની સંધ્યાએ આમાથી કોઈનું નામ નિશાન પણ ન રહે.

ઉદાસંપ્રદાયની કથા

બીજા બધા સંપ્રદાયોમા કંઇ વિશિષ્ટતા નથી, પણ ઉદા સંપ્રદાયની કથા કુતૂહલ ઉપજાવનારી છે. ઉદાપંથીઓના આચાર-વિચાર અને કર્મકાંડ મૂળ કબીરપંથથી તદ્દન ઉલટા જ થઈ ગયાં છે. એટલે એ લોકોના ઇતિહાસ અને વિકાસમા મેં જરા ઊંડો રસ લઇને થોડી હકીકત ભેગી કરી છે.

કબીરવડ પાસે ગ્યાનીજી કરીને સંવત ૧૮૦૦ ની આસપાસ એક મહંત થઈ ગયા છે. એમણે જેસલમીરના રાજકુમાર ચતુરસિંહને દીક્ષા આપી હતી. એમના શિષ્ય ગોપાલદાસ થયા, અને એમના શિષ્ય થયા જીવણદાસ. આ જીવણજી એ કડવા પાટીદાર હતા. ઉદાપંથના સ્થાપક તે આજ જીવણજી. આજે આ ઉદાપંથની ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર દંતકથાઓ અને લોક-કથાઓ, એમના કર્મકાંડ અને સાધના તથા જે ઘરડા ઉદાપંથીઓ મળ્યા છે તેમની વાતચીતને આધારે જ આ હકીકતો સંગ્રહી છે.

કબીરની સમાનતાની ભાવના, રૂઢીબંધનોના ઉચ્છેદની ભાવના નિર્ગુણ ભક્તિની ભાવના, કર્મકાંડના ઉપહાસની ભાવના તો હવે મશહૂર છે. આ ઉદાપથીઓએ આ બધા મૂળ સિદ્ધાન્તોનું ખૂન કર્યું છે. આ રૂપાન્તર માટે બે અનુમાનો બાંધી શકાય છેઃ એક તો જીવણજીએ મુસલમાનોના ધાર્મિક આક્રમણથી બચવા આ સંકુચિતતા સ્વીકારી હોય, અથવા પોતાનો નવો સપ્રદાય સ્થાપવાની ઘેલછાના અજ્ઞાનમાથી આ સ્થિતિચુસ્તતા પરિણમી હોય આ બન્ને અનુમાનો એમના ભજનો અને સાધનામાથી બાંધી શકાય છે.

આ લોકો જેમ સપ્રદાયમા સકુચિત છે તેમ એમના સામાજિક બંધારણમા પણ સંકુચિત છે. હમણા સુધી તો એમ હતુ કે આ ઉદાપથીઓ એમના પંથીઓ સિવાય કોઈના હાથનું પાણીય પીતા નહી, તો પછી ખાવાની તો વાત જ કયાથી? એમના છોકરા અને છોકરીઓ પણ અંદરઅંદર જ પરણાવતા. એમની નાતમા પણ જે ઉદાપંથી ન હોય ત્યા લગ્નોનો નિષેધ હતો. એટલું જ નહીં પણ કેટલાક સ્થિતિચુસ્ત ઘરડાઓ તો પોતાના બાળકોને નવી કેળવણી પણ આપવાની વિરૂદ્ધ હતા. આમાય વળી કાનમના ઉદાપંથીઓ અને સુરત વિભાગના ઉદાપથીઓમાય ઘણા ભેદો અને ઉપભેદો થવા લાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે એ ઉદાપથીઓનો વાડો એ ખાબ-કુંડી બની ગઈ અને યુગના પ્રવાહની સજીવનતા ન હોવાથી આખરે ગધાઇ ઉઠી. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક વિકાસ રૂંધાઈ ગયો.

આ ગુગળામણ જ્યારે અસહ્ય થઈ પડી અને ગુજરાતમા નવું રાષ્ટ્રીય ચેતન આવ્યું ત્યારે તેને પરિણામે આ ઉદાપંથના કેટલાક શિક્ષિત જુવાનોને પોતાની આ કરુણ દશાનું ભાન થયું, અને તેમણે પોતાના આ રૂઢીનાં, ધર્મનાં અને સ્થિતિચુસ્તનાનાં બંધનો તોડાવવા માથું ઉંચું કર્યું, જો કે તેમને આમા હજી જોઈએ તેટલી સફળતા નથી મળી. પરંતુ ઘણા સ્વતંત્ર પ્રયત્નો થયા છે અને

થાય છે કે જે જૂનવટનાં બંધનોને ખાખ કરી દે છે. અને આ જ સાચી વસ્તુ છે.

કબીરસંપ્રદાયની અસર ગુજરાતમાં આગળ કહેવાયું તેમ વૈશ્યો અને શૂદ્રો પર ઘણી પડી છે, પણ તે આજે ઓછી થતી જાય છે. ગુજરાતના નીચલા થરોમાં ભક્તિભાવભરી સરળતા, નૈતિક માનસની પવિત્રતા, પાપ માટે ઈશ્વરનો ડર, ભલું કરવાની વૃત્તિ અને ઈશ્વરની ભક્તિ માટે બ્રાહ્મણ અને અંત્યજ સૌ સમાન હતા. ગામડિયા દેખાતી પણ જીવનદૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન વૃત્તિઓના ઘડતરમાં કબીરસંપ્રદાયનો ફાળો ઘણો મોટો છે. આજે તો નવા બળો જામતાં જાય છે, નૈતિક અને ધાર્મિક, રાજનૈતિક અને આધ્યાત્મિક એમ આખાં માનસો પલટાય છે. એવા મંથનકાળમા કબીરસંપ્રદાયમાં પણ જેટલું જીવનતત્ત્વ હશે એટલું જ સચવાશે, એ નિ:સંશય વાત છે.

પ્રકરણ ૭ મું

કબીર સંપ્રદાયની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર

ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર કબીર અને એના સંપ્રદાયની અસર કેટલી અને કયા સ્વરૂપની, તથા એ ક્યારથી શરૂ થઈ, એ વિષયની ચર્ચા સર્વ પ્રથમ આપણે ત્યા પહેલી સાહિત્યપરિષદ્ના પ્રમુખ સ્વ. શ્રી. ગોવર્દ્ધનરામભાઈના વ્યાખ્યાનથી ઉદ્ભવી છે. એ વ્યાખ્યાનમા એમણે નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઇમા ભક્તિની જ્વાળાઓ શી રીતે, અને ક્યાથી પ્રકટી, તેનું વિવરણ કર્યું છે. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે પોતાનુ મંતવ્ય આમ મુકયું છે.

"અમદાવાદમા પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નંખાયો, અને આખા ગુજરાતમા તેમના તરફનો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો તે વખતે માત્ર બે સ્થાને, નરસિંહના જૂનાગઢમાં અને મીરાબાઈના દ્વારકામા, જેવી ઉજ્જ્વળ સ્થિતિએ કોઇ રાજાને કે સુલતાનને આઠમા શતક પછી

આક્રમ્યાં નથી ત્યાં જ શાન્તિ અને ઉદય હતાં કુમ્ભો ગુજરાત પર ચઢાઇઓ કરતો હતો, પરંતુ તેના બીજા ખૂણામાં પડેલી દ્વારાવતીમાં જઈ શકે એમ નહોતું. તે દ્વારાવતીએ મીરાંને શાન્તિ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં, ત્યારે નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહકુટુંબ અને ગ્નાતિ સાથે ઉભય ભક્તોએ સંબંધ છોડ્યો હતો અને શ્રી કૃષ્ણ સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો હતો. ઉભયની કવિતામાં અકૃત્રિમ શૈલી અને હૃદયપ્રસાદ છે. કોઈ શક્તિએ દીવાસળી બનીને એમના હૃદયમાં નવી જ્વાલાઓને પ્રકટી અને કીયા તેલથી એ જ્વાલાઓ તેમનાં મરણ સુધી હોલાઈ નહીં, અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને દાયાદ કરતી ગઇ, એટલા પ્રકરણના શોધમાં ચમત્કૃતિ હોવી જોઇએ. ગુજરાતના આ આદિકવિઓમાં આ જ્વાલાઓ ગુજરાત બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી; કારણ તે સર્વ આ કલિયુગના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા, અથવા ઉદય પામ્યા છે. (જુઓ ઉપર "એ.") તેમ જ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં બીજ નરસિંહ અને મીરાંનાં કાવ્યોમા છે, અને આ બેની કીર્તિ ગુજરાત બહાર કાશ્મીર અને સમુદ્ર સુધી પ્રસરી હતી,—એ બે વાત ધ્યાનમાં લઇએ છીએ ત્યારે ગુજરાતના આ બે રત્નોની અમર પ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશબીજ મળ્યા છેઃ એવું ભાન થવાને પ્રસંગ છે. કોઇ નવો યુગ બેઠો હોય તેમ આખા હિન્દુસ્થાનનાં સર્વ ભાગમાં આ પ્રવર્તકો નવા દીવા પેઠે પ્રકટ્યા હતા અને (જયદેવ અને મીરાં શિવાયના સર્વ) તે દીવાઓના મૂળ દીવા નરસિંહ અને મીરાં ગુજરાતમાં તેમનાથી આગળ પ્રકટ્યા હતા."*

ગોવર્દ્ધનરામભાઇના આ મુદ્દાને ચર્ચાનું મધ્યબિંદુ બનાવીને શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવે સંવત ૧૯૬૧ ના શ્રાવણ તથા ભાદરવાના "વસન્ત"ના

* વિસ્તૃત વિવરણ માટે જુઓ 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'(૧૯૩૬)માં સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામભાઇનું વ્યાખ્યાન "ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન."

એ અંકમા "નરસિંહ અને મીરા એ જ્વાલાઓ ક્યાંથી પ્રકટી?" એ તંત્રીલેખમા એ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે શ્રી આનંદશંકરભાઈનું કહેવુ છે કે નરસિંહ અને મીરામા ભક્તિની જે જ્વાળાઓ પ્રકટી તે સ્વયંભૂ નહોતી, પણ એમા રામાનંદ, ચૈતન્ય અને કબીરની અસરનો ભાગ હતો ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર કબીરની અસર જોવા માટે એમની ચર્ચાના મુદ્દાઓ જોઈ લેવા આવશ્યક છે, એટલે ગોવર્દ્ધનરામભાઈને જવાબ રૂપે એમણે જે કહ્યું છે તે અહીં ઉતારું છુઃ

"નરસિંહ અને મીરા બન્ને ઇસ્વી ૧૫મા શતકના પૂર્વાર્ધમા થયા, અને કબીર, નાનક, ચૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્ય ૧૫મા શતકના અન્તમા અને સોળમાના આરંભમા થયા, માટે સવાલ એવો છે કે નરસિંહ અને મીરામાંથી એમાના કેટલાકને "જ્વાળાઓ" મળી હોય આમ રા. ગોવર્દ્ધનરામ માને છે વળી મીરામાં જયદેવ- (૧૨ મુ શતક)ની અને નરસિંહમા મધ્વ સંપ્રદાયના સાધુઓની અને બોપદેવની અસર એ જુએ છે મીરાનો દેહ કેટલાક ઈ સ ૧૪૧૯ થી ૧૪૭૦ (સંવત ૧૪૭૫ થી ૧૫૨૬) સુધી માને છે. પરંતુ 'મુંબાઈ સમાચાર'ના એક લેખકે મીરાબાઈની લગ્નતિથિ ઈ સ. ૧૫૧૭ (સં ૧૫૭૩) અને દેહત્યાગની તિથિ ઈ સ. ૧૫૪૭ (સં ૧૬૦૩) આપી છે કયા પુરાવા ઉપરથી આ મીતિ નિર્ણય કાઢવામા આવ્યો છે, એ અમારા જાણવામા નથી પણ રા. ગોવર્દ્ધનરામે પોતાના ભાષણમા મીરા અને જીવા ગોસાંઈના જે પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ખરો હોય તો મીરા માટે આ પાછળ આપેલો સમય જ બંધ બેસે છે જીવા ગોસાંઈ ચૈતન્ય સંપ્રદાયના ઇતિહાસમા સુપ્રસિદ્ધ છે ચૈતન્યે સનાતન અને રૂપ નામે બે ભાઈઓ, જે મૂળ બ્રાહ્મણ હતા અને પછી મુસલમાન રાજાના સંસર્ગથી મુસલમાન થઈ ગયા હતા એમ કહેવાય છે, તેમને પોતાના ધર્મમાં લીધા હતા અને પરમ ભક્ત હતા સનાતનને વૃંદાવનમા સ્થાપ્યા. એમના ભત્રીજા જીવા ગોસાંઈ એ સનાતન પછી ચૈતન્ય સંપ્રદાયની

વૃન્દાવનની ગાદીએ આવ્યા ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એ **જીવગોસ્વામિન** ના નામવતા નામે પ્રસિદ્ધ છે એ વિદ્યા અને ભક્તિમાં સુસંપન્ન હતા, અને એમણે એ સંપ્રદાયના ઘણા ગ્રંથો બનાવેલા છે હવે ચૈતન્યનો સમય ઇ સ ૧૪૮૫ થી ૧૫૨૭ છે, અને જીવા ગોસાઇ ચૈતન્યના શિષ્યના ભત્રીજા એટલે એમનો અને મીરાનો પ્રસંગ ઇ સ ૧૫૪૦ ના અરસામાં બન્યો હોય તો નવાઈ નહી આ ઉપર બતાવેલી તારીખો જોતા, ચૈતન્યને મીરામાથી નવી 'જ્વાળા' મળી હોય એ કલ્પના તદ્દન અશક્ય થઈ જાય છે ઉલટી તારીખો જ લઈએ તો તો મીરામાં ચૈતન્યની અસર હતી, એમ કહેવાને અધિક કારણ રહે છે અને ચૈતન્ય સંપ્રદાયની ગાદી વૃન્દાવનમાં સ્થપાઇ હતી તો મેવાડ સુધી એ સંપ્રદાયના સાધુઓ આવ્યા હોય એમાં આશ્ચર્ય જેવુ નથી જીવા ગોસાઇને મીરાએ જે સ્વતંત્રતાથી જવાબ આપ્યો એ ઉપરથી કદાચ એમ કહી શકાય કે મીરા ચૈતન્ય સંપ્રદાયની હોત તો આવો જવાબ ન આપત પરંતુ આ દલીલ માત્ર પામર ગતાનુગતિક ભક્તોને જ લાગુ પડે છે, મીરાની અધ્યાત્મજ્વાળા અન્તસ્નેહથી જ બળતી હતી, અને તેથી સાધુઓનો માત્ર એમાં બહારનું નિમિત્ત માત્ર જ હોઈ શકે તેમ એની જીવા ગોસાઇને મળવાની ઇચ્છા ચૈતન્યપંથના ભક્તોને મુખે એમની ખ્યાતિ સાભળીને ઉપજી હોય એમ કલ્પના પણ થઈ શકે છે અમે મીરાનો ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ સાથે સમાગમ સંભવિત ગણીએ છીએ, પરંતુ એની 'જ્વાળા' પ્રકટાવનાર વિશેષ શક્તિઓ રૂપે તો જયદેવ અને રામાનંદને માનીએ છીએ 'ગીતગોવિન્દ'– ના કર્તા જયદેવ તે વખતે મેવાડમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા, અને એની કૃષ્ણભક્તિની તરેહ મીરામાં સુસ્પષ્ટ જણાય છે, એ નિર્વિવાદ છે તે સાથે રામાનંદ જે ઈ સ ચૌદમા સૈકામા થયા કહેવાય છે– તેમના બોધની અસર પણ મીરા ઉપર પડી હતી એમ લાગે છે, કારણ કે ચૈતન્ય તેમ જ જયદેવ કૃષ્ણ અને રાધાના ભક્ત હતા,–

રામનામની લેહ એમને લાગી ન હતી, અને મીરામા તો જેમ એક પાસ "મીરા મન મોહન શુ માન્યુ" એમ સાભળીએ છીએ તેમ બીજી પાસ

"અબ તો મેરા રામ નામ દુસરા ન કોઇ,
સાધુ સગ બેઠ બેઠ લોક લાજ ખોઈ"

ઇત્યાદિ ઉદ્દગારો પણ વાચીએ છીએ આ સાધુઓ રામાનદ અને કબીરપથના હશે, એમ લાગે છે મીરાનો સમય આજ સુધી સાધારણ રીતે મનાતો આવ્યો છે તે લઇએ, એટલે ઈ સ ૧૪૧૯ થી ૧૪૭૦ (સં ૧૪૭૫ થી ૧૫૨૬), તો પણ એમના ઉપર રામાનદનો સંસ્કાર લાવો જોઇએ, એમા તો સદેહ જ નથી

૨ નરસિંહ મહેતામા જયદેવ કબીર અને શકરાચાર્યની અને કદાચ ચૈતન્યની (?) અસર સ્પષ્ટ નજરે પડે છે નરસિંહ મહેતા "સુરતસગ્રામ'મા કૃષ્ણ અને રાધિકા વચ્ચે વિષ્ટિકાર તરીકે જયદેવનો ઉલ્લેખ કરે છે

'સર્વે નીસુ લહ્યુ, રા ન કોઇએ કહ્યુ, ઉઠીયો જયદેવો સમય જોઈ.'
'રોમાચ જયદેવ થઈ, બોલે કઇનુ કઈ, ...'
'સ્વામિની આગ સુણી, ચાલે મોટા મુનિ, ત્યાહિ જયદેવનુ કાણુ લેખુ.
વિકળ મનથી થયો, વિષ્ટિ ભૂલી ગયો, હુ રે રસમસ*ને શે ઉવેખુ'–
એમ ધારી અડયો, મોહ પાશે પડયો, દ્રગચમકમા ડુબિયો વિષ્ટિ કરતા'

નરસિંહ મહેતાના ઘણા કાવ્યોના વસ્તુ જયદેવના ગીતગોવિંદથી સૂચિત હોય એમ લાગે છે એ માત્ર ભાગવતમાથી આવ્યા હોય એમ લાગતુ નથી, કારણ કે ભાગવતકારને 'પ્રભુની દુલારી'–રાધિકાનુ

* રા કેશવલાલ ધ્રુવ 'ગીતગોવિન્દ'ની પ્રસ્તાવનામાં આ 'રસમસ' પદ નરસિંહ મહેતાએ જયદેવને લગાડેલુ છે એમ કહે છે પણ અન્યથા જોતાં, એ ગોપીને નથી લાગતું?

નામ અજ્ઞાત છે. બીજું, ભાગવતમાં ભાગવતધર્મનું પ્રતિપાદન બહુ વિશાળ અને વ્યાપક રૂપે કરેલું છે; તેમાંથી ભક્તિરસનું એના પૂર્ણ માધુર્યના આસ્વાદનમાં ડૂબીને–અવિરત પાન કરનારા જયદેવાદિક તો કૃષ્ણાવતાર, અને તેમાં પણ કૃષ્ણની વ્રજલીલા, અને વ્રજલીલામાં પણ ગોપીઓ સાથેની ક્રીડા અને તેમા પણ રાધા સાથેનું રમણ–એમાં જ પોતાનું હૃદય મગ્ન કર્યું, અને ભાગવતની ખામી પૂરી એમ કહેવાય છે. આજ મર્મથી નરસિંહ મહેતા એક ઠેકાણે કહે છે કેઃ—

"પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પૂછ્યો નહીં, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડ્યો;
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરી, ગ્રન્થ પૂરો કર્યો, મુક્તિને માર્ગ સુધો દેખાડ્યો.
મારીને મુક્તિ આપી ઘણા દૈત્યને, જ્ઞાની વિજ્ઞાની બહુ મુનિ રે જોગી;
પ્રેમનો જોગ તો વ્રજ તણી ગોપિકા, અવર બીજા કોઈ ભક્ત ભોગી."

એટલે નરસિંહ મહેતામાં શુદ્ધ ભાગવતની અસર માનવી તે કરતાં જયદેવની અસર માનવી, એ અમને વધારે યોગ્ય લાગે છે.

પણ માત્ર જયદેવથી નરસિંહ મહેતાના સ્વરૂપનો ખુલાસો થઈ જતો નથી. પ્રેમભક્તિનાં કાવ્યો ઉપરાન્ત—

"જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય, વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે."

× × × ×

"નિરખને ગગનમાં કોણ ઘુમી રહ્યો, તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે."
"અકળ અવિનાશી એ, નવ જ જાએ કળ્યો, અગમ ઉરવની માંહે મહાલે."

× × × ×

"જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી."
"શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે?
શું થયું ધરી જટા ભસ્મલેપન કરે, શું થયું વાળલોચન કીધે?
શું થયું તપ ને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે?
શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું ગંગાજળ પાન કીધે?

શું થયું વેદવ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણે?
શું થયું ષટદર્શન સેવ્યા થકી, શું થયું વરણના ભેદ આણે?
એ છે પરપંચ સૌ પેટ ભરવા તણા, આતમારામ પરિબ્રહ્મ ન જોયો.
ભણે નરસૈંયો કે તત્ત્વદર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો.

આવાં કાવ્યો પણ છે.

આ સાથે કબીરનાં:—

"આતમ તત્ત્વ ચીના બિના સબ હે જૂઠી સેવ;
કરે સો તો ભ્રમણા, કયા તીરથ કયા દેવ."

× × ×

"કહે કબીરા પરિબ્રહ્મકી, ચલકે જ્યોત અખંડ,
અરધ ઉરધકે ઘાટપર ભાઈ, નિશદિન ખોજો પંડ"

ઇત્યાદિ પુષ્કળ વચનો સરખામણીમાં ટાંકી શકાય.

કેટલાક માને છે તેમ આપણે કબીરને પંદરમાં શતકના આરંભમા મૂકીએ, તો ઉપરના ઉતારા સરખાવતાં એક જ અનુમાન નીકળે છે કે સાધુઓ દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે કબીરનો ઉપદેશ નરસિંહ મહેતા સુધી પહોંચ્યો હતો. પણ બીજા મત પ્રમાણે કબીર સીકન્દરશાહ લોદીના વખતમા પંદરમા સૈકાના અંત ભાગમાં જ થયા. એમ હોય તો પણ નરસિંહ મહેતાની ઉત્તરાવસ્થા–જ્ઞાનવૈરાગ્યના પદોનો સમય, કબીરની યુવાવસ્થા સાથે સમકાલીન હોઈ શકે, અને એ રીતે પણ નરસિંહ મહેતાનાં પૂર્વોક્ત પદોની મૂળ 'જવાળા' કબીરમાંથી આવી એમ અનુમાન બાંધી શકાય. ગમે તેમ હો, પણ આ વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના યાત્રાળુ સધુઓ દ્વારા જ નરસિંહે નવા યુગનું ધર્મઉત્થાન અનુભવ્યું હતું એમ માનવું જ અમને સયુક્તિક જણાય છે. કબીર અને નરસિંહ મહેતાનો આ સંબંધ તે કપોલકલ્પિત જ નથી. કબીરની એક હકીકતમાં નીચે પ્રમાણે વાંચવામાં આવે છે:—

.... સોરઠ દેશમેં પહોંચે જાઈ;
જુત દેખા, તીન કોષ દંકાગ, પૂજહિં મૂરત ઓહત બોસ્તારા
"ગઢ ગીરનાર એક હે નાહુ ચંદ બીજે વા નરપત રાઉ
નૃપત બંધુ એક રહે સ્યાના, પૂજે સાધુ માતમ જાના.':

તાત્પર્ય કે કબીર સાહેબ જ્યારે સોરઠ અને ગીરનાર ગયા ત્યારે ત્યાં "નરપત રાજી"—નરસિંહ મહેતાવાળા પાચમા રા. મંડળિકનું રાજ્ય હતું. એ સાધુનું માહાત્મ્ય સમજતો હતો. પણ એના રાજ્યમાં સર્વત્ર મૂર્તિપૂજાનો વિસ્તાર હતો. અમને લાગે છે કે આ હકીકત જોતાં નરસિંહ મહેતાના જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના પદોનું બીજ કબીરમાંથી પ્રાપ્ત થયું હતું એમ કલ્પના કરવામાં બાધ નથી. કબીરને નરસિંહ મહેતામાંથી કાંઈ મળ્યું હોય એમ લાગતું નથી. કારણ કે કબીરનો જે ખાસ ઉપદેશ તે નરસિંહ મહેતામાં ગૌણ સ્થાને છે, અને નરસિંહ મહેતાનો આત્મા—જે ભક્તિનો ઉપદેશ—એની કબીરમાં એક રેખા પણ નથી, બલ્કે, જ્યાં ત્યાં એ મૂર્તિપૂજાથી કટાળે છે. કબીરને પંદરમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમાં મૂકો વા ઉત્તરાર્ધમાં મૂકો—બન્ને રીતે એની સાથે નરસિંહ મહેતાનો સંબંધ ઘટી શકે છે."

'વસન્ત'ની આ ચર્ચાનો જવાબ સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામે આમ આપ્યો છે:

"રા. આનંદશંકર ગયા શ્રાવણના 'વસંત'માં, (૧) 'મુબાઈ સમાચાર'ના એક લેખકે આપેલી મીરાબાઈની જન્મમરણતિથિઓ ઉપરથી અને (૨) ચૈતન્યયાત્રાથી જીવા ગોસાઈના પ્રસંગથી એવું અનુમાન કરે છે કે મીરા સોળમા શતકના મધ્યમાં (૧૫૪૦) વિદ્યમાન હતા, અને એમના હૃદયની જ્વાલા ચૈતન્ય સંપ્રદાયથી પ્રકટી હતી. જે ગોસાઈના પ્રસંગની કથા મીરાએ ગાઈ છે તે જીવા ગોસાઈની જ હતી એમ માનવાનું કારણ મીરાના કે કોઈ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી. તેમાં ઉક્ત જીવનમરણતિથિઓને માટે કાંઈ આધાર

નથી અને હોય તો તે બીજી કોઈ મીરાં સંબંધે હોવો જોઇએ. કારણ કર્નલ ટોડ આપણાં મીરાંબાઇને કુમ્ભા રાણાની રાણી ગણે છે, અને તેની તારીખો મારા ભાષણ પ્રમાણે છે. આબુ પર્વત વગેરેના લેખોમાં પણ એ જ તારીખો છે. અને બાબર બાદશાહે હરાવેલા રાણા સંગનો કુંભો પિતામહ હતો: 'માઊંટ ફ્ફૂત ક્રોનોલોજી ઑફ ઇન્ડીઆ' પૃ. ૨૮૭ આ ઉંલ્લા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૮૪ પ્રમાણે મહમદ બેગડાએ કરેલા પાચમા રા. માંડલિકનો પરાજય પણ ઇ. સ. ૧૪૭૧ માં છે, અને પૃષ્ઠ ૨૬૫ પ્રમાણે કબીરની તારીખ ઇ. સ. ૧૪૯૦ છે. કબીર અને નરસિંહની હૃદયજ્વાલાઓના અમુક લેખની સમાનતા સ્વીકારતાં બાધ નથી, પણ કાલક્રમ ઉપરથી જ અનુમાન કરીએ તો કબીરની હૃદયજ્વાલાનું બીજ નરસિંહમાંથી પ્રાપ્ત થયું હતું, એમ કહેવું ઉચિત છે. નરસિંહમાં ભાગવતનો કે જયદેવનો અંશ વિશેષ હતો, એ ચર્ચામાં આ પ્રસંગે ઉદાસીનતા છે."*

નરસિંહ, મીરા અને કબીરની આ ચર્ચા પછી આ ત્રણે કવિઓ અને એમની કવિતા વિષે ઘણી શોધખોળ, ચર્ચા અને વિવેચનો થયા છે. આપણા સાહિત્યમાં તો નરસિંહ મહેતાની ચર્ચા એ 'નરસિંહનો કોયડો' બની જવા પામી છે. કબીર વિષે હિન્દી સાહિત્યમા ખૂબ શોધ થઈ છે. એમના સમય, કવિતા અને રહસ્યવાદ ઉપર અનેક પુસ્તકો રચાયા છે. એ સર્વનો સાર મેં કબીરની જન્મમરણની તિથિઓ નક્કી કરતી વખતે પહેલા પ્રકરણમાં આપ્યો છે. મીરા વિષે હમણાં જે છેલ્લી શોધ થઈ છે, તેમાં તો કર્નલ ટોડે આપેલી હકીકત 'મીરા એ કુંભાની રાણી' એને મૂળમાથી જ ઉખેડી નાંખવામા આવી છે, અને એટલું જ નહીં પણ મશહુર ઇતિહાસકાર શ્રી. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ તો કર્નલ ટોડની ઘણી હકીકતોને શાસ્ત્રીય આધારોની સહાયથી બીનપાયાદાર અને અનૈતિહાસિક સિદ્ધ કરી છે. આપણે ત્યા 'નરસિંહ મહેતાનો કોયડો'

* જુઓ 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' ૧૯૩૬ માં સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામનું ભાષણ.

હજી અણઉકેલ્યો પડ્યો છે, અને બન્ને પક્ષો પોતપોતાનો સમય સ્વીકારે છે.

શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ એમના "Miles stones in Gujarati Literature"મા મીરાનો સમય ઈ સ. ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૦ અને નરસિંહ મહેતાનો ઇ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ સ્વીકાર્યો છે. સ્વ ગોવર્દ્ધનરામે એમના પહેલી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદના ભાષણમા નરસિંહ મહેતાનો સમય ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૫૬ અને મીરાનો ઇ. સ ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૦ ગણ્યો છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ એમના "ગુજરાત એન્ડ ઇટસ લીટરેચર"મા મીરાનો સમય ઇ. સ. ૧૫૦૦ અને નરસિંહનો સમય ઈ. સ ૧૫૦૦ થી ૧૫૮૦ માન્યો છે ગ આનદશંકરભાઇએ પોતાની ચર્ચા દરમિયાન મીરાનો સમય ઇ સ ૧૪૧૯ થી ૧૪૭૦ નો અને નરસિંહ મહેતાનો ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૦ સ્વીકાર્યો છે.

હવે કબીરનો સમય છેલ્લી શોધખોળ અનુસાર હિન્દી વિવેચકો અને તવારીખનવેશોએ ઇ. સ ૧૪૦૦ થી ૧૫૧૯ નો સ્વીકાર્યો છે.

નરસિંહ અને મીરા ઉપર કબીરની અસર ખરી કે નહી, એ ચર્ચા આપણે ત્યા શરૂ થયે લગભગ ત્રણ દાયકા વીતી ગયા છે. એ ચર્ચા વખતે નરસિંહ અને મીરાના સમયની જેમ કબીરના સમયને માટે સર્વસ્વીકૃત સાલ નહોતી નરસિંહ અને મીરાને માટે તો આજે પણ આપણા સાહિત્યમા બે પક્ષ છે જૂનો પક્ષ નરસિંહમીરાને પદરમી સદીના પ્રારભમા મૂકે છે ત્યારે શ્રી. મુનશીનો પક્ષ એમને સોળમી સદીની શરૂઆતમા ગણે છે. પરન્તુ કબીરના સમયને માટે હિન્દી તવારીખનવેશો અને સાહિત્યકારો લગભગ સહમત થયા છે. એટલે આ નિર્ણય પ્રમાણે કબીરનો સમય ઇ સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૧૯ આપણે ગણી શકીએ. કબીરનો આ સમય જોતા આપણા વિવેચકોના નરસિંહમીરાના સમય વિષેના જૂના મત

પ્રમાણે કબીર, નરસિંહમીરાના સમકાલીન થાય છે અને નવા મત પ્રમાણે નરસિંહમીરાના પુરોગામી થવા જાય છે

અત્યારે આપણી આગળ કબીર, નરસિંહ અને મીરાના જીવન વિષે જેટલી માહિતી પડી છે તે જોતા સ્પષ્ટ લાગે છે કે કબીરની કવિતાનો ઉદય નરસિંહ અને મીરાની પહેલા થયો છે ચૌદમી સદીમા એટલે નરસિંહ મીરાના ઉદય પહેલા ગુજરાતીમા શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગની ગુજરાતી કવિતા દેખાતી નથી, એટલું જ નહી પણ નરસિંહ મીરાની પહેલા કોઈ પ્રતિભાશાળી ભક્ત, ફિલસૂફ કે ધર્મવીરના દર્શન પણ થતા નથી, જ્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમા ચૌદમી સદી આખી એક અપૂર્વ પ્રતિભાસપન્ન વિભૂતિના જીવનથી ગગાયલી લાગે છે રામાનુજાચાર્યની શિષ્યપરપરામા થએલા સ્વામી રામાનદે તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ અને ધર્મ એ ત્રણે તત્ત્વોના સ્વરૂપમા ક્રાતિ કરી નાખી છે ઈશ્વર વિષે જાણવાનો, ઈશ્વરને ઓળખવાનો, અને ઈશ્વરને ભજવાનો ઇજારો જે માત્ર બ્રાહ્મણ પડિતો, વિરાગીઓ અને ભક્તોએ રાખેલો તેનો રામાનદે સમૂળો નાશ ઉચ્ચાર્યો અને "જાતિપાતિ પુછે નહિ કોઈ, હરિ કો ભજે સો હરિકા હોય" નો માનવસહજ સિદ્ધાન્ત પ્રચલિત કર્યો છે રામાનદજી તત્ત્વદષ્ટિએ રામાનુજાચાર્યના મતાવલબી હોવા છતા પણ એમણે પોતાની ઉપાસના સ્વતત્ર રીતે કરી અને રામસ્વરૂપને ઉપાસ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું આ પરિવર્તનની સાથે જ એમણે મનુષ્ય માત્રને ભક્તિનો અધિકારી માન્યો એમણે એક વિરક્ત સઘની સ્થાપના કરી હતી, જે સઘના સાધુઓને આજે પણ આપણે વિરાગી અથવા વેરાગી નામે ઓળખીએ છીએ આ રામાનદી સાધુઓનુ પરિભ્રમણ આશ્ચર્ય પમાડે એટલું વિશાળ હતું એમની યાત્રાઓનો શુમાર નહોતો ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમના બધા પ્રદેશોમા રામાનદી સાધુઓનો વિસ્તાર દેખાય છે

એટલે આનદશકરભાઈએ મીરાના રામરૂપને આગળ કરીને જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે તે યથાર્થ લાગે છે આ રામાનદી સાધુઓ

ગુજરાતમાં અને રેટ દ્વારકા સુધી પહોચ્યા હતા. ચૌદમી સદીમાં રામાનંદજીના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વે એટલું ચમત્કારિક કાર્ય કર્યું છે કે ભક્તિ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં બધાં સ્વરૂપો ઉપર એની વત્તીઓછી અસર થઈ છે. આપણા દેશમાં સગુણ અને નિર્ગુણ ઉપાસનાના પ્રવાહો પણ રામાનંદજીના જીવન પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યા, એટલે નરસિંહ અને મીરાંના ઉદય વખતે ઉત્તર હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં પણ ભક્તિનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર થઈ ચૂકયા હતા, અને રામાનંદજી પછી તરત જ એવા જ એટલા જ પ્રતિભાસંપન્ન કબીર સાહેબનો ઉદય થાય છે. કબીરનો જન્મ આપણે ઇ. સ. ૧૪૦૦ માનીએ છીએ, એટલે લગભગ ઇ. સ. ૧૪૨૫ ની આસપાસ એઓ ગુજરાતમાં અને કાઠીઆવાડમા આવ્યા લાગે છે

ગુજરાતી વિવેચકોના જૂના મત પ્રમાણે મીરાંનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૦૩ અને નરસિંહનો ૧૪૧૫ આવે છે, એટલે કબીર સાહેબ ગુજરાતમાં આવ્યા હશે, તે પહેલા મીરાનું ગુજરાતમા આવવુ સંભવિત નથી લાગતુ અને નરસિંહની પણ બાલ્યાવસ્થા દેખાય છે. આ પરિસ્થિતિ જોતાં આનંદશંકરભાઈએ જે કહ્યુ છે કે મીરા અને નરસિંહમા ભક્તિની જ્વાલાઓ સ્વયંભૂ નથી પ્રકટી પણ જયદેવ, રામાનંદ અને કબીરે પ્રકટાવી છે, એ વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. અને નરસિંહ મીરાંનો નવા મતવાદીઓનો સમય સ્વીકારીએ તો કબીર સાહેબની અસર એમના ઉપર થયાની શંકા જ રહેતી નથી.

અહીં આનો અર્થ એવો નથી થતો કે નરસિંહ અને મીરાંના જીવન અને ભક્તિમા, કવિતામા અને મસ્તીમા મૌલિકતા અથવા પોતાપણુ જ નહોતા. નરસિંહ અને મીરા બન્નેની ઉપાસના સગુણ ભક્તિની છે. એ સખીભાવના ભક્તો હતા એટલે એમની શુદ્ધ ભક્તિની કવિતા ઉપર કદાચ કબીર અને રામાનંદની અસર ન પણ હોય પરંતુ જ્યાં જ્યા ભક્તિને ગૌણ બનાવીને તેમણે જ્ઞાનવૈરાગ્યની કવિતા કરી છે, ત્યા ત્યા તો કબીર અને રામાનંદનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ

લાગે છે. "કબીરની કાવ્યપ્રતિભા"વાળા પ્રકરણમા મે કબીરના ભાવની સાથે મીરાના ભાવ સરખાવ્યા છે. એ પણ મારા આ મતવ્યને ટેકો આપે છે. એટલે કબીર સાહેબની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર ઠેઠ નરસિંહ મીરાના સમયથી વર્તમાન સમય સુધી દેખાય છે.

કબીર સાહેબ ગુજરાતમા ભ્રમણ કરી ગયા અને ભક્તિની ચીનગારીઓ મૂકતા ગયા પણ એમની સતત હાજરી આ પ્રાતમાં ન હોવાથી અને સગુણ ઉપાસનાના આચાર્યોએ ગુજરાતમા ડેરાતંબુ નાખ્યા હોવાને કારણે નિર્ગુણ ભક્તિ કરતા સગુણ વૈષ્ણવ ભક્તિના બળ અને વિસ્તાર વધારે હોય, એ સ્વાભાવિક છે. અને તેમાય નરસિંહ અને મીરા જેવા ભકતો મળે એટલે પછી લોકસમાજ સગુણ ઉપાસનામા ન રગાય, એ અશકય છે અને નિર્ગુણ ઉપાસનાનો વિસ્તાર ન વ્યાપક બને એનુ બીજુ પણ કારણ છે. સગુણ ભક્તિનો મૂળ સિદ્ધાન્ત શ્રદ્ધા, અને નિર્ગુણ ભક્તિનો મૂળ સિદ્ધાન્ત જ્ઞાન સગુણ ઉપાસનાના ભકતો શ્રદ્ધાપૂર્વક જેટલુ જ્ઞાન મળે તેથી સંતોષ માને, અને નિર્ગુણ ભક્તિના ઉપાસકો જ્ઞાન વડે જેટલી શ્રદ્ધા જન્મે તેનાથી પોતાની ઉપાસના કરે આમ નિર્ગુણ ભક્તિમા જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી એમા બુદ્ધિનો સારો જેવો ઉપયોગ હોવાથી લોકસમાજ આના તરફ વધારે ન આકર્ષાતા શ્રદ્ધાભર્યા સગુણ ભક્તિ-સપ્રદાય તરફ જ વધારે ખેચાયો આમ પદરમી સદીના આરભથી ગુજરાતમા નિર્ગુણ અને સગુણ ઉપાસનાના પ્રવાહો વહેવા માડયા.

સોળમી સદી

નરસિંહની કાવ્યપ્રતિભા અને જીવનતેજમા લપાતા પદરમી સદીના બીજા કવિઓમા કોઇની કવિતા એવી નથી રચાઈ કે જેને પ્રેરકબળ કહી શકાય, અથવા મૌલિકતા અને ચિરજીવતાની દૃષ્ટિએ જેને મહત્વ આપી શકાય એટલુ જ નહી પણ એ વખતના લોક-સમાજ ઉપર ઊડી અથવા વ્યાપક અસર એ સદીમા બીજા કોઈ

કવિની કવિતાની થઈ નથી. ભાગવતના દશમ સ્કંધને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર કાયસ્થ કેશવદાસ (સં. ૧૫૨૯) અને બોપદેવકૃત હરિલીલા ષોડશકલાનો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર પુરાણી ભીમ (સં. ૧૫૪૨), અને પંડિત ભાલણના નામો આવે છે.

સોળમી સદીમા ભક્ત કવિઓ જ ગુજરાતમાં દેખાતા નથી, કે નથી દેખાતી ભક્તિની કવિતા. તેના કારણો છે. દિલ્હીની પઠાણોની સલ્તનતના સૂબાઓ ગુજરાતમા સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરિણામે મહમ્મદ બેગડા જેવાને પણ પોતાની સત્તાનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો અને એનું પરિણામ અરાજકતાવાદમા પરિણમ્યું હતુ. અકબરે ઈ. સ. ૧૫૭૩ મા ગુજરાત જિત્યુ, છતા સમાજની અવ્યવસ્થા અને અસ્વસ્થતાનો અંત આવ્યો નહોતો. કવિતાના કોમલ છોડને ઉગવા માટે આ સમય તદ્દન પ્રતિકૂલ હતો. આવા પ્રતિકૂલ સમયમાં પણ કબીર સાહેબના અનન્ય ભક્ત વચ્છરાજે 'રસમંજરી' નામે એક ઉપદેશાત્મક વાર્તાઓનો સંગ્રહ કર્યો હતો વચ્છરાજ જયપુરના હતા, અને એમણે વાર્તાઓનો જે પ્રારંભ કર્યો હતો તેને સમય જતાં શામળભટ્ટ અનુસર્યા.

સત્તરમી સદી

સત્તરમી સદીમા થએલા કવિઓમા ઈ. સ. ૧૬૧૫ થી ૧૬૭૫ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યમા એક નવુંજ કાવ્યસ્વરૂપ પ્રકટાવનાર *અખાનુ નામ સ્મરણીય છે. અખાએ પોતાના જીવન દરમિયાન* ગુરુઓના, કવિતાના, ભક્તિના અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઘણા અખતરા કર્યા છે અને આખરે વેદાન્તી કવિ અને જ્ઞાની તરીકે એ મશહુર થઈ ગયા છે.

"હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમા ભેળો ફરે," એ જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચેનો પ્રેમસંબંધ કબીરની પ્રેમસાધનાનુ મૂળ તત્ત્વ હતુ

"હમ તુમ, તુમ હમ, ઔર ન કોઇ"
"ખાલિક ખલક, ખલકમેં ખાલિક, સબ જગ રહ્યો સમાઈ."
"ઈનમેં આપ, આપ સબહિનમેં, આપ આપસે ખેલે."

અખાને આપણે વેદાન્તી માનીએ તો સગુણ કરતા એની ભક્તિ નિર્ગુણ માર્ગની છે, અને નિર્ગુણ ઉપાસના હોવાને કારણે જ એની કવિતા અને એનું તત્ત્વજ્ઞાન લોકસમાજમાં પ્રિય અને પ્રચલિત ન થઈ શક્યા. કારણ કે એની વાતમા શ્રદ્ધાજન્ય જ્ઞાન નહોતું, પણ જ્ઞાનના તપથી સિદ્ધ થએલી અનુભવજન્ય શ્રદ્ધા બોલતી હતી.

અખા પછી થએલા આપણા બે મોટા કવિઓ પ્રેમાનંદ અને શામળ. આમાના કોઈ પણ ચોક્કસ ભક્તિસંપ્રદાયના લાગતા નથી. એમની પછી થએલા કવિઓમા નાકરના સમકાલીન કવિ મુકુંદે (ઇ. સ. ૧૭૦૮) કબીર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખ્યુ છે. મુકુંદનો સમય ઈ. સ. ૧૬૬૫ પછી આવે છે. કબીર સાહેબનું આ ચરિત્ર હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને કોમમા બહુ આદર પામ્યુ હતું, એમ કહેવાય છે. મુકુંદ હિન્દી ભાષાનો જાણકાર હતો, એટલે કબીરચરિત્રના અંતભાગની થોડીક પંક્તિઓ એણે હિન્દીમા લખી છે.

ઈ સ. ૧૬૫૦ મા થએલા કવિ ગોપાળદાસે 'ગોપાળગીતા' નામે બ્રહ્મજ્ઞાનની કવિતા લખી છે. એઓ મૂળ સુરતના હતા આ "ગોપાળગીતા" અમદાવાદમા લખાઈ છે, અને એમા વેદાન્તની ફીલસુફીની સામાન્ય કવિતા છે. આ કવિતા જોતા કવિનો ઝોક નિર્ગુણ ભક્તિ તરફ સ્પષ્ટ લાગે છે.

અઢારમી સદી

ઇ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીનો સમય પણ ગુજરાતમા અશાન્તિનો સમય હતો. મોગલ સત્તાનો અન્ત આવ્યો હતો, પણ મરાઠી સત્તાનો ઉદય થયો હતો. ગુજરાતમા ગાયકવાડ પોતાની સત્તા

જમાવવાના વિવિધ પ્રયત્નો કરતા હતા. એટલે ગુજરાતને નસીબે તો હજી પારકી ધુંસરી નીચે જ કચડાવાનું લખ્યું હતું.

આવા અશાન્ત વાતાવરણમાં કવિઓ થયા છે. ગુજરાતમાં ગોસ્વામી વિઠ્ઠલનાથજીના વસવાટ પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય બળ પકડતો જતો હતો અને એ સંપ્રદાયમાં નામાંકિત કવિઓએ કવિતા કરી હતી. ઈ. સ. ૧૭૩૦માં નિર્ગુણ ઉપાસનાની કવિતા કરનાર પ્રીતમદાસનો ઉદય દેખાય છે. પ્રીતમદાસ ખેડા જીલ્લાના સાંદેસર ગામના ભાટ હતા. બીચારા તદ્દન અભણ નાતમાં જનમ્યા હતા, એટલે અભણ જ હતા. પ્રીતમદાસ ગુરુમાં ખૂબ માનતા હતા, અને પરમાત્માને પામવા ગુરુ સાધન છે, એવી એમની શ્રદ્ધા હતી.

"સગુરુને શબ્દે રે, સઉ તિરથ તેહને રે"

એમનું તત્ત્વજ્ઞાન તો સ્પષ્ટ નિર્ગુણપંથનું દ્યોતક છે.

"કાયા રે તારી કામ ન આવે, જો કરે કોટી ઉપાય રે,
વણશી જાતા વાર નહિ લાગે, જો કુંદન કાપીને ખાય રે.

માયા વિષેના પ્રીતમદાસના ખ્યાલો પણ કબીરને મળતા છેઃ

"જગતનું સુખ ઝાકળનુ છે પાણી રે, જાણી લે,
વણશી જાતા વાર નહિ, સત વાણી રે, જાણી લે.

પ્રીતમની વાણીના સૌન્દર્યશિખર જેવી એની જ્ઞાનજન્ય શ્રદ્ધા બોલે છેઃ

"હરિભજન થકી, છોટા હોએ તે સૌથી મોટા થાએ"

ઇ. સ. ૧૭૭૪માં થએલા કુતીયાણાના રહીશ હરિદાસે પણ વેદાન્તી જ્ઞાનના પદો લખ્યાં છે. એમનાં લખેલા ભજનો જૂનાગઢ અને બરડાના ડુંગરોની આસપાસ રખડતા સાધુઓ ખૂબ ગાય છે. એમના ભજનોમાં એમણે ગુજરાતી ઉપરાન્ત ઉર્દૂ શબ્દોનો પણ

સારી પેઠે ઉપયોગ કર્યો છે, અને એમના ભજનો ઉપરથી એમને કબીરના પદો ખૂબ ગમતા હશે, એમ લાગે છે એ જ સમયમા 'જીવરાજ શેઠ' નુ લાબુ રૂપક કાવ્ય લખનાર જીવરામ ભટ્ટનુ નામ પણ આવે છે આ રૂપકમા જીવરાજને આત્મા તરીકે કલ્પ્યો છે અને પરમાનદ માટે યાત્રાએ નીકળ્યાનુ વર્ણન છે કાવ્ય સામાન્ય છે, પણ એમા જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમન્વય લાગે છે મા યમા ભક્તિની શ્રદ્ધા કરતા જ્ઞાનની જીજ્ઞાસા વધારે છે અને ઉપમાઓ અને વર્ણનો પણ નિર્ગુણ ઉપાસનાને વધારે મળતા લાગે છે

ઓગણીસમી સદી

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા ધીરા ભગતનો ઉદય થાય છે, જો કે એમનો સમય ઈ સ ૧૭૫૩ થી ૧૮૨૫ નો છે એટલે અઢારમી સદીના અ તમા પણ એમને ગણી શકાય પરન્તુ એમનો કાવ્યપ્રવાહ ઓગણીસમી સદીના પ્રા ભમા પણ વહ્યો છે, એટલે એમને એ સદીના પ્રથમ નિર્ગુણપથી કવિ તરીકે અહી લેવા ઉચિત છે ધીરો ભગત સાવલી પાસેના ગોઠડા ગામના રહીશ હતા અને જાતના બ્રહ્મભટ્ટ હતા ધીરો ભગત અખા કરતા વધારે લોકપ્રિય થયા હતા એઓ સંસ્કૃત ભણ્યા નહોતા અને એમનું દર્શન એટલું વિશદ હતું કે એમની કવિતા સ્વાભાવિક રીતે જ સરલ બનીને લોકસમાજમા વધારે પ્રિય બની ગઈ અખાની જેમ ધીરા ભગતે પણ ગુરુનુ સ્થાન પોતાની સાધનામા મહત્વનુ ગણ્યુ છે અને અધ કારમાથી પ્રકાશમા દોરી જનાર શક્તિ તરીકે એમણે ગુરુને અ જલિ અર્પણ કરી છે અખાની જેટલી શુદ્ધ જ્ઞાનની સાધના ધીરા ભગતની નથી ધીરા ભગતનું વલણ વધારે તો આત્મજ્ઞાન તરફ હતુ અને આ અન્તરની અભીપ્સાને ધીરા ભગતે અખા કરતા વધારે સરળ અને અકૃત્રિમ રીતે પોતાની કવિતા દ્વારા પ્રકટ કરી છે ધીરા ભગતને માટે એક મઝાની વાત છે એમની જ્ઞાનપ્રગટની રીત

ાભડી જતાં નૈસર્ગિક હતી એ જ્યારે જ્યારે મહી નદીએ સ્નાન કરવા જતા ત્યારે ત્યારે જૂના જૂના કાગળના ટુકડાઓ ઉપર પોતાની કેટલી કવિતાઓ લખીને જતા અને પછી એની હોડીઓ બનાવીને અથવા એકાદ લાકડાના કકડા કે વાંસની બુંગળી સાથે બાંધીને નદીના પ્રવાહમાં છોડી મૂકતા. બીજા સામને કિનારે લોકો આવું કંઈક જોતા અને કાઢી લેતા. આ રીતે ધીરા ભગતની કાફીઓ સમસ્ત ગુજરાતમાં ખુબ પ્રચલિત થઈ હતી.

ધીરા ભગતનાં આમ તો લગભગ આઠ નવ પુસ્તકો છે, પણ એ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ તો એમની કાફીઓથી છે. અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિએ ધીરા ભગત જેટલી શક્તિ અને કુશળતા કાફીની રચનામા દેખાડયા નથી. અખાની જેમ ધીરા ભગત શબ્દોના બાણ ભોંકતા નથી, પણ એ તો અજ્ઞાનીને સરળ છતાં સચોટ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે:

ભૂલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવકૂપમા પડ્યો;
મનુષ્યદેહ રૂપી રે, ખોયો મણિ હાથે ચડ્યો;
ડાહ્યો થઈ દુનિયામા ફરે છે, તેણે શું સર્યું તારૂં કાજ?
તેં ન જાણ્યુ જે જાવું પલકમા, કેમ કરી રહેશે લાજ,
ડહાપણ તારૂં જાણ્યું રે, જ્યારે જમ હાથ ચડ્યો.

× × ×

મનમાં લે શિખામણ મારી, મમતા મૂકી પરી;
કર સ્મરણ સરજનહારનું, જનમ સફળ લે કરી
દાસ ધીરો કહે છે રે, સૌથી હું સરસ નીવડ્યો.

અને ધીરા ભગતનું

ખબરદાર મનસુબાજી! ખાંડાની ધારે ચડવું છે,
હિમ્મત હથિયાર બાંધી રે સત્યની લડાઇએ લડવું છે.

પદ તો ગુજરાતમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય અને મશહૂર છે. કબીરની

મુજકો તું કયા ઢૂંઢે બંદા
મેં તો મેરી પાસમેં

જેવી ભાવના ધીરા ભગતે

"કર્તા વસે પાસે રે મૂરખને નવ સુઝે" એ કાફીમા પ્રકટ કરી છે.

ધીરા ભગત કરતા પણ વધારે કોમળ અને નરમ ભાષા વાપરનાર નિરાત ભગતનો સમય પણ ઈ. સ ૧૭૭૦ થી ૧૮૪૬ નો આવે છે. નિરાત ભગત વડોદરા પાસેના દેથાણ ગામના પાટીદાર હતા. નિરાત કવિ ઉપરાત નિરાત સપ્રદાયના આદિપ્રવર્તક અને પ્રથમ આચાર્ય પણ હતા. નિરાત ભગત પહેલા તો નિયમિત ડાકોર જઈને રણછોડજીની પૂજા કરનાર હતા. પણ એક વખત ડાકોર જતા રસ્તામા મીયાસાહેબ નામના એક મુસલમાન વિદ્વાનનો સત્સંગ થયો એ મુસલમાને નિરાતને મનાવ્યા કે જે ઇશ્વરને એ શોધે છે તે તો એની પાસે જ છે આ મૂર્તિપૂજાથી તો કશુ જ મળવાનું નથી. ત્યાર પછી નિરાત ભગતની શ્રદ્ધા બ્રહ્મજ્ઞાનમા થઈ. એમની કવિતામા એમની માન્યતા ખૂબ જ વિશદ રીતે પ્રકટ થઈ છે. નિરાતે ઘણો ખરો સમય વડોદરામા પસાર કર્યો હતો. એમના શિષ્યોમા ઘણા સારા ગુજરાતી કવિઓ થઈ ગયા છે.

અર્જુન ભગત અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ તો આપણા પ્રસિદ્ધ કવિઓ છે. બાપુસાહેબ ગાયકવાડ ધીરા ભગતના કહેવાથી નિરાંત પાસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવા આવ્યા હતા, અને પાછળથી એમના જ શિષ્ય થઈ ગયા. નિરાતની નિંદા કરનાર એક મ છારામ બ્રાહ્મણ વાઘોડીઆમા રહેતો આ મ છારામને નિરાતે ઈ સ. ૧૮૦૧ મા કવિતા દ્વારા વેદાન્તના કેટલાક કોયડા મોકલ્યા અને એનો ઉત્તર આપવાની વિનંતિ કરી. પરિણામ એ આવ્યુ કે નિરાત ભગતની સચ્ચાઈ, એમના જ્ઞાન અને ભક્તિ જોતા મંછારામ આખરે એમનો જ શિષ્ય થઈ ગયો. નિરાતની કવિતામા પણ ઉર્દુ શબ્દો ઘણા જ છે

નિરાતનું બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ કબીરના સત્યનામ જેવું જ છેઃ

રૂપ નહિ જેને, ગુણ નહિ, ને નામ નહિ છે એવું,
કંઈએ નહિ ને સરવશ તેનું, વૃક્ષ બીજ છે જેવું.

નિરાંત સંપ્રદાય અત્યારે પણ વડોદરા અને સુરતની વચ્ચે અને ખાસ કરીને કાનમ વિભાગમાં ખૂબ વિસ્તરેલો છે. એમના શિષ્યોમાં પાટીદારો અને વૈશ્યો તથા શૂદ્રોની સંખ્યા ઘણી છે. મારા પિતા ગોવિંદસિંહ ચાવડા પણ નિરાત સંપ્રદાયના જ ભક્ત હતા. અને એમણે છેક ઈ. સ. ૧૯૧૪ મા "તત્ત્વસારભજનાવલિ" નામે પોતાના બનાવેલાં કાવ્યો તથા નિરાત સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોને પોષતાં કાવ્યો એકઠાં કરીને પોતાના ગુરુભાઈ ઠાકોરસિંહ મલુકસિંહ સાથે એનો સંગ્રહ બહાર પાડયો હતો. એમનું એક ભજન નિરાત પંથીઓમા ખૂબ પ્રચલિત હતુઃ

"સબસે પહેલે મનકો સુડો
પીછેસે આતમકો ઢુંઢો"

નિરાંતના મશહૂર શિષ્ય બાપુસાહેબ ગાયકવાડની કવિતાનો સમય ઇ. સ. ૧૭૭૯ થી ૧૮૪૩ નો આવે છે. એઓ વડોદરાના ગાયકવાડ કુટુંબના સરદાર હતા. બાપુસાહેબ ગોઠડામા પોતાની જમીનનું મહેસૂલ ઉઘરાવવા ગયા હતા, ત્યા એઓ ધીરા ભગતને મળ્યા અને ધીરા દ્વારા એમને નિરાતનો સમાગમ થયો. બાપુસાહેબને ભજન ગાવાનો ખૂબ શોખ હતો. બાપુસાહેબ એક વાર તો વડોદરામા ઢેડોના આમંત્રણથી ઢેડવાડામા પણ ભજન ગાવા ગયા હતા બાપુસાહેબની આ વર્તણુકથી એમના પિતાને માઠું લાગ્યુ અને એમને જૂદા કાઢયા બાપુસાહેબ જૂદા રહ્યા અને એ પ્રસંગને એમણે પોતાની અનોખી રીતે કવિતામાં ગુંથ્યોઃ

"અમે બગડયા, અમે બગડયા સેજે જાણી રે
ભાઈ અમે બગડયા, અમે બગડયા સેજે જાણી.
× × ×

પારસ સંગ થકી પત્થર જોને બગડયો,
થયો પારસ તે જાણે કોક જ્ઞાની રે,
તમે બગડો તો ભાઈ એના બગડજો,
ત્યારે તો મટે ચોરાસીની જ ધાણી
સતગુરૂના સંગ થકી સેવક જુઓ બગડ્યો
જેણે સતનામ લીધુ છે છાણી રે

માતૃભાષાએ મરાઠી હોના છતા એમણે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા લખી છે હિન્દુ મુસલમાન ઐક્યના પણ એમના ભજનો મશહુર છે. એમણે કોઈ લાંબુ કાવ્ય કે સળંગ ગ્રંથની રચના કરી નથી, પણ એમના ભજનો સમાજના નીચલા થરોમા ખૂબ પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે. એમની ભાષામા સંસ્કારિતા નથી, પણ સચોટતા અને આવેશ છે.

ભોજા ભગતનો સમય આપણે ઇ સ ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ મૂકી શકીએ જો કે એમનો જન્મ ઇ સ ૧૭૮૫ મા થયો હતો. ભોજો ભગત જાતના કણબી હતા અને અભણ હતા ભોજા ભગતના ગુરુનું નામ મળતું નથી. પણ એમના ચાબખા જોતા એમની કવિતા ઉપર શુદ્ધ વૈષ્ણવ ભક્તિ કરતા નિર્ગુણ ભક્તિની અસર સ્પષ્ટ વધારે લાગે છે ભોજા ભગત જપમા ખૂબ માનતા અને એમના 'સોહં' ના જાપ મશહૂર છે એમના છેલ્લા દિવસો કાઠીયાવાડમા વીરપુર ગામમા પસાર થયા હતા ત્યા એમનુ મંદિર છે અને એમા એમના પગલા પૂજાય છે એમણે કબીર, નિરાંત કે સહજાનંદ જેવો જૂદો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો નથી, પણ એમના ભક્તો કાઠીઆવાડમા ઘણા છે. શામળ જેમ છપ્પા માટે, દયારામ જેમ ગરબી માટે, પ્રીતમ એના પદો માટે, નરસિંહ મહેતા એના પ્રભાતિયા માટે અને ધીરો એની કાફી માટે, તેટલો જ ભોજો ભગત પોતાના ચાબખા માટે ગુજરાતી સાહિત્યમા અને લોકસમાજમા પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે.

ભોજાનું ચેલૈયા આખ્યાન તો મશહુર છે. એ શિવાય એણે લાંબું કાવ્ય બીજું લખ્યુ જણાતું નથી. એની ભાષામાં સંસ્કારિતા નથી. એ અભણ હોવાથી અને સંસ્કારી સમાજનો સમાગમ ન હોવાથી એમાં સફાઈ અને પ્રવાહિતા આવી શકયા નથી. એની ભાષા ખાડાટેકરાવાળી અને પ્રાતિયતાથી ભરપૂર છે હા સચોટ તો એટલી છે કે સાંભળનાર કે વાચનારના માથામા હથોડાની જેમ વાગે.

"પ્રાણીઆ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો સ્વપનું છે સંસાર"

એ આખા પદમા એણે બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ કબીર જેવો જ બતાવ્યો છે.

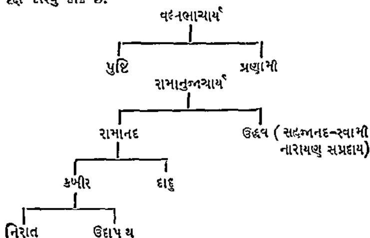
મનોહર સ્વામી જે ઈ. સ ૧૭૮૮ થી ૧૮૪૫ ની વચ્ચે થઈ ગયા તેમની કવિતા ઉપર પણ નિર્ગુણ ઉપાસનાની જ છાપ લાગે છે.

અંધ અંધની પાછળ ચાલે ઉભય કૂવામા જાય,
દૃઢ વિશ્વાસ ધરીને જે કોઈ સદગુરૂ શરણે જાય,
તેના સંશય તર્ક, વિપર્યય, હૃદયગ્રથી ભેદાય,
મનોહર જન્મમરણ ભય ભાગે સંશય દૂર પળાય.

મનોહર સ્વામી પછી નિર્ગુણ ભક્તિના શક્તિશાળી છેલ્લા કવિ અર્જુન ભગતનું નામ ઉલ્લેખનીય છે શ્રી. મહાદેવ દેસાઈએ નવજીવન કાર્યાલય તરફથી 'અર્જુનવાણી ' બહાર પાડીને એ ભૂલાતા ભગતને સજીવન કર્યો છે. અર્જુન ભગતની વાણીમા ગામડિયાપણું છે પણ પ્રવાહિતા અને સ્વાભાવિકતા છે, સબિહા છે અને થોડી સરસતાય છે. બાકી આમ નામ માત્ર દેખાડવા હોય તો નિરાંત ભગતના શિષ્ય અને ઈખારવા તાલુકે જંબુસરના રાજપૂત કવિ પુરૂષોત્તમ, લીંબડીના મોડો કનિ, રવિદાસ અને કુબેરનાં નામો ગણાવી શકાય.

આપણા સાહિત્યમા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓનો ફાળો પણ નાનોસુનો નથી. પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે એ

સંપ્રદાયને વૈષ્ણવ ભક્તિની શાખા માનવી? કે નિર્ગુણ ભક્તિની! ઈ. સ. ૧૮૨૫ પછી સહજાનંદ સ્વામીએ આ સપ્રદાયની સ્થાપના કરી. આ સપ્રદાયો કેવી રીતે ઉદ્દભવ્યા એ બતાવવા એક નાનું વૃક્ષ દોરવુ ઠીક છે.

આ વૃક્ષ જોતા સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયની ભક્તિ વલ્લભાચાર્યની વશપરપરામા ઉતરી આવી નથી, પણ રામાનુજાચાર્યનો વારસો ધરાવે છે છતા આ સપ્રદાય કબીર અને દાદુથી દૂર અને વલ્લભાચાર્યની નિકટ દેખાય છે અને આ કથનને પ્રેમાનદસ્વામી પ્રેમસખી પુરવાર કરે છે હિન્દુ અથવા ગુજરાતી સાપ્રદાયિક ભક્ત કવિઓએ **आचार्यान् माम् विजानीयात्** એ ભગવદાજ્ઞાને મુખ્ય ગણીને તેને સપ્રદાયના મુખ્ય આચાર્યોને જ કૃષ્ણ માની તેમનાં ભક્તિભાવે ગાન ગાયા છે પરતુ આ સપ્રદાયના બીજા કવિઓ મુક્તાનદ, નિષ્કુલાનદ, દેવાનદ અને બ્રહ્માનદમા પ્રેમસખી જેટલી શુદ્ધ ભક્તિની આચ દેખાતી નથી આ કવિઓનું વલણ સગુણ ઉપાસના કરતા રહેજ વધારે નિર્ગુણ ઉપાસના તરફ ઢળે છે, એટલે અહીં આટલો ઉલ્લેખ કરી લેવો આવશ્યક માન્યો છે

એ સમયની સ્ત્રીકવિઓમાં દીવાળીબાઈ (ઈ. સ. ૧૭૯૧ થી ૧૮૨૫) અને ગવરીબાઈ (ઈ. સ. ૧૭૫૯ થી ૧૭૮૦)માં નિર્ગુણ ઉપાસનાના અંશો દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ પછી આપણે વર્તમાન ગુજરાતીનો સમય સ્વીકારીએ છીએ. અંગ્રેજો ગુજરાતમાં આવ્યા, અંગ્રેજી સરકાર ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા અને અંગ્રેજી કેળવણી વધતી ગઈ તેમ તેમ ધર્મ અને સંપ્રદાયમાં લોકોનો રસ એછો થવા માંડ્યો. દયારામ સુધી તો ભક્તિધારા સજીવન લાગે છે, પણ નર્મદ પછી એના એટલાં જ્વલંત દર્શન દોહ્યલાં થઈ પડ્યા છે

આ નવી અસર, નવા બળો અને નવિ પરિસ્થિતિએ કબીરસંપ્રદાય અને એની શાખાઓ ઉપર પણ અસર કરી છે. નિર્ગુણ ભક્તિના છેલ્લા પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે અર્જુન ભગતને જ ગણવા જોઈએ. આજે તો એક પણ એવો કવિ નથી દેખાતો, કે જેની કવિતામા નિર્ગુણ કે સગુણ કોઈ પણ ભક્તિનું સ્વરૂપ દેખાતું હોય.

આજે ગુજરાતમા, કબીર, નિરાત અને બીજાં સાંપ્રદાયિક મંદિરોમાં પણ જૂની કવિતાઓ જ ગવાય છે. અને આજે તો જીવનસંગ્રામ એટલો મુશ્કેલ અને જટિલ થઈ પડ્યો છે, નાસ્તિકતા અને વાસ્તવિકતાનું વાતાવરણ એવું બળ પકડતુ જાય છે કે ભક્તિ જેવા કોમળ સંવેદનને જાણે અવકાશ જ નથી. છતા મધ્યયુગથી માંડીને ઠેઠ વર્તમાન જાગૃતિના સમય સુધી સગુણ કરતા નિર્ગુણ ભક્તિના કવિઓએ લોકહૃદયમા વધારે પ્રવેશ મેળવ્યો હતો અને સમાજના નીચલા થરોનું ધાર્મિક અને નૈતિક જીવન ઘડવામાં નિર્ગુણ ભક્તિના કવિઓએ ઇતિહાસ ન વિસરી શકે એટલો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ

કબીરના રહસ્યવાદ તથા કાવ્યપ્રતિભાના પદ.

૧

ચલો સખી જાઇયે તહાં જહા ગયે પાઇયે પરમાનંદ
બહુ મન આમન ધૂમના
મેરો તન છીજત નિત જાઇ
ચિન્તામણિ ચિત ચોરિયો
તાથે કછુ ન સુહાઇ
સુનિ સખિ સુપને કી ગતિ ઐસી
હરિ આયે હમ પાસ
સોવત હી જગાઇયા
જાગત ભયે ઉદાસ
ચલુ સખી બિલમ ન કીજિયે
જબ લગ સાસ સરીર
મિલી રહિયે જગનાથ સૂ
યૂ કહે દાસ કબીર

૨

બાલ્હા આવ હમારે ગેહ રે
તુજ બિન દુખિયા દેહ રે
સબ કો કહૈ તુમ્હારી નારી
મોકો ઇહૈ અદેહ રે
એકમેક હ્વે સેજ ન સોવે
તબ લગ કૈસા નેહ રે
અન ન ભાવૈ નિંદ ન આવૈ
ગ્રિહ બન ધરૈ ન ધીર રે
જ્યં કામી કોં કામ પિયારા
જ્યૂ પ્યાસે કો નીર રે,

હૈ કોઇ એસા પર ઉપકારી
    હરિ સૂં કહૈ સુનાઇ રે.
ઐસે હાલ કબીર ભયે હૈં,
    બિન દેખે જિવ જાય રે.

૩

વે દિન કબ આવેંગે માઇ,
    જા કારનિ હમ દેહ ધરી હૈ.
        મિલિબો અંગ લગાઇ
    હૌ જાનૂં જે હિલ મિલ ખેલું
        તન મન પ્રાન સમાઇ.
    યા કામના કરૌ પરપૂરન
        સમરથ હૌ રામ રાઈ
    માંહિ ઉદાસી માધૌ ચાહૈ
        ચિતવત રૈની બિહાઈ,
    સેજ હમારી સિંઘ ભઇ હૈ,
        જબ સોઉં તબ ખાઇ
    યહુ અરદાસ દાસકી સુનિયે,
        તનકી તપતિ બુઝાઇ.
    કહૈ કબીર મિલૈ જે સાંઈ,
        મિલિ કરિ મંગલ ગાઇ.

૪

દુલહની ગાવહુ મંગલ ચાર
    હમ ઘરિ આયે હો રાજા રામ ભરતાર
તન રત કરિ મૈં મન રત કરિ હું
    પંચ તત્ત બરાતી
રામદેવ મોરે પાહુને આયે
    મૈં જોબન મૈં માતી

સરીર સરોવર બેદી કરિ હું
    બ્રહ્મા વેદ ઉચાર,
રામદેવ સંગિ ભાંવર લેહું
    ધનિ ધનિ ભાગ હમાર
સુર તેતી સૂં કૌતિગ આયે
    મુનિવર સહસ અઠાસી
કહૈ કબીર હમ બ્યાહિ ચલે હૈં
    પુરિષ એક અબિનાસી.

૫

હરિ મેરા પીવ માઇ હરિ મેરા પીવ
    હરિ બિન રહિ ન સકે મેરા જીવ,
હરિ મેરા પીવ મૈં હરિ કી બહુરિયા
    રામ બડે મૈં છુટક લહુરિયા.
કિયા સ્યંગાર મિલન કે તાંઇ
    કાહે ન મિલો રાજા રામ ગુંસાઈ,
અબકી બેર મિલન જો પાઉં
    કહૈ કબીર ભૌજલ નહિં આ આઉં.

૬

કિયો સિંગાર મિલન કે તાંઈ
    હરિ ન મિલે જગજીવન ગુસાંઇ
હરિ મેરો પિ રહો હરિ કી બહુરિયા
    રામ બડે મૈં તનક લહુરિયા.
ધનિ પિય એકૈ સંગ બસેરા
    સેજ એક પૈ મિલન દુહેરા
ધન્ય સુહાગિન જો પિય ભાવૈ
    કહિ કબીર ફિર જનમિ ન આવૈ

૭

અવધૂત એસા જ્ઞાન વિચારી
તાથેં ભઇ પુરિષ થેં નારી
નાં હું પરની, ના હું કવાંરી
પૂત જન્યૂ ઘી હારી.
કાલી મૂડ કૌ એક ન છોડયો
અજ હું અકન કુવાંરી
બ્રાહ્મન કે બમ્હનેટી કહિયો
જોગી કે ઘરિ ચેલી.
કલિમા પઢિ પઢિ ભઇ તુરકની
અજ હું ફિરાં અકેલી,
પીહરિ જાઉં ન રહું સાસુરે
પુરષહિ અંગિ ન લાઉં.
કહૈ કબીર સુન હુ રે સંતો
અંગ હિ અંગ ન છુવાઉં.

૮

મૈં સાસને પીવ ગૌંહનિ આઈ
સાંઇ સંગ સાધ નહીં પૂગી
ગયો જોબન સુપિના કી નાંઈ
પંચ જના મિલિ મંડપ છાયો
તીનિ જનાં મિલિ લગન લિખાઇ.
સખી સહેલી મંગલ ગાવૈં
સુખદુખ માથૈ હલદ ચઢાઈ,
નાના રંગે ભાંવિર ફેરી
ગાંઠિ જોરિ બૈઠે પતિ તાઇ.
પૂરિ સુહાગ ભયો બિન દૂલ્હા
ચૌક કે રંગિ ધરયો સગો ભાઈ
અપને પુરિષ મુખ કબહુ ન દેખ્યો
સતી હોત સમઝી સમઝાઇ.

કહૈ કબીર હૂ સર રચિ મરિ હૂ
    તિરો કન્ત લે તૂર બજાઇ

૯

કબ દેખૂ મેરે રામસનેહી
    જા બિન દુખ પાવૈ મેરે દેહી
હું તેરા પથ નિહારૂ સ્વામી
    કબરે મિલહુગે અતરજામી
જૈસે જલ બિન મીન તલપૈ
    ઐસે હરિ બિન મેરા જિયરા કલપૈ
નિસદિન હરિ બિન નીદન આવૈ
    દરસ પિયાસી રામ કયો સચુ પાવૈ
કહૈ કબીર અબ વિલબ ન કીજૈ
    અપતો જાતિ મોહિ દરસન દીજૈ

૧૦

હરિ કો બિલોવનો બિલોઇ મેરી માઇ
    એસે બિલોઈ જૈસે તત ન જાઇ
તન કરિ મટકી મનહિ બિલોઇ
    તા મટકી મેં પાવન સમોઈ
ઇરા પ્યગુલા સુવમન નારી
    વેગિ બિલોઈ ઠાઢી છલિ હારી
કહૈ કબીર ગુજરી બૌરાની,
    મટકી ફૂટી જોતિ સમાની

૧૧

ભલે નીદો ભલૈ નીદો, ભલૈ નીદો લોગ
    તન મન રામ પિયારે જોગ

મૈં બૌરી મેરે રામ ભરતાર
　　તા કારનિ રચિ કરૌ સિંગાર.
જૈસે દુખિયા રજ મલ ધોવૈ
　　હર તપ રત સબ નિંદક ખોવૈ.
નિન્દક મેરે માઈ બાપ,
　　જન્મ જન્મ કે કાટે પાપ
નિન્દક મેરે પ્રાન આધાર,
　　બિન બેગારિ ચલાવૈ ભાર.
કહૈ કબીર નિન્દક બલિહારી,
　　આપ રહૈ જન પાર ઉતારી.

૧૨

જો ચરખા જરિ જાય બઢૈયા ના મરે,
મૈં કાતો સૂત હજાર ચરખુલા જિન જરે.
બાબા મોર બ્યાહ કરાવ, અચ્છા બરહિં તકાય,
જો લૌં અચ્છા બરન મિલૈ તો લૌ તુમહિ બિહાય.
પ્રથમેં નગર પહુંચતે પરિ ગૌ સોગ સંતાપ,
એક અચંભા હમ દેખા જો બિટિયા બ્યાહલ બાપ.
સમધી કે ઘર સમધી આવે, આયે બહુ કે ભાય,
ગોડે ચૂલ્હા દૈ દૈ ચરખા દિયો દિઢાય
દેવ લોક મર જાયંગે એક ન મરૈ બઢાય,
યહ મન રંજન કારણે ચરખા દિયો દિઢાય.
કહહિ કબીર સુનો હો સંતો ચરખા લખૈ જો કોય
જો યહ ચરખા લખિ પરૈ તાકો આવાગમન ન હોય.

૧૩

પરૌ સનિ માગે કંત હમારા,
　　પીવ કયૂં બૌરી મિલહિ ઉધારા.

માસા માગે રતિ ન દેઉં,
    ઘટે મેરા પ્રેમ તો કાસનિ લેઉં.

રાખિ પરોસનિ લરિકા મોરા,
    જે કછુ પાઉં સુ આધા તોરા.
બન બન ઢૂંઢી નૈન ભરી જોઉં,
    પીવ ન મિલે તો બિલ ખિ કરી રોઉં.

કહૈ કબીર યહુ સહજ હમારા,
    બિરલી સુહાગિન કન્ત પિયારા.

૧૪

હરિ ઠગ જગ કી ઠગૌરી લાઇ,
    હરિ કે વિયોગ કૈસે જીઉં મેરી માઇ.
કૌન પુરિષ કો કાકી નારી,
    અભિ અંતર દ્રમ્દ લેહુ બિચારી.

કૌન પુતકો કાકો બાપ,
    કૌન મરૈ કૌન કરૈ સંતાપ.
કહૈં કબીર ઠગ સોં મન માના
    ગઇ ઠગૌરી ઠગ પહિચાના

૧૫

કો બીને પ્રેમ લાગો રી, માઇ કો બીને,
    રામ રસાયન માતે રી, માઈ કો બીને.

પાઇ પાઇ વ્ પ્રુતિ હાઇ
    પાઇ કી તુરિયા બેચિ ખાઇ રી. માઈ કો બીને૦

ઐસે પાઇ પર બિધુરાઈ,
    ત્યૂં રસ આતિ બનાયો રી. માઇ કો બીને૦

નાચે તાના, નાચે બાના
    નાચે કૂંચ પુરાના રી. માઇ કો બીને૦

કર ગહિ બૈઠે કબીરા નાચે,
પૂછે કાટયા તાનારી. માઈ કૌ બીને૦

૧૬

બહુત દિનન પૈ મૈં પ્રીતમ પાયે,
ભાગ બડે ઘર બૈઠે આયે.
મંગલચાર માંહિ મન રાખૌં,
રામ રસાયન રસના ચાખૌં
મન્દિર માહિ ભયા ઉજિયારા,
લૈ સૂતી અપના પીવ પિયારા
મૈં રનિ રાસી જે નિધિ પાઈ,
હમહિં કહા યહુ તુમહિ બડાઇ
કહૈ કબીર મૈ કછૂં ન કીન્હા,
સખી સુહાગ રામ મોહિં દીન્હા

૧૭

અબ મોહિં લે ચલ નણુદ કે બીર
અપને દેસા,
ઇન પંચન મિલિ લૂટી હું
કુસંગ આહિ [દેસા
ગંગતીર મોરિ ખેતી બારી,
જમુનતીર ખરિહાના.
સાતોં બિરહી મેરે નિપજે,
પંચૂં મોર કિસાના,
કહૈ કબીર યહુ અકથ કથા હૈ
કહતા કહી ન જાઈ,
સહજ ભાઇ જિહિ ઉપજૈ
તે રમિ રહૈ સમાઇ.

૧૮

મેરે ગમ એસા ખીર બિલો ઇયૈ,

ગુરૂ મતિ મનુવા અસ્થિર રાખહુ.

દન વિધિ અમૃત પિઓ ઇયૈ

ગુરૂ કે બાણિ બજર કલ છેદી

પ્રગટયા પદ પરગાસા,

શક્તિ અધેર જેવડી ભ્રમ ચૂકા,

નિહચલ સિવ ઘર વાસા

તિન બિનુ બાણે ધનુષ ચઢાયૈ

ઇહુ જગ બેધ્યા ભાઈ,

દહ દિસિ બૂડી પવન ઝુલાવે,

ડોરિ રહી લિવ લાઇ

ઉનમન મનુવા સુન્નિ સમાના,

દુબિધા દુર્મતિ ભાગી

કહુ કબીર અનુભૌ ઇકુ દેખ્યા

રામનામ લિવ લાગી

૧૯

ઉપટિ જાત કુલ દોઉ બિસારી,

સુન સહજ મહિ બુનત હમારી

હમરા ઝગરા રહા ન કોઉ

પંડિત મુલ્લા છાડે દોઉ,

બુનિ બુનિ આપ આપ પહિરાવોં,

જહ નહીં આપ તહાં હૈ ગાવોં

પંડિત મુલ્લા જો લિખિ દીયા,

છાડિ ચલે હમ કછૂ ન લીયા,

રિદે ખલાસુ નિરખિ લે મીરા

આપુ ખોજિ ખોજિ મિલે કબીરા

૨૦

જન્મમરન કા ભ્રમ ગયા ગોવિંદ લવ લાગી;
જીવન સુન્ન સમાનિયા
ગુરૂ સાખી જાગી
કાસી તે ધુનિ ઉપજૈ
ધુનિ કાસી જાઇ,
કાસી ફુટી પંડિતા
ધુનિ કહાં સમાઇ?
ત્રિકુટિ સંધિ મેં પેખિયા
ઘટહુ ઘટ જાગી,
ઐસી બુદ્ધિ સમાચરી
ઘટ માહિ તિયાગી.
આપ આપ તે જાનિયા
તેજ તેજ સમાના,
કહુ કબીર અબ જાનિયા
ગોવિંદ મન માના.

૨૧

ગગન રસાલ ચુએ મેરી ભાઠી
સંચિ મહારસ તન પિયા કાઠી.
વાકો કહિએ સહજ મતિવારા,
જીવન રામ-રસ-જ્ઞાન વિચારા.
સહજ કલાલનિ જૈ મિલિ આઇ,
આનંદિ માતે અનદિન જાઇ,
ચિન્હન ચિત નિરંજન લાયા,
કહુ કબીર તૌ અનુભવ પાયા.

૨૨

અબ ન બસૂ ઇહિ ગાંઇ ગુસાઇ,
તેરે નેવગી ખરે સયાને હો રામ !

નગર એક યહાં જીવ ધરમ હતા
બસે જુ પચ કિસાના,
નેનૂ નિકટ શ્રવનૂ રસનૂ
ઇન્દ્રી કહ્યા ન માને હો રામ.

ગાંઇકુ ઠાકુર ખેત કુનાપૈ
કાઇથ ખરચ ન પારૈ
જોરિ જેવરી ખેતિ પસારૈ
સબ મિલિ મોકો મારૈ હો રામ.

ખોટો મહતો બિકટ બલાહી,
સિર કસદમ કા પરૈ
બરો દિવાન દાદિ નહિ લાગૈ
ઈક બાંધૈ ઇક મારૈ હો રામ

ધરમ રાઇ જબ લેખા માગા
બાકી નિકલી ભારી
પાંચિ કિસાના ભાજિ ગયે હૈ
જીવ ધર બાંધ્યો પારી હો રામ

કહે કબીર સુનહુ રે સંતો !
હરિ ભજિ બાંધ્યો ભેરા
અબકી બેર બકસિ બંદો કો
સબ ખત કરૌં નિબેરા

૨૩

અબધૂ મેરા મન મતિવારા,
ઉન્મનિ ચઢા મગન રસ પીવૈ ત્રિભવન ભયા ઉજિયારા

ગુડ કરિ ગ્યાન ધ્યાન કર મહુવા
ભવ ભાઠી કર ભારા

સુષમન નારી સહજિ સમાની
પીવૈ પીવન હારા.

દોઈ પુડ જોડિ ચિગાઇ ભાઠી
ચુયા મહા રસ ભારી;
કામ ક્રોધ દોઈ કિયા પલીતા,
છૂટિ ગઇ સંસારી.

સુનિ મંડલ મેં મંદલા બાજે
તહાં મેરા મન નાચૈ;
ગુરૂપ્રસાદિ અમૃત ફલ પાયા,
સહજિ સુષમના કાછૈ.

પૂરા મિલ્યા કબૈ સુષ ઉપજ્યો
તન કી તપતિ બુઝાનિ,
કહે કબીર ભવબન્ધન છૂટે
જોતિ હિ જોતિ સમાની.

૨૫

અવધૂ ગગનમંડલ ઘર કીજે
અમૃત ઝરૈ સદા સુખ ઉપજે
બંક નાલિ રસ પીવૈ.

મૂલ બાંધિ સર ગગન સમાના
સુષમન યોં તન લાગી,
કામ ક્રોધ દોઉ ભયા પલીતા
તહાં જોગની જાગી.

મનવા જાઈ દરીબે બૈઠા
મગન ભયા રસિ લાગા,
કહે કબીર જિય સંસા નાહીં
સબદ અનાહદ બાગા.

૨૫

કોઇ પીવે રે રસ રામનામકા, જો પીવે સો જોગી રે,
સંતો ! સેવા કરો રામ કી ઔર ન દૂજા ભોગી રે
યહ રસ તો સબ ફીકા ભયા,
બ્રહ્મ અગનિ પર જારી રે,
ઈશ્વરગૌરી પીવન લાગે રામ તની મતવારી રે
ચન્દ-સુર દોઈ ભાઠી કીન્હી સુષમનિ મિગવા લાગી રે
અમૃત કૂપી સાચા પુરચા મેરી ત્રિષ્ણા ભાગી રે.
યહ રસ પીલે ગૂગા ગહિલા તાકી કોઈ બુઝે સાર રે
કહે કબીર મહા રસ મહગા કોઇ પીવેગા હાર રે.

૨૬

દુલર પનિયાં ભરયા ન જાઈ
અધિક ત્રિષા હરિ બિન ન બુઝાઇ.
ઉપર નીર લેજ તલિહારી
કે સે નીર ભરે પનિહારી
ઉધરચો કૂપ ઘાટ ભયો ભારી
ચલી નિરાસ પચ પનિહારી
ગુરુ ઉપદેશ ભરી લે નીરા
હરખિ હરખિ પીવે કબીરા

૨૭

લાવો બાબા ! આગિ જલાવો ઘરા રે
તા કારનિ મન ધધે પરા રે.
ઈક ડાંઇનિ મેરે મનમે બસે રે, નિત ઉઠી મેરે જીયકોં ડસે રે.
ના ડાઈન કે લરિકા પાચ રે, નિસિદિન મોહિ નચાવે નાચ રે
કહે કબીર હું તાકો દાસ ડાંઇનિ કે સગ રહે ઉદાસ.

૨૮

રે મન બૈઠિ કિતે જિનિ જાસી?
હિરદૈ સરોવર હૈ અબિનાસી
કાયા મધે કોટિ તિરથ
કાયા મધે કાસી,
કાયા મધે કમલાપતિ
કાયા મધે બૈકુંઠવાસી
ઉલટિ પવન ષટચક્રનિવાસી
તીરથરાજ ગગતટવાસી
ગગનમંડલ રવિ-સસિ દોઇ તારા,
ઉલટી કૂંચી લાગ કિવારા
કહૈ કબીર ભયો ઉજિયારા,
પંચ મારિ રહ્યો નિનારા

૨૯

સરવરતટિ હંસની તિસાઇ
જુગતિ બિના હરિ જલ પિયા ન જાઈ
પીયા ચાહૈ તો લૈ ખગ સારી,
ઉડિ ન સકૈ દોઉ પગ ભારી
કુંભ લિયે ઠાઢી પનિહારી
ગુણ બિન નીર ભરૈ કૈસે નારી
કહૈ કબીર ગુરુ એક બુધિ બતાઇ
સહજ સુ ભાઇ મિલૈ રામરાઈ

૩૦

ઐસો ભાઈ રામ કી દુહાઈ
ઇહિ રસ સિવ સનકાદિક માતે, પીવત અજહૂ ન અઘાઈ,

ઇલા પ્યુગલા ભાઠી કીન્હી બ્રહ્મ અગનિ પર જરી,
સસિહર સૂર દ્વાર દસ મૂંદે, લાગી જોગ જુગ તારી

મતિ મજવાલા પીવૈ રામરસ, દુજા કછુ ન સુહાઈ,
ઉલટી ગંગ નીર બહી આયા અમૃતધાર ચુવાઈ

પંચ જને સો સંગ કરિ લીન્હે, ચલત ખુમારી લાગી,
પ્રેમ પિયાલે પીવન લાગે સોવત નાગિની જાગી

સહજ સુન્નિ મેં જિનિ રસ ચાખ્યા, સતગુરૂ થૈ સુધિ પાઇ,
દાસ કબીર ઇહિ રસિ માતા કબહુ ઉછકિત જાઈ

૩૧

વિષ્ણુધ્યાન સનાન કરિ રે બાહરિ અંગ ન ધોઇ રે,
સાચ બિન સીઝસિ નહી કોઇ જ્ઞાન દષ્ટે જોઈ રે

જંજાલ માહે જીવ રાખે સુધિ નહી સરીર રે,
અભિ અન્તર ભેદૈ નહીં કોઈ, બાહિર ન્હાવૈ નીર રે

નિહકર્મ નદી જ્ઞાનજલ સુન્નિ મંડલ માહિ રે,
ઔધૂત જોગી આતમા કોઈ પેડે સંજમિ ન્હાનિ રે,

ઇલા પ્યંગુલા સુષમના પછિમ ગંગા બાલિ એ,
કહે કબીર કુસમલ ઝડે કોઇ માહિ લી અંગ પખાલિ રે

૩૨

સો જોગી જાકે સહજ ભાઇ અકલ પ્રીતિ કી ભીખ ખાઈ

સબધ અનાહદ સીંગી નાદ કામ ક્રોધ બિખિયા ન બાદ,
મન મુદ્રા જાકે ગુરુ કો જ્ઞાન, ત્રિકુટ કોટમે ધરત ધ્યાન

મનહી કરત કો કરે સનાન, ગુરૂ કો સબદ લે લે ધરે ધ્યાન,
કાયા કાસી ખોજૈ વાસ, તહા જોતિ સરૂપ ભયો પરકાસ

ગ્યાન મેખલી સહજ ભાઇ બંક નાલિ કો રસ ખાઇ,
જોગ મૂલ કો દેઇ બંદ કહિ કબીર થિર હોઇ કન્દ

૩૩

જગલ મે કા સોવના ચોપટ હે પારા,
રથ ઘ બાગ ગજ પ્રજલે, અરુ લખી વારા
નિસિ બાસુકી પેડા પડે
જમહાની લૂટે,
સુર ધીર સાચે મને
સોઈ જન છૂટે.
ચાલી ચાલી મન માહરા
પૂર પટન ગહિયે
મિલિયે ત્રિભુવન નાથ સો
નિરભે હોઈ રહિયે
અમર નહિ સંસારમે
બિનસે નર દેહી
કહે કબીર બેસાસ સૂ
ભજિ રામ સનેહી

૩૪

રામ બિન તનકી તાપ ન જાઇ,
જલકી અગિન ઉઠી અધિકાઇ
તુમ્હ જલનિધિ મે જલ કર મીના,
જલ મે રહો જલહિ બિન છીના
તુમ્હ પિંજરા મે સુવના તોરા
દરસન દેહુ ભાગ બડ મોરા
તુમ્હ સતગુરૂ મે નૌતમ ચેલા
કહે કબીર રામ રમૂ અકેલા

૩૫

રામ બાન અન્ય પાસે તીર,
જાહિ લાગે સો જાને પીર

તન મન ખોલે' ચોટ ન પાઉં
ઓષધ મૂલી કછું યત્નિ લાઉ.
એકહિ રૂપ દીસે સબ નારી,
ના જાનોં કો પિયહિ પિયારી.
કહે કબીર જા મસ્તક ભાગ
ના જાનું કાહું દેહ સુહાગ

૩૬

ભંવર ઉડે બગ બૈઠે આઇ, રૈન ગઇ દિવસો ચલિ જાઈ
હલ હલ કાંપે બાલા જીઉ ના જાનો કા કરિ હૈ પીઉ
કાચે બાસન ટિકે ન પાની, ઉડિગે હંસ કાયા કુંભિલાની
કાગ ઉડાવત ભુજા પિરાની, કહહિ કબીર યહ કથા સિરાની

૩૭

દેખિ દેખિ જિય અચરજ હોઇ, યહ પદ બૂઝે બિરલા કોઇ.
ધરતી ઉલટિ અકાશે જાય ચિઉંટી કે મુખ હસ્તિ સમાય
બિના પવન સો પર્વત ઉડે જીવ જન્તુ સબ વૃક્ષા ચઢે.
સૂખે સરવર ઉઠે હિલોરા, બિનુ જલ ચકવા કરત કિલોરા.
બૈઠા પંડિત પઢે પુરાન બિન દેખે કા કરત બખાન.
કહહિ કબીર યહ પદ કો જાન સોઇ સંત સદા પરબાન.

૩૮

મૈં સબનિ, મે' ઓરનિ, મે' હૂં સબ, મેરી બિલગિ બિલગિ બિલગાઇ હો,
કોઈ કહો કબીર, કોઇ કહો રામરાઇ હો।

ના હમ બાર બૂઢ નાંહી હમ, નાં હમરે ચિલકાઈ હો,
પઠરા ન જાઉં, અરવા નહી આંઉં, સહજિ રહૂં હરિસાઇ હો
ઓઢન હમરે એક પછેબરા, લોક બોલે' ઈકતાઈ હો
જુલહે તનિ બુનિ પાંન ન પાવલ, ફારિ બુની દસ ઠાઈ હો।

ત્રિગુણ રહિત ફલ રમિ હમ રાખલ તબ હમરી નાંહ રામ રાઈ હો,
જગ મૈં દેખ્યૌં જગત દેખૈ મોહી ઇહિ કબીર કછુ પાઇ હો.

૩૯

અબમૈં જાણિ બૌરે કેવલ રાઇ કી કહાની,
મંઝા જ્યોતિ રામ પ્રકાસૈ ગુરગમિ બાણી.
તરવર એક અનંત મૂરતિ સુરતા લેહુ પિછાણી,
સાખા પેડ ફૂલ ફલ નાંહી, તાકી અમૃત બાણી
પુહુપ વાસ ભંવરા એક રાતા, બાગ લે ઉર ધરિયા,
સોવહ મંઝે પવન ઝકોરૈ, આકાસે ફલ ફલિયા.
સહજ સમાધિ બિરષ યહુ સીંચ્યા ધરતી જલ હર સોષ્યા,
કહૈ કબીર તાસ મૈ ચેલા જિનિ યહુ તરબર પેષ્યા

૪૦

અવધૂ સો જોગી ગુર મેરા, જોયા પદ કા કરે નિબેરા
તરવર એક પેડ બિન ઠાઢા, બિન ફુલા ફલ લાગા,
સાખાપત્ર કછુ નહિ વાકે, અષ્ટ ગગન મુખ બાગા.
પૈર બિન નિરતિ કરાં બિન બાજૈ જિભ્યા હીંણા ગાવૈ,
ગાવણહારે કે રૂપ ન રેખા, સતગુર હોઇ લખાવૈ
પંખી કા ખોજ, મીન કા મારગ, કહૈ કબીર બિચારી,
અપરંપાર પાર પરસોતમ વા મૂરતિ કી બલિહારી.

૪૧

અબ મૈં પાઇબૌ રે પાઇબૌ બ્રહ્મગિયાન, સહજ સમાધૈ સુખ મૈં રહિબૌ કોટિ કલપ વિશ્રામ

અબ હૂં બીચં કૈસે દરસન તોરા, બિન દરસન મન માનૈં ક્યોં મેરા ?
હમહિ કુસેવગ કયા તુમ્હહિ અજાના, દુહમૈં દોસ કહૌ કિન રામા ?
તુમ્હ કહિયત ત્રિભુવન પતિરાજ, મનવાંછિત સબ પુરવન કાજ.
કહૈ કબીર હરિ દરસ દિખાવો, હમહિ બુલાવો કે તુમ્હ ચલિ આવો.

૪૨

આયુગા ન જાયગા, મરૈગા ન જિયગા, ગુર કે સબદમેં રમિ રમિ રહૂંગા.
આપ કટોરા, આપે થારી, આપે પુરખા, આપે નારી.
આપ સદા ફલ આપે નીંબુ, આપે મુસલમાન, આપે હિન્દુ.
આપે મચ્છકચ્છ, આપે જાલ, આપે ઝીંવર, આપે કાલ.
કહે કબીર હમ નાહીં રે નાહીં, ના હમ જીવત, ન મુવલે માંહી.

૪૩

અકથ કહાની પ્રેમકી કછૂ કહી ન જાઇ,
ગુંગે કેરિ સરકરા બૈઠે મુસકાઇ.

ભોંમ બિના, અરૂ બીજ બીન તરવર એક ભાઇ,
અનંત ફલ પ્રકાસિયા ગુરૂ દિયા બતાઈ

મન થિર બૈસિ બિચારિયા રામહિં લ્યૌ લાઇ,
ઝુઠી મનમૈ બિસ્તારી સબ થોથી બાઈ

કહે કબીર સંકતિ કછુ નાહીં, ગુરૂ ભયા સહાઈ,
આપણુ જાણી મિટ ગઈ, મન મનહિ સમાઈ

૪૪

લોકા જાનિ ન ભૂલો ભાઇ !
ખાલિક ખલિક ખલકમેં, ખાલિક સબઘટ રહ્યો સમાઈ.

અવલ એકે નૂર ઉપનાયા, તાકી કૈસી નિન્દા,
તા નૂર થૈ સબ જગ કિયા કૌન ભલા કૌન મન્દા

તા અલ્લા કી ગતિ નહી જાની ગુરિ ગુડ દીયા મીઠા
કહે કબીર મૈં પૂરા પાયા સબ ઘટ સાહિબ દીઠા.

૪૫

હૈ કોઇ ગુરૂજ્ઞાની જગ ઉલટિ બેદ બૂઝે,
પાની મેં પાવક બરે, અંધહિ આંખન સૂઝે.

ગાઇ તો નાહર ખાયો, હરિન ખાયો ચિતા,
કાગ લંગર ફાંદિ કે, બટેર બાજ જિતા.

મૂસતો મજાર ખાયો, સ્યાર પાયો સ્વાના,
આદિ કોઈ ઉદેરા જાનૈ તાસુ બેશ બાના

એકહિ દાદુર ખાયો, પાંચ ખાયો ભુવંગા
કહહિ કબીર પુકાર કે હૈ દોઉ એકે સંગા.

૪૬

મૈં ડોરે ડોરે જાઉંગા, તો મૈં બહુરિન ભૌજ લિઆઉંગા.

સૂત બહુત કુછ થોરા, તાથેં લાઇ લે કંથા ડોરા,
કંથા ડોરા લાગા જબ જુરા મરણ ભૌ ભાગા.
જહાં સૂત કપાસ ન પૂની, તહાં બસે એક મૂની
ઉસ મૂની સૂચિત લાઉંગા
તો મૈં બહરિ ન ભૌજ લિઆઉંગા.

મેર ડંડ ઇક છાજા, તહાં બસે એક રાજા,
તિસ રાજા સૂં ચિત લાઉંગા,
તો મૈં બહુરિ ન ભૌજ લિઆઉંગા.

જહાં બહુ હીરા ધન મોતી, તહાં તન લાઈ હૈ જોતી,
તિસ જોતહિં જોત મિલાઉંગા,
તો મૈં બહુરિ ન ભૌજ લિઆઉંગા.

જહાં ઉમે સૂર ન ચન્દા તહાં દેખ્યા એક અનંદા,
ઉસ આનંદ સૂં ચિત લાઉંગા
તો મૈં બહુરિ ન ભૌજ લિઆઉંગા.

મૂલ બંધ એક પાયા, તહાં સિંદ ગણેશ્વર રાજા,
તિસ મૂલહિં મૂલ મિલાઉંગા
તો મૈ બહુરિ ન ભૌજ લિઆઉંગા.

કબીર તાલિબ તોરા, તહાં ગોપાલ હરિ ગુરૂ મોરા
તહાં હેત હરિ ચિત લાઉંગા
તો મૈં બહુરિ ન ભૌજ લિઆઉંગા

૪૭

અબ ઘટ પ્રગટ ભયે રામરાઇ, સોધિ સરીર કંચન કીનાઇ.
કનક કસૌટી જૈસે કસિ લેઈસુનારા, સોધિ સરીર ભયો તન સારા.
ઉપજત ઉપજત બહુત ઉપાઇ, મન થિર ભયો તબૈ થિતિ પાઇ.
બાહર ખોજત જનમ ગંવાયા, ઉનમના ધ્યાન ઘટ ભીતર પાયા.
બિન પરચૈ તન કાંચ કથીરા, પરચૈ કંચન ભયા કબીરા.

૪૮

હમ સબ માંહિ, સકલ હમ માંહી, હમથૈ ઔર દુસરા નાંહી
તીન લોકમેં હમારા પસારા, આવાગમન સબ ખેલ હમારા.
ખટ દરસન કહિયત હમ ભેખા, હમહી અતીત રૂપ નહી રેખા.
હમહીં આપ કબીર કહાવા, હમહીં અપના આપ લખાવા.

૪૯

બહુરિ હમ કાહે કું આવહિંગે,
બિછુરે પંચ તત્ત કી રચના, તબ હમ રામહિં પાવહિંગે.
પૃથ્વી કા ગુણ પાની સોખ્યા, પાની તેજ મિલાવહિંગે.
તેજ પવન મિલિ, પવન સબદ મિલિ, યે કહિ ગાલિ તવાવહિંગે.
ઐસે હમ લોક વેદ કે બિછુરે સુનહિ માંહિ સમાવહિંગે.
જૈસે જલહિ તરંગ તરંગની, એસે હમ દિખલાવહિંગે.
કહૈ કબીર સ્વામી સુખસાગર હંસહિ હંસ મિલાવહિંગે.

૫૦

દરિયાવ કી લહર દરિયાવ હૈજી, દરિયાવ ઔ લહર મેં ભિન્ન કોયમ
ઉઠે તો નીર હૈ બૈઠે, તો નીર હૈ કહો, દુસરા કિસ તરહ હોયમ ?
ઉસી નામ કો ફેર કે લહર ધરા, લહર કે કહે કયા નીર ખોયમ ?
જક્ત હી ફેર, સબ જક્ત, ઔર બ્રહ્મ મે, જ્ઞાન કરિ દેખ કબીર ગોયમ

૫૧

હૈ કોઇ દિલ દરવેશ તેરા ?

પાંસુત મઝકૂત જબરુત કો છોડિકે જાઈ લાહૂત પર કરે ડેરા
અકિલ કી ફહમ તે ઇલમ રોસન કરે, ચઢે અરસાન તબ હોય ઉજેરા
હિર્સ હૈવાન કો મારિ મરદન કરે, નફસ સૈતાન જબ હોય જેરા
ચૌસ ઔ કુતુબ દિલ ફિકર જાહા કરે, કુતબ કરકિલા વહાં દૌર ફેરા.
તખ્ત પર બૈઠિકે અદલ ઇન્સાફ કર, દોજખ ઔ ભિસ્ત કા કરૈ નિવેરા
અજાબ સવાબ કા સબબ પહુંચે નહી, જહાં હૈ યાર મહબૂબ મેરા
કહૈ કબીર વહ છોડિ આગે ચલા, હુઆ અસવાર તબ દિયા દરેરા

૫૨

મન મસ્ત હુઆ તબ ક્યોં બોલે ?

હીરા પાયો ગાઠ ગઠિયાયો, બાર બાર વાકો ક્યો ખોલે ?
હલકી થી જબ ચઢી તરાજુ પૂરી ભઇ તબ ક્યો તોલે ?
સુરત કુલારી ભઇ મતવારી, મદવા પી ગઇ બિન તોલે
હંસા પાયે માન સરોવર, તાલ તલૈયા ક્યોં ડોલે ?
તેરા સાહિબ હૈ ઘટ માંહિ, બાહર નૈના ક્યો ખોલે ?
કહૈ કબીર સુનો ભાઈ સાધો ! સાહિબ મિલ ગયે તિલ ઓલે

૫૩

તોરી ગઠરી મેં લાગે ચોર, બટોહિયા કારે સોવૈ ?
પાંચ પચીસ તીન હૈ ચુરવા, યહ સબ કીન્હા સોર,
બટોહિયા કારે સોવૈ ?
જાગુ સબેરા બાટ અનેડા, ફિર નહિ લાગૈ જોર,
બટોહિયા કારે સોવૈ ?
કહૈ કબીર સુનો ભાઇ સાધો ! જાગત કીજે ભોર
બટોહિયા કાર સોવૈ ?

૫૪

પિયા મોરા જાગૈ મૈ કૈસે સોઇરી ?
પાંચ સખી મેરે સગકી સહેલી, ઉન રંગ રંગી પિયા રંગ ન મિલીરી
સાસ સયાની, નનદ દોરાની, ઉન ડર ડરી પિય સાર ન જાનીરી
દ્વાદસ ઉપર સેજ બિછાની, ચઢ ન સકી મારી લાજ લજાનીરી
રાતદિવસ મોહિ કૂકા મારૈ, મૈ ન સુના રચિ રહિ સંગ જારરી
કહ કબીર સુનુ સખી સયાની ! બિન સતગુરૂ પિય મિલે ન મિલાનીરી

૫૫

યે અખિયા અનસાની હો, પિય સેજ ચનો
ખંભ પકરિ પતંગ અસડોલૈ બોલૈ મધુરી બાની
ફુલની સેજ બિછાય જો રાખ્યો પિયા બિના કુમ્હિલાની
ધીરે પાંવ ધરો પલગા પર, જાગત નનદ જિઠાની,
કહૈ કબીર સુનો ભાઇ સાધો ! લોક લાજ બિલ છાની

૫૬

નૈહરવા હમકા નહિ ભાવે

સાંઇકી નગરી પરમ અતિ સુન્દર, જહં કોઇ જાય ન આવે,
ચાંદ સુરજ જહં પવન ન પાની, કો સંદેસ પહુચાવે ?
દરદ યહ સાંઇકો સુનાવે.

આગે ચલૌં પંથ નાહં સૂઝે, પીછે દોસ લગાવે,
કેહિ વિધિ સુસરે જાઉં ? મોરી સજની ! બિરહા જોર જનાવે
વિષૈ રસ નાચ નચાવે

બિન સતગુરૂ અપનો નહિં કોઇ, જો યહ રાહ બતાવે,
કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો ! સુપને ન પ્રીતમ પાવે,
તપન યહ જિય કી બુઝાવે

૫૭

પિય ઉંચી રે અટરિયા તોરી દેખન ચલી

ઉંચી અટરિયા, જરદ કિનરિયા, લગી નામ કી ડોરિયા
ચાંદ સુરજ સમ દિયના બરત હૈ, તા બિચ ભૂલી ડગરિયા
પાંચ પચીસ તીન ઘર બનિયા મનુઆં હૈ ચૌધરિયા
મુશી હૈ કોતવાલ જ્ઞાન કો, ચહુ દિસિ લગી બજરિયા,
આઠ મરાતિબ, દસ દરવાજે, નૌ મેં લગી કિવરિયા
ખિરકી બૈઠ ગોરી ચિતવન લાગી, ઉપરાં ઝાંપ ઝોપરિયા,
કહત કબીર સુનો ભાઇ સાધો ! ગુરૂ ચરનન બલહરિયા

૫૮

ઘૂંઘટ કા પટ ખોલ રે, તોકો પીવ મિલૈંગે
ઘટ ઘટ મેં વોહિ સાંઇ રમતા, કટુક વચન મત બોલરે
ધન જોબનકા ગર્વ ન કીજે ઝુઠા પચરંગ ચોલ રે
સુન્ન મહલમેં દિયા ન બાર લે આસા સે મત ડોલરે

૫૩

તોરી ગઠરી મેં લાગે ચોર, બટોહિયા કાહે સોવે ?
પાંચ પચીસ તીન હૈ ચુરવા, યહ સબ કીન્હા સોર,
બટોહિયા કાહે સોવે ?
જાગુ સબેરા બાર અનેડા, ફિર નહિ લાગે જોર,
બટોહિયા કાહે સોવે ?
કહે કબીર સુનો ભાઇ સાધો ! જાગત કીજે ભોર
બટોહિયા કાહે સોવે ?

૫૪

પિયા મોરા જાગે મૈ કૈસે સોઇરી ?
પાંચ સખી મેરે સંગકી સહેલી, ઉન રંગ રંગી પિયા રંગ ન મિલોરી
સાસ સયાની, નનદ દોરાની, ઉન ડર ડરી પિય સાર ન જાનીરી.
દ્વાદસ ઉપર સેજ બિછાની, ચઢ ન સકોં મારી લાજ લજનીરી
રાતદિવસ મોહિ કૂકા મારે, મૈ ન સુના રચિ રહિ સંગ જારરી
કહ કબીર સુનુ સખી સયાની ! બિન સતગુરૂ પિય મિલે ન મિલાનીરી.

૫૫

યે અંખિયાં અલસાની હો, પિય સેજ ચલો
ખંબ પકરિ પતંગ અસડોલે બોલે મધુરી બાની
ફુલની સેજ બિછાય જો રાખ્યો પિયા બિના કુમ્હિલાની.
ધીરે પાંવ ધરો પલંગા પર, જાગત નનદ જિઠાની,
કહે કબીર સુનો ભાઇ સાધો ! લોક લાજ બિલ છાની

૫૬

નેહરવા હમકા નહિ ભાવે

સાંઈકી નગરી પરમ અતિ સુન્દર, જહં કોઇ જાય ન આવે,
ચાંદ સુરજ જહં પવન ન પાની, કો સંદેસ પહુંચાવે ?
દરદ યહ સાંઇકો સુનાવે.

આગે ચલોં પંથ નાહં સુઝે, પીછે દોસ લગાવે,
કેહિ વિધિ સુસરે જાઉં ? મોરી સજની ! બિરહા જોર જનાવે
વિષે રસ નાચ નચાવે

બિન સતગુરુ અપનો નહિં કોઇ. જો યહ રાહ બતાવે,
કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો ! સુપને ન પ્રીત પાવે,
તપન યહ જિય કી બુઝાવે

૫૭

પિય ઉંચી રે અટરિયા તોરી દેખન ચલી

ઉંચી અટરિયા, જરદ કિનરિયા, લગી નામ કી ડોરિયા
ચાંદ સુરજ સમ દિયના બરત હૈ, તા બિચ ભૂલી ડગરિયા
પાંચ પચીસ તીન ઘર બનિયા મનુઆં હૈ ચોધરિયા
મુશી હૈ કોતવાલ જ્ઞાન કો, ચહુ દિસિ લગી બજરિયા,
આઠ મરાતિબ, દસ દરવાજે, નો મેં લગી કિબરિયા
ખિરકી બૈઠ ગોરી ચિતવન લાગી, ઉપરોં ઝાંપ ઝોપનિયા,
કહત કબીર સુનો ભાઇ સાધો ! ગુરૂ ચરનન બલહરિયા.

૫૮

ઘૂઘટ કા પટ ખોલ રે, તોકો પીવ મિલેંગે
ઘટ ઘટ મેં વોહિ સાંઇ રમતા, કટુક વચન મત બોલ રે
ધન જોબનકા ગર્વ ન કીજે ઝુઠા પચરંગ ચોલ રે
સુન મહલમેં દિયા ન [illegible]

જોગ જુગત સે રંગ મહલમેં, પિય પાયે અનમોલ રે.
કહ કબીર આનંદ ભયો હૈ બાજત અનહદ ઢોલ રે.

૫૯

નૈહર મેં દાગ લગાય આઇ ચુનરી

ઉ રંગરેજવા કે મરમ ન જાને, નહિ મિલે ધોબિયા કવન કરે ઉજરી ?
તન કે કુંડી, જ્ઞાન સહદન સાબુન મહેંગ બિકાય યા નગરી
પહિરિ ઓઢિ કે ચલી સસુરિયા, ગૌવાં કે લોગ કહે બડી ફુહરી
કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો ! બિન સતગુરૂ કબહિં નહિ સુધરી

૬૦

મેરી ચુનરી મેં પર ગયો દાગ પિયા !

પંચ તત્ત કે બની ચુનરિયા, સોરહ સૈ બંદ લાગે જિયા
યહ ચુનરી મોરે મૈકે તે આઇ, સસુરે મેં મનુઆં ખોય દિયા.
મલિ મલિ ધોઈ દાગ ન છૂટે, જ્ઞાન કો સાબુન લાય પિયા !
કહત કબીર દાગ તબ છુટિ હૈ જબ, સાહબ અપનાય લિયા.

૬૧

સતગુરૂ હૈં રંગરેજ ચુનર મોરી રંગ ડારી
સ્યાહી રંગ છુડાય કે રે દિયો મજીઠા રંગ,
ધોયે સે છૂટે નહીં રે, દિન દિન હોત સુરંગ
ભાવ કે કુંડ, નેહ કે જલ મેં, પ્રેમ રંગ દઈ બોર,
ચસકી ચાસ લગાઇ કે રે, ખૂબ રંગી ઝકઝોર
સતગુરૂ ને ચુનરી રંગી રે, સતગુરૂ ચતુરસુજાન,
સબ કછુ ઉન પરવાર હૂં રે, તન મન ધન ઔ પ્રાન
કહ કબીર રંગરેજ ગુરૂ રે, મુઝ પર હુએ દયાલ
સીતલ ચુનરી ઓઢ કે રે ભઈ હૌં મગન નિહાલ

૬૨

ઝીની ઝીની બીની ચદરિયા,
કાહેકા તાના કાહે કે ભરની, કૌન તારસે બીની ચદરિયા.
ઇગલા પિંગલા નાના ભરની, સુષમન તારસે બીની ચદરિયા
આઠ કમલદલ ચરખા ડોલે, પાંચ તત્ત ગુન તીની ચદરિયા
સાંઇકો સિયત માસ દસ લાગે, ઠોક ઠોક કે બીની ચદરિયા
સો ચાદર સુર નર મુનિ ઓઢી, ઓઢી કે મૈલી કીની ચદરિયા
દાસ કબીર જતન સે ઓઢી, જ્યાં કી ત્યાં ધરિ દિની ચદરિયા

૬૩

મો કો કહાં ઢૂંઢે બન્દે, મૈ તો તેરે પાસ મેં
ના મૈં બકરી, ના મૈં ભેડી, ના મૈં છુરી ગંડાસ મેં,
નહીં ખાલ મેં, નહીં પોંછમેં, ના હડ્ડી ના માંસ મે
ના મૈં દેવલ, ના મૈં મસજિદ, ના કાલે કૈલાસ મેં.
ના તો હોનોં ક્રિયા કર્મ મે નહીં જોગ બૈરાગ મેં.
ખોજી હોય તુરત મિલિ હોં પલભરકી તલાસ મેં.
મૈં તો રહોં સહર કે બાહર મેરી પુરી મવાસ મેં.
કહૈ કબીર સુનો ભાઇ સાધો! સબ સાંસોકી સાંસ મેં.

